

BALTU FILOLOĢIJA

BALTU VALODNIECĪBAS ŽURNĀLS
JOURNAL OF BALTIC LINGUISTICS

33 (1)
2024

UDK 811(082)(051)
Ba 418

Baltu filoloģija: Baltu valodniecības žurnāls = Journal of Baltic Linguistics. Rīga: Latvijas
Universitāte, 2024, Nr. 1 (33). 124 lpp.

**LATVIJAS
UNIVERSITĀTE**

Redaktors / Editor

Pēteris Vanags, Latvijas Universitāte, Stockholms universitet

Redaktora vietnieki / Associate Editors

Lidija Leikuma, Latvijas Universitāte

Edmundas Trumpa, Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Laimute Balode, Latvijas Universitāte,
Helsingin yliopisto

Rick Derksen, Leiden

Pietro U. Dini, Università degli Studi
di Pisa

Trevor G. Fennell, Flinders University of
South Australia

Jolanta Gelumbeckaitė, Goethe-Universität
Frankfurt am Main

Artūras Judžentis, Vilniaus dailės akademija

Andra Kalnača, Latvijas Universitāte

Jenny Larsson, Stockholms universitet

Dace Markus, RTU Liepājas akadēmija

Sanita Martena, Rēzeknes Tehnoloģiju
akadēmija

Nicole Nau, Uniwersytet im. Adama
Mickiewicza w Poznaniu

Norbert Ostrowski, Uniwersytet Jagielloński
w Krakowie

Karl Pajusalu, Tartu Ülikool

Jurgis Pakerys, Vilniaus universitetas

Ilja Seržants, Universität Potsdam

Daiva Sinkevičiūtė-Villanueva Svensson,
Vilniaus universitetas

Bonifacas Stundžia, Vilniaus universitetas

Giedrius Subačius, University of Illinois at
Chicago

Anta Trumpa, Latvijas Universitāte

Steven Young, University of Maryland,
Baltimore County

Baltu filoloģija ir recenzējams izdevums ar starptautisku redakcijas kolēģiju. Visus iesniegtos rakstus pirms to publicēšanas recenzenti novērtē un akceptē.

Baltu filoloģija is a fully refereed journal with an international panel of referees. All articles submitted are assessed by our referees before being accepted for publication.

Sējuma valodas konsultanti / Language consultants for this volume: Anna Frīdenberga (latviešu valoda / Latvian), Steven Young (angļu valoda / English), Edmundas Trumpa (lietuviešu valoda / Lithuanian), Frederik H. Bissinger (vācu valoda / German).

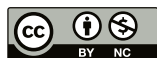
Redakcijas adrese/ Editorial Address

Baltu valodniecības katedra, Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte

Visvalža iela 4A, Rīga, LV-1050, Latvija, e-pasts: baltu.filologija@lu.lv

Žurnāla vietne / journal website: <https://www.apgads.lu.lv/izdevumi/brivpieejas-izdevumi/zurnalun-periodiskie-izdevumi/baltu-filologija/>

© Latvijas Universitāte, 2024

Žurnāls *Baltu Filoloģija* publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons
Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

Baltu Filoloģija is an open access journal licensed under the Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

<https://doi.org/10.22364/bf.33.1>

ISSN 1691-0036 (drukāts izdevums / print)

ISSN 2592-9348 (elektronisks izdevums / online)

SATURS – CONTENTS

Pietro U. Dini

A Note on the Third Copy of the Old Latvian Lutheran Catechism of 1586 5

Rainer Eckert

Zur Gegenüberstellung von *melns* ‚schwarz‘ und *balts* ‚weiß‘ im Lettischen 11

Ilga Jansone

Apelatīvs *žīgurs* un onīms *Žīguri* ģeolingvistiskā un cilmes aspektā 17

Rolandas Kregždys

Rytu baltų vasaros saulėgrīžos šventės pavadinimų kilmė 28

Dzintra Paegle

Par Johana Teodora Bērenta „Tā Dieva kalpa Mārtiņa Lutera Mazo Katķismi.“ (1852) 46

Alma Ragauskaitė

Joniškietīų pavardžių raida XVIII a. Jonišķio magistrato knygoje 70

Daiva Sinkevičiūtė

Raides su diakritikais turintys emigrantų vaikų vardai didžiosiose emigracijos iš Lietuvos šalyse 1991–2020 m. 81

Anta Trumpa

Tvert un tā atvasinājumi latviešu valodas senajos tekstos: nozīmes attīstība 99

HRONIKA – CHRONICLE

14. starptautiskais seminārs „Latviešu raksti un raksti Baltijā

16.–19. gadsimtā – pētniecības aktualitātes un problēmas“ (*Pēteris Vanags*) 111

59. Artura Ozola dienas konference Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu

fakultātē (*Edmunds Trumpa, Pēteris Vanags*) 117

Vadlīnijas autoriem – Guidelines for authors 122

A NOTE ON THE THIRD COPY OF THE OLD LATVIAN LUTHERAN CATECHISM OF 1586

Pietro U. Dini

Pisa University

Abstract. The purpose of this article is to announce the existence of a third copy of Rivius's Old Latvian Catechism (1586), now preserved in Berlin in the Secret State Archive of the Prussian Cultural Heritage Foundation.

Keywords: Old Latvian philology; 1586 Catechism; Johann Rivius.

As is known, D. Martin Luther's Enchiridion was translated into all three Baltic languages known to us today only a few decades after its publication in the 16th century, namely into Old Prussian by Abel Will in 1561, into Lithuanian by Baltramiejus Vilentas (Willent) in 1579 and into Latvian in 1586. As translator and editor of the first Latvian Lutheran Catechism, is listed Johannes Rivius, a pastor from Dobeles (Germ. Doblen) in Courland. After his death, the catechism was published by a college of pastors from Courland and Semigallia.

Regarding the relationship between Rivius and the catechism of 1586 named after him, we today know – very synthetically expressed – that Rivius was only a sort of 'cover name'. Rivius himself merely edited and supplemented old manuscripts already in circulation and then had them reprinted in compilation (cf. Straubergs 1935; Vanags 1998, 2000, 2009).

After the original printing in 1586, this text appeared again in 1615 with the insertion of an additional eight pages; a facsimile edition of the edition of 1615 was later published by Biezais (1959).

According to the *Seniespiedumi latviešu valodā* ('Old Latvian printings'; SLV 1999: 40), today only two copies of Rivius's catechism are accounted for and a third copy today is considered lost. Also, Vanags (2009: 288) gives the same information about two copies extant in Riga and in Tartu: "Sie wird in der Lettischen Nationalbibliothek in Riga und in der Universitätsbibliothek in Dorpat/Tartu aufbewahrt".

In fact, the copy of Rivius's catechism now preserved in the Latvian National Library in Riga (signature: L2S 129) belonged to Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann (1811–1881). After his death, it was bought by the antiquarian E. Heinrich in 1881 and finally came into possession of the Latvian National Library in 1882.

The other copy of Rivius's catechism is today kept in the University of Tartu Library (signature: R III. V. 1.). This copy is in bad condition, with many pages in which the lower exterior angles are broken; in certain cases, the lacking text has been rewritten by hand.

Rivius's catechism was published for the first time by Adalbert Bezzenberger (1851–1922) in his *Litauische und lettische Drucke des 16. Jahrhunderts* (1875). A more recent modern edition appeared only about a century and a half later, thanks to a series of three papers in Japanese entitled *Prolegomena to the Study of Lutheran Small Catechism in Baltic Translations: Text in Old Latvian (1586)* by Inoue (1998–1999abc). The author's main aim in these and other studies (Inoue 2001, 2002) is to present a revision of Bezzenberger's (1875) edition based on a comparison with the facsimile edition of the catechism which was published in Riga (Rivius 1924).

Bezzenberger (1875) used a copy which was preserved in the Royal University Library in Königsberg. On page v, he wrote: "Er findet sich, mit den undeutschen Psalmen, Evangelien und Episteln von 1587 zu einem Bande vereinigt, in der Königl. Univ.-Bibl. Zu Königsberg (Cb. 178. 4°)". The same text published by Bezzenberger in 1875 was reprinted on the occasion of the 400th anniversary of the Riga City Library (Rivius 1924). On page 4 of the edition of 1924, one can read the following interesting note:

Rīgas pilsētas bibliotēkas eksemplārā trūkstošie priekšvārdi — 8 lappuses, un beigās trūkstošās 3 lappuses, kā arī dažu sabojātu rindiņu papildinājumi atdarināti pēc Ķensbergas Universitātes Bibliotēkas eksemplāra

That is: “The 8 pages of preface lacking in the copy of the Riga City Library, and the three pages lacking at the end, as well as the completions of different lost lines have been done according to the copy of the Königsberg University Library”.

This means that at that time – i.e., in 1924 – the copy of the Königsberg University Library was still known and available to the editors. The already quoted *Seniespiedumi latviešu valodā* (ibid.) also mentions a third copy of the Rivius’s catechism, and precisely states that “1938 viens eks. bija Kēnigsbergas Pils. b-kā” (i.e., “in 1938 a copy was at the City Library of Königsberg”). As a matter of fact, no further mention of a third copy of Rivius’s catechism is found after the year 1938. In his works, Inoue did not mention a third copy of Rivius’s catechism. Evidently, the Königsberg copy went lost during World War II.

I can now happily announce that the third copy of Rivius’s catechism does still exist today and is preserved in the Secret State Archive of Prussian Heritage Culture Foundation (*Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*) in Berlin-Dahlem, as I had the opportunity to verify during my last stay in Berlin-Dahlem.

The third copy of Rivius’s catechism is bound in one volume together with the *Undeutsche Psalmen* and the *Evangelien und Episteln* (1587). The accession stamp: “BIBLIOTHECA REGIOMONTANA” shows clearly that this is the copy which was kept in Königsberg and was published by Bezzenberger in 1875. The old signature was: *Cb. 178. 4°*, and the new one is: *60, 18*. The copy is freely available to readers (see Figures 1 and 2).

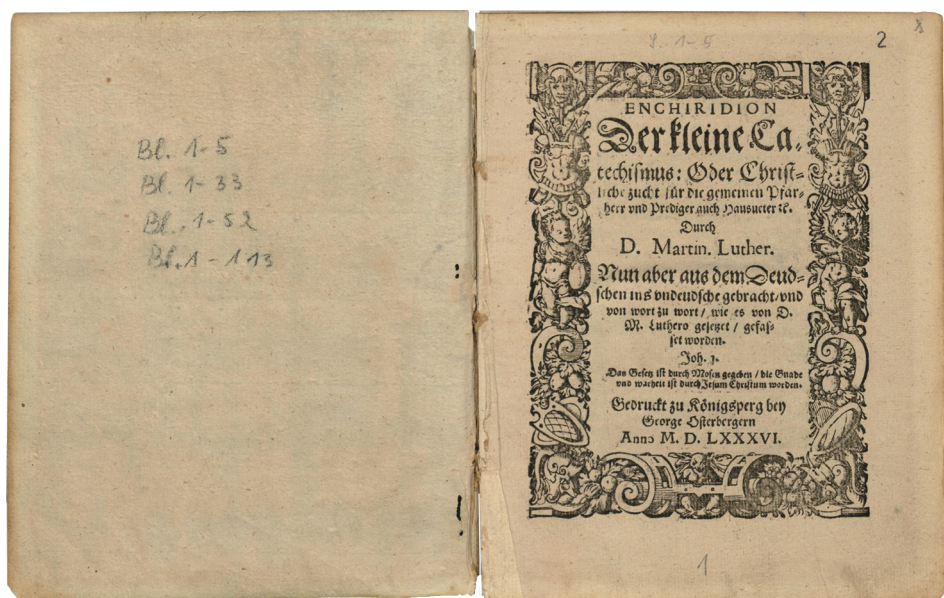

Figure 1. Title page, Rivius 1586, page 2.

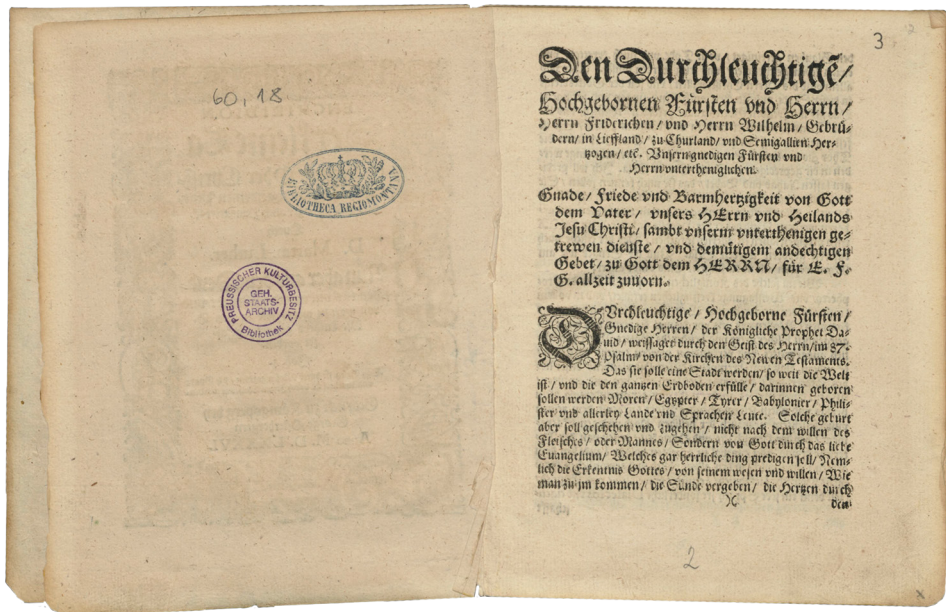

Figure 2. Accession stamps, Rivius 1586, page 3.

During the final days of the war, the volume was brought from Königsberg to Göttingen, with other manuscripts and early prints, at the initiative of Dr. Stefan Hans Götz von Selle (1893–1956), the deputy director of the Königsberg State and University Library. Initially it was looked after by the rectorate of the Georg August University in Göttingen. In 1953, the volume was stored in the newly founded Goslar archive, later to become the Göttingen archive. When the archive was taken over by the Secret State Archives in 1978, the volume was placed in the archive holdings in the 20th main Department. Since 2015, it has been part of the library holdings of the Secret State Archive of the Prussian Heritage Culture in Berlin-Dahlem (I thank Dr. Gudrun Hoinkis for private communication).

Summing up, we today have three copies of Rivius's catechism of 1586: **R**, preserved in the National Library of Latvia in Riga; **T**, preserved in the University of Tartu Library; **B**, preserved in the Secret State Archive of the Prussian Heritage Culture in Berlin-Dahlem.

Sources

Rivius, Johann. 1586. ENCHIRIDION | Der kleine Ca = | techismus: Oder Christ = | liche zucht für die gemeinen Pfar = | herr vnd Prediger auch Hausueter etc. | Durch | D. Martin. Luther. | Nun aber aus dem Deud = | fchen ins vndeud/che gebracht / vnd von | wort zu wort / wie es von D. | m. Luthero gefetzet / gefaf = | fet worden. | Gedruckt zu Königsperg bey George Osterbergern | Anno m.D. LXXXVI. ||

- Rivius, Johann. 1924. [Reprint] ENCHIRIDIONS. Mārtiņa Lutera Mazais Katķisms no vācu valodas tulkots. Ķensbergā 1586. Jauns iespiedums no Rīgas pilsētas bibliotēkas eksemplāra. Rīgas pilsētas bibliotēkas četrī simti gadu pastāvēšanas piemiņai. Rīga, 1924. Iespiests valstspapīru spiestuvē.
- Rivius, Johann. 2002. → Inoue 2002.

Bibliography

- Bezenberger, Adalbert. 1875. *Litauische und lettische Drucke des 16. Jahrhunderts. II. Der lettische Katechismus vom Jahre 1586*. Göttingen: Robert Peppmüller.
- Inoue, Toshikazu. 1998–1999a. Prolegomena to the Study of Lutheran Small Catechism in Baltic Translations: Text in Old Latvian (1586), 1. *The Kobe City University Journal*, 49-2, 45–73.
- Inoue, Toshikazu. 1998–1999b. Prolegomena to the Study of Lutheran Small Catechism in Baltic Translations: Text in Old Latvian (1586), 2. *The Kobe City University Journal*, 49-3, 55–87.
- Inoue, Toshikazu. 1998–1999c. Prolegomena to the Study of Lutheran Small Catechism in Baltic Translations: Text in Old Latvian (1586), 3. *The Kobe City University Journal*, 50-3, 17–41.
- Inoue, Toshikazu. 2001. Nekotorye zametki k izdannomu Beccenbergerom tekstu latyšškogo Katechizisa 1586 goda. Józef Marcinkiewicz, Norbert Ostrowski (eds.). *Movnera Linguistica et philologica Michaeli Hasiok dedicata*, Poznań: Uniwersytet Im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 113–119.
- Inoue, Toshikazu. 2002. *Latyšškij perevod lĵuteranskogo Malogo Katechizisa 1586 goda. Kričišeskoje izdanie teksta i Glossarij, Sostavil Tosikadzu Inouè*. Kobè: Institut inostrannyh jazykov.
- Ozols, Arturs. 1965. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
- SLV = *Seniespiedumi latviešu valodā. 1525–1855: kopkatalogs*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999.
- Straubergs, Jānis. 1935. 1586. g. latviešu katķisma avoti un tulkošanas laiks. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 9, 151–162.
- Vanags, Pēteris. 1998. *Visvecākā perioda (XVI gs.–XVII gs. sākuma) latviešu raksti avotu vēsture un dažas problemātiskas fonoloģijas, morfoloģijas, sintakses un leksikas īpatnības*. Habilitācijas darbs. Viļņa: Viļņas universitāte.
- Vanags, Pēteris. 2000. *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs.–17. gs. sākuma) latviešu teksti*. Rīga: Mantojums; Stokholma: Memento.
- Vanags, Pēteris. 2009. Die Literatur der Letten im Zeichen von Reformation und Konfessionalisierung. Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling (Hgg.). *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Estland, Livland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 1* (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 69). Münster: Aschendorff, 263–305.

Pietro U. Dini
Dipartimento di Filologia, letteratura e linguistica
Università di Pisa
Via S. Maria 36, Pisa
I – 56126, Italy
pietro.dini@unipi.it

KOPSAVILKUMS

PIEZĪME PAR 1586. GADA LATVIEŠU LUTERĀŅU KATEHISMA TREŠO EKSEMPLĀRU

Pietro U. Dini

Šī raksta mērķis ir informēt par t. s. Johana Rīvija latviešu luterāņu katehisma „ENCHIRIDION Der kleine Catechismus“ (1586) trešā eksemplāra esamību, kas pirms Otrā pasaules kara atradās Kēnigsbergas Universitātes bibliotēkā. Kara beigu posmā grāmata līdz ar citiem bibliotēkas krājumiem tika pārvesta uz Getingeni, pēc tam uz Goslāru, bet 1978. gadā nonāca Berlīnē. Tagad grāmata glabājas Berlīnē Prūsijas kultūras mantojuma fonda Slepējā valsts arhīvā un ir pieejama lasītājiem.

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

ZUR GEGENÜBERSTELLUNG VON *MELNS* ,SCHWARZ‘ UND *BALTS* ,WEISS‘ IM LETTISCHEN

Rainer Eckert

Berlin

Zusammenfassung. Der Artikel behandelt den Gegensatz der Adjektive lett. *balts* ‚weiß‘ und *melns* ‚schwarz‘ in der lettischen Alltagssprache und in Volksliedern. Die Analyse zeigt, dass die Adjektive neben ihrer direkten Bedeutung als Farbbezeichnung auch eine übertragene Bedeutung haben, wobei die Bedeutung von *balts* mit ‚gut‘ und die Bedeutung von *melns* mit ‚schlecht, böse‘ verbunden ist.

Schlagwörter: Lettisch; Volkslieder; lett. *melns*; lett. *balts*,

Keywords: Latvian; Folksongs; Latv. *melns*; Latv. *balts*.

Es handelt sich in der vorliegenden Miszelle um einen Vortrag, den ich auf der 97. Konferenz des Baltistenkreises zu Berlin am 28. April 2005 zum Thema „Zur Gegenüberstellung von lett. *melns* ‚schwarz‘ und *balts* ‚weiß‘ in den lettischen Volksliedern“ (siehe Eckert 2015: 225) gehalten habe und der nicht in meiner 2011 in Vilnius erschienen Bibliographie (Eckert 2011) Aufnahme fand. Die beschriebene Erscheinung kommt auch in der lettischen Allgemeinsprache vor, ist aber in den Volksliedern (d.h. im Dainalettischen) besonders stark ausgeprägt.¹

An den Anfang stelle ich eine kurze Darstellung des Phänomens in der Allgemeinsprache, auf die die bekannten Wörterbücher LLVV, LVV und ME hinweisen.

¹ Die Adjektive lett. *balts* und *melns* werden auch an anderer Stelle in der lettischen Linguistik diskutiert, zum Beispiel, in: Roze, Anitra. *Caur krāsu logu*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2015: 81–89 (Anmerkung des Herausgebers).

Daraus erklärt sich die Gliederung in I. und II. Die lettischen Verkleinerungsformen habe ich mit *Dim.* gekennzeichnet und in der Regel nicht übersetzt.

I. In der Allgemeinsprache

Hier werden die Farben bezeichnenden Adjektive *melns* ‚schwarz‘ und *balts* ‚weiß‘ in den übertragenen Bedeutungen ‚schlecht; böse; schlimm‘ und ‚gut‘ einander gegenübergestellt. Vgl.

- (1) *Melnas dienas* ‚Unglückstage‘ (LLVV 5 149) : *baltas dienas* ‚von Unglück nicht getrübt, glückliche Tage der Not‘ (LLVV 2 33, LVV 120). Man vergleiche noch: *nebaltas dienas* ‚Tage der Not‘ (LLVV 5 356).
- (2) Der Phraseologismus *melns darbs, balta maize* ‚harte, schwere, schlimme Arbeit, feines Brot‘ (ME II 598).
- (3) Der phraseologische Ausdruck *ne baltu, ne melnu vārdu nesacīt* ‚weder ein gutes, noch ein böses Wort sprechen, überhaupt nicht reden‘ (ME II 598).
- (4) *Vai atsakies nuo baltā un paliksi visu mūžu pie melnā* ‚ob du mit dem Guten (mit Gott) brichst und beim Bösen (beim Teufel) das ganze Leben verbleiben wirst?‘ (ME II 598).

II. In den lettischen Volksliedern

- (5) *Melli* (< *melni*) *ļaudis* ‚böse Menschen‘ : *balta māsiņa* ‚ein liebes Töchterchen‘:

<i>Māsiņ mana mīļa, balta</i>	Meine liebe (weiße) Schwester (Dim.)
<i>Tev' noveda melli ļaudis!</i>	Dich führten böse (schwarze) Menschen weg!
<i>Jo bij melli tie ļautiņi (Dim.),</i>	Denn diese Menschen waren böse (schwarze),
<i>Vēl mellāki kumeliņi (Dim.).</i>	Noch schwärzer (böser) als die Pferde.

(BW 18217, 1)

Dass hier *melli* die Bedeutung ‚böse, schlechte‘ (Leute) hat, wird durch diese Liedvariante erhärtet:

- (5a) [...] *Māsiņ (Dim.), tavu dzīvošanu* Schwester, dein Leben
Melnu (sliktu) ļaužu rociņā. ist in der Hand (Dim.) von schwarzen
(schlechten) Leuten.

(BW 23843)

- (6) Auch im folgenden Lied sind *melns*, *mellināt* ‚schwärzen‘ und *balts* in übertragener Bedeutung einander gegenübergestellt – das reine tugendhafte Mädchen und der verleumderische Freier:

Māte mani audzināja	Mutter zog mich auf
Kā <u>balto</u> linu sauju;	Wie eine Handvoll weißen Leines;
Tautas mani <u>mellināja</u>	Der Freier schwärzte mich an (verleumdete mich)
Kā <u>melno</u> kājas autu.	Wie einen schwarzen Fußlappen.

(BW 23986)

- (7) Zilis, melns tautu dēls Blau, schwarz (ist) der Freier
 Tā kā ledus gabaliņš (*Dim.*); Wie eine Eisscholle;
 Smuka, balta mūs' māsiņa Hübsch, schön (ist) unsere Schwester,
 Kā saulīte (*Dim.*) mirdzēt mirdz. Wie die Sonne leuchtend strahlt.

(BW 21347, 12)

In ME II 598 wird vermerkt, dass das Wort *melns* oft in Verbindung mit *zils* ‚blau‘ gebraucht wird (z. B. *zila*, *mella tautu meita* ‚ein schlechtes, böses Mädchen‘). Vgl. hierzu lett. phraseologisches *spļaut zili melnu* ‚Gift und Galle speien‘, eigentlich ‚Blaues und Schwarzes speien‘.

- (8) Hierzu passt folgendes Lied:

<u>Zila</u> , <u>melna</u> tautu meita	Das blaue, schwarze Mädchen aus der Fremde
Ziemu dzima ziemelī;	war im Norden im Winter geboren;
Mans bāliņš (<i>Dim.</i>) <u>sarkanbalts</u>	Mein rotweißer Bruder
Vasar' dzima saulītē (<i>Dim.</i>).	war im Sommer in der Sonne geboren.

(BW 21347)

- (9) *Mellis* ‚schwarz (dreckig, schlecht)‘ : *balta* ‚weiß (gut, schön)‘:
 Mūs' māsiņa (*Dim.*) skaista, balta Unser schönes, liebes Schwesterchen
 Piedzimuse saulītē (*Dim.*); wurde in der Sonne geboren;
 Tautiets mellis kā bambālis Der Freier, schlecht wie ein Mistkäfer,
 Ziemā dzimis ziemelī (*Dim.*). Ist im winterlichen Norden geboren.

(BW 21347, 4)

Das schöne Schwesterchen, das in der Sonne auf die Welt kam (was Glück verhiess), wird dem schwarzen, sicher negativ gesehenen Freier gegenübergestellt, der zudem mit dem Mistkäfer verglichen wird und zu einem ungünstigen Zeitpunkt und Ort (Winter und Norden) geboren wird, was nichts Gutes bedeutet.

(10) *Mēlnace* ‚die Schwarzäugige‘ (*rudace* ‚die Braunäugige‘) : *balts*

Das eine Glied der Gegenüberstellung enthält Wörter, die die Augenfarbe bedeuten: lett. *mēlnace*, *mēlnacis*, auch *mēlnacīte* (*Dim.*), *mēlnacīņa* (*Dim.*) ‚die Schwarzäugige, Brünnette‘ (ME II 596). Hier kann daneben auch *rudace* (zu *ruds* ‚rötlich, rotbraun‘) vorkommen.

(11) Vai, manu mīļo	Ach, meinen lieben
Balto bāliņu (<i>Dim.</i>),	liebsten (weißen) Bruder,
Pie tādas <u>melnaces</u> (<u>rudaces</u>)	Hat man zu solch einer Schwarzäugigen (Braunäugigen)
Piesēdināja!	Hingesetzt!

(BW 21401, 3)

Im Lied ist man verärgert, dass man den lieben (weißen) Bruder neben solch eine Schwarzäugige, Braunäugige gesetzt hat. Eine gewisse Geringschätzung gegenüber beiden kommt hier zum Ausdruck. Noch stärker ist diese negative Konnotation im folgenden Lied:

(12) Cīrulīt (<i>Dim.</i>), vīrulīt (<i>Dim.</i>), kad jemsi sievu?	Kleine Lerche, Lerchenmann, wann wirst du eine Frau nehmen?
– Pavasar, pavasar, cielavas meitu.	– Im Frühjahr, im Frühjahr, die Tochter der Bachstelze.
Cielava nedeve (<i>nedeve</i>), raudādama:	Die Bachstelze gab (sie) nicht, weinend:
„Kam manas meitiņas (<i>Dim.</i>) nicināji	Warum hast du meine Töchterchen verachtet
Šādāmi tādāmi <u>melnacēm</u> ?“	als irgendwelche dahergelaufene Schwarz-äugigen?“

(BW 2613, 1)

Nicht selten variiert *melnacis*, *-ce* mit *rudacis*, *-ce* (ME III 553 ‚wer braune Augen hat‘), wobei zu bemerken ist, dass der (die) Braunäugige z.T. noch negativer konnotiert ist; vgl.

(13) Tautu meita <i>rudacīte</i> (<i>Dim.</i>)	Das braunäugige kleine Mädchen (der Fremde)
Caur lukteri lūkojās.	Schaute durch den Leuchter.
Tā manai māmiņai (<i>Dim.</i>)	Jene (ist) meinem Mütterchen
Asariņu (<i>Dim.</i>) dzērājiņa (<i>Dim.</i>).	Die Trinkerin der Tränen.

(BW 21366)

Als *asaru dzērājs* ‚Tyrann, Bluthund, böser Freier‘ (ME I 153) tritt diese Wendung (Phrasem) zur Charakterisierung des bösen Freiers und der bösen Schwiegertöchter bzw. Stiefmutter (*asariņu (Dim.) dzērājiņa (Dim.)*) auf.

Melnacis variiert auch mit dem eindeutig negativ konnotierten *miglacis* ‚eine Person oder ein Tier, das nur schwach sieht‘ („Nebel vor den Augen“, vgl. ME II 624 ‚ein umwölktetes Auge, ein nicht klarsehendes‘). Vgl.

(12) Adīt adu raibus cimdu,	Ich stricke und stricke bunte Handschuhe,
Ne, brālīt (<i>Dim.</i>), tevis dēļ,	Nicht Brüderchen deinetwegen,
Adu tautu <u>miglačam</u> (<u>melnačam</u>),	Ich stricke für den Freier den Schwachsichtigen (Schwarzäugigen),
Asariņu (<i>Dim.</i>) dzērājam.	Den bösen Trinker der Tränen.

(BW 7211)

Zusammenfassend kann gesagt werden, dass dainalett. *melns* ‚schwarz‘ und dessen Derivate häufig in Gegenüberstellungen zu *balts* (und Derivate) auftreten kann und schließlich Komposita, die *melns* als Augenfarbe enthalten, die teilweise mit solchen zusammengehen, die ebenfalls diesem Sachbereich angehören wie z. B. *rudace* ‚Braunäugige‘ und sogar *miglace* ‚schwachsichtig‘. In gewisser Hinsicht setzt der vorliegende Aufsatz die Thematik fort, die ich bereits in meinem Vortrag auf der 18. Konferenz der AABS 2002 in Baltimore vorgetragen habe, wo ich „Ostbaltisch **baltas*, nicht nur ‚weiß‘, sondern auch ‚lieb, teuer‘ und Entsprechungen im Slawischen“ (Eckert 2002) behandelt habe.

Literatur

- BW = Barons, Krišjānis, Heinrihs Visendorfs. *Latvju dainas*. 6 sējums. Rīga: Zinātne, 1989–1994.
- Eckert, Rainer. 2002. 18. Konferenz über baltische Studien in Baltimore. *Mitteilungen aus Baltischem Leben*, 48. Jahrgang, Nr. 3 (199), 6–7.
- Eckert, Rainer. 2011. *Bibliografija. Bibliographie*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Eckert, Rainer. 2015. *Der Baltistenkreis e.V. zu Berlin und seine Vorgängereinrichtung*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- LLVV = *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 8 sējums. Rīga: Zinātne, 1972–1996.
- LVV = *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: Avots, 1987.
- ME = K. Mühlenbachs *Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelins*. 4 Bände. Riga: Lettisches Bildungsministerium, 1923–1932. [Hier benutze ich die Ausgabe dieses Werkes, die von der Gruppe der Baltologen in den USA herausgegeben wurde: Chicago 1955.]

KOPSAVILKUMS

PAR ADJEKTĪVU *MELNS* UN *BALTS* PRETSTATU LATVIEŠU VALODĀ

Rainer Eckert

Rakstā aplūkots adjektīvu la. *balts* un *melns* pretstatījums latviešu ikdienas valodā un tautasdziesmās. Analīze rāda, ka līdzās tiešajai, krāsu apzīmējošajai nozīmei, adjektīviem piemīt arī pārnestā nozīme, kur nozīme 'balts' saistīta ar 'labs', bet nozīme 'melns' ar nozīmi 'slikts, ļauns'.

SUMMARY

ON THE CONTRAST BETWEEN *MELNS* 'BLACK' AND *BALTS* 'WHITE' IN LATVIAN

Rainer Eckert

The article examines the contrast between the adjectives *balts* 'white' and *melns* 'black' in Latvian everyday language and folk songs. The analysis shows that, in addition to their direct meaning as color designations, the adjectives also carry figurative meanings, where *balts* is associated with 'good' and *melns* with 'bad, evil'.

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

APELATĪVS ŽĪGURS UN ONĪMS ŽĪGURI ĢEOLINGVISTISKĀ UN CILMES ASPEKTĀ¹

Ilga Jansone

Latvijas Universitātes HZF Latviešu valodas institūts

Anotācija. Rakstā mēģināts izsekot vienam no zvirbuļa nosaukumiem – leksēmai *žīgurs* izplatības un cilmes aspektā. Apelativs *žīgurs* 20. gs. otrajā pusē sastopams kompaktā areālā Vidzemes ziemeļaustrumos un Latgales ziemeļos. 19. un 20. gs. leksikogrāfiskajos avotos ietvertā ģeolingvistiskā informācija paplašina izplatības areālu rietumu un dienvidrietumu virzienā. Leksēma *žīgurs* ietverta Jakoba Langes un Karla Kristiana Ulmaņa vārdnīcās. Taču J. Langes vārdnīcā ar šo vārdu tiek apzīmēts stārķis, bet K. K. Ulmaņa vārdnīcā – zvirbulis. Arī onīms *Žīgurs* (arī daudzskaitlī – *Žīguri*) rāda to pašu paplašināto apelatīva *žīgurs* izplatības areālu. Onīms *Sigur* ir atrodamas jau 1638. gada Vidzemes arklu revīziju materiālos sešās vietās. 20.–21. gs. tas ir ciema, viensētu, krogu, ezeru, lauku, pļavu u. c. nosaukums. Tas zināms arī kā uzvārds.

Par leksēmas *žīgurs* cilmi ir interesējušies valodnieki kopš 19. gs. otrās puses. Pirmais, kurš ir izvirzījis hipotēzi par prūšu *singuris* ‘dadzītis’ saistību ar latviešu *žīgurs*, ir F. Fiks. Taču leksēmas *žīgurs* izplatības areāls nav raksturīgs prūsismiem. J. Endzelīns atsevišķi nedod apelatīva *žīgurs* cilmi, taču kopvalodas putna nosaukuma *zvirbulis* sakarā norāda, ka tas varētu būt radies saknes *virb-* (poļu *wróbel*, krievu *воробей*) un vārdu ar *z-* resp. *ž-* (latv. *zviņurs*, *zviņuris*, *žīgurs*) kontaminācijas rezultātā.

Atslēgas vārdi: latv. *žīgurs*; latviešu izloksnes; leksikogrāfiskie avoti; vēstures avoti; izplatība; cilme.

Keywords: Latv. *žīgurs*; Latvian sub-dialects; lexicographic sources; historical sources; distribution; origin.

¹ Raksts izstrādāts ar valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropeiskas sabiedrības attīstībai” projekta „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003) atbalstu.

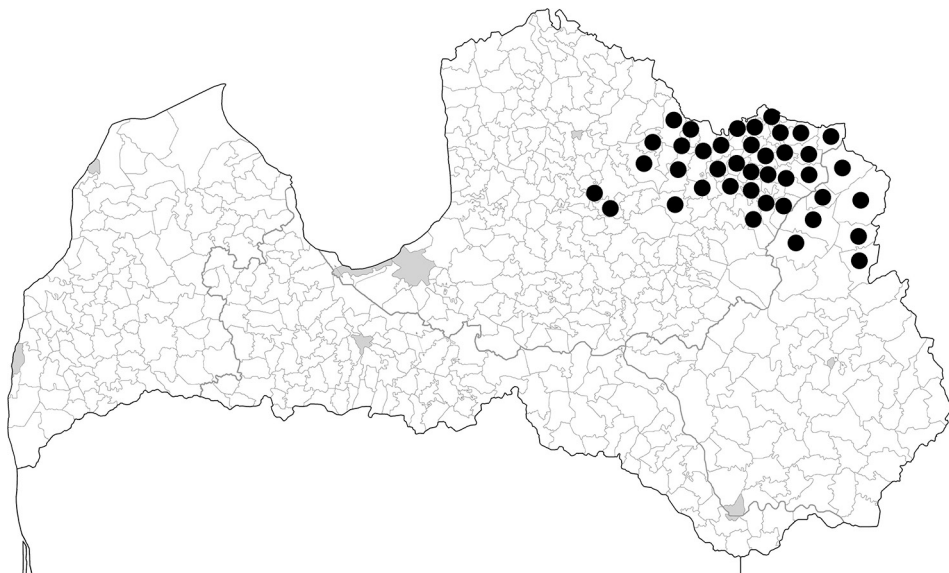
Ievads

„Latviešu valodas dialektu atlanta“ leksikas daļā (LVDA 1999: 39a karte) uzmanību piesaista leksēmas *žīgurs* (ar variantu *žīguris*) izplatības areāls – Vidzemes ziemeļaustrumi (vidus dialekta un augšzemnieku dialekta izloksnes) un Latgales ziemeļi (augšzemnieku dialekta izloksnes).

Rakstā apkopota un analizēta pieejamā informācija, pirmkārt, par apelatīva *žīgurs* izplatību latviešu valodas izloksnēs, reģistrāciju folkloras pierakstos, leksikogrāfiskajos avotos, vēstures avotos u. tml., vienlaikus risinot arī cilmes problēmas, un, otrkārt, par onīma *Žīguri* izplatību Latvijas teritorijā.

1. Apelatīva *žīgurs* izplatība

Izlokšņu materiālu vākumos 20. gs. 60.–80. gados, sniedzot atbildes uz „Latviešu valodas dialektu atlanta materiālu vākšanas programmas“ (LVDAP 1954: 125) 439. jautājumu „*zvirbulis, žvirbulis, žīguris ...*“², leksēmas variants *žīguris* fiksēts: Dzērbenē (*žvīgur^s (žīgur^s) ar saka*), Gaujienā (*mūsīm ir žīguri, tie ir drōņķi gōn, višas kaņepes izēd*), Grundzālē (*agrāk tēica žīguris*); leksēmas variants *žīgurs* sastopams: Alsviķī (*es nūķiēru žēiguru*), Alūksnē, Annā (*žēiguri nūknūobaj vusas ķiršas*), Baltinavā, Balvos, Bejā (*pa zīmu paleik dzeīvuōt zēiles ūn zēiguri*), Beļavā, Bilskā, Cirgaļos,

1. karte. Apelatīvs *žīgurs/žīguris* 20. gs. 2. pusē (pēc LU Latviešu valodas institūta „Latviešu valodas dialektu atlanta“ kartotēkas materiāliem).

² Materiāli atrodas LU Latviešu valodas institūta „Latviešu valodas dialektu atlanta“ kartotēkā.

Dūrē (žīguri ir maziņi), Gaujienā, Ilzenē (skotis, akòl pylla kliec žèiguru!), Jaunlaicēnē (žèiguri ìt kaņupēs), Jaunrozē (žèiguri plòucās), Kalncempjos (nùķièru žèiguru), Karvā, Lejasciemā, Liepnā, Litenē (žèiguri žìvina, boùs lìti), Mālpupē, Mārkalnē, Palsmanē (zvirbuļi vai žīguri – tas tas pac), Pededzē (žèigurs kvišus ād), Rankā, Rugājos, Sinolē (žīgurs liels kaņupu ēdējs), Smiltēnē, Stāmerienā, Šķilbēnos (žèiguri pa kulasātu loksta), Trapenē, Vecgulbenē (žèigurs ir palāks, moš putnuks), Veclaicēnē, Veselavā, Vīksnā (nùšāvu žèiguru), Viļakā (žèiguri stipri āt kaņepes i sòules puces), Zvārtavā, Zeltiņos, Ziemerī (žèigurs tuòc poc bliec).

Leksēma žīgurs sastopama arī atsevišķās latviešu tautasdziesmās, kas pierakstītas areālā, kur arī 20. gs. otrajā pusē minētā leksēma ir zināma, piemēram,

*Žīgurs lien paspārnē,
Abus spārnus plātīdams;
Puisīts raud pēc meitiņas,
Abas rokas lauzīdams.*

LD 12933-1
Valkas apr. Gaujienā;

*Līdz pusei vien izvilku
Sav' tērauda zobentiņu,
Tā sabēga sveši ļaudis
Kā žīguri paspārnē.*

LD 19043-0
Valkas apr. Gaujienā;

*Līdz pusei vien izvilku
Sav' aso zobentiņu,
Tā samuka sveši ļaud's
Kā žīguri kaņepēs.*

LD 19043-0
Valkas apr. Galgauskā;

*Līdz pusīti vien pavilku
Sav' tērauda zobentiņu,
Tā sabēga sveši ļaudis
Kā žīguri kaņepēs.*

LD 19043-0
Valkas apr. Smiltēnē;

*Čīkstēdams, vaideidams
Gaisā skrēja žīguriņš;
Tā lai čīkst tas puisītis,
Kas meitiņas niecināja.*

LD 8981-0
Valkas apr. Smiltēnē.

Leksēma žīgurs sastopama arī atsevišķos ticējumos: *Kad žīguri stipri kliedz, tad būs lieti.* Gaujienā (Šmits 1941: 2209).

Latviešu vēsturiskajos leksikogrāfiskajos avotos leksēma žīgurs jāaplūko saistībā ar jēdzienu, kas ar to apzīmēts. 17. gadsimtā nevienā vārdnīcā nav konstatēta leksēma žīgurs. Sākot ar 18. gadsimta vārdnīcām, jārūnā vismaz par diviem atšķirīgiem putniem, ko sauc par žīguru vai žiguru. Tie ir zvirbulis un stārķis.

Jakoba Langes (*Jacob Lange*, 1711–1777) 1772. gadā publicētajā „Volständiges Lettisches Lexicon“ vācu-latviešu daļā atrodams stārķa apzīmējums *žiguris*: *Storch, der – tas fchiguris* (Lange 1772: 500). Jāpiebilst, ka nākamajā gadā publicētajā šās vārdnīcas latviešu–vācu daļā leksēma *žiguris* nav atrodama. Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714–1796) 1789. gadā izdotajā „Lettisches Lexikon“ kā viens no vācu *Storch* (latv. *stārķis*) variantiem ar atsauci uz J. Langes vārdnīcu minēts *fchigguris* (Stender 1789: 565–566). Nevienā no 18. gadsimta latviešu vārdnīcām nav izdevies atrast leksēmu *žigurs* vai *žīgurs* kā zvirbuļa apzīmējumu. Jāpiebilst, ka J. Langem, kurš kopš 1736. gada bija saistīts ar Vidzemi (Vilde 1991: 185), varēja būt zināms (vai vismaz dzirdēts) vārds *žīgurs*. Iespējams, tas ir ticis attiecināts arī uz stārķi, kaut gan 20. gadsimta izlokšņu materiāli to nerāda, jo, piemēram, „Latviešu valodas dialektu atlanta“ leksikas daļā stārķa nosaukumu kartē un komentārā šāda leksēma vispār nav pieminēta (LVDA 1999: 36. karte). Atšķirīgu informāciju sniedz Pēteris (Pīters) Zariņš (1897–1983) trimdas latgaliešu izdevumā „Dzeive“. Viņš raksta: „Sōkut ar Varakļōnim, un tai tōļōk uz Daugovu, tū sauce par žuguri un par starki. Nūnākūt Zemgalē un Kūrzemē, tur varēja sastapt vōrdus: „žugure, žigure un svēteli“, pi kam Ilyukstes apvydā tū sauce par žuguri, Leivōnu un Krystpiļš apvydūs par svēteli un Kūrzemē par žiguri. Uz Talsu-Sabiles dzeļžceļa beja arī stacija Žigure.“ (Zariņš 1971: 20) Pagaidām apstiprinājumu P. Zariņa rakstītajam nav izdevies atrast.

19. gadsimta vārdnīcās ar leksēmām *žigurs*, *žīgurs* apzīmē gan stārķi, gan zvirbuli. Karla Kristiana Ulmaņa (*Karl Christian Ulmann*, 1793–1871) „Lettisches Wörterbuch“ latviešu–vācu daļā (1872) iekļauti divi šķirkļi: 1) *fchigurs*, *fchihgurs* un 2) *fchihgurs* (Ulmann 1872: 240). Šķirklī *fchihgurs* dots tikai vāciskais ekvivalents ‘ein Sperling’ (zvirbulis) ar norādi uz izplatības areālu Vidzemē – Limbažos, Opekalnā un Dzērbenē. Šķirklī *fchigurs*, *fchihgurs* ietverta norāde uz abiem putniem. Pie vāciskā tulkojuma ‘ein Storch’ (stārķis) rādīts izplatības areāls „Ober[and]“, šādu apzīmējumu K. K. Ulmanis nav iekļāvis vārdnīcas saīsinājumu sarakstā. Burtiski tulkojot no vācu valodas kā Augšzeme, to, visticamāk, varētu attiecināt uz Zemgales austrumu daļu jeb Sēliju. Pie vāciskā tulkojuma ‘ein Sperling’ dota norāde uz Cēsīm un nenosauktām „dažām citām vietām“ (Ulmann 1872: 240). Tāpat šai vārdnīcā iekļauts t. s. norādes šķirklis *figurs* ar atsauci uz *fchihgurs* (Ulmann 1872: 234). K. K. Ulmaņa un Gustava Bražes (*Gustav Wilhelm Siegmund Brasche*) „Lettisches Wörterbuch“ vācu–latviešu daļā (1880) leksēma *fchigurs* iekļauta tikai kā vācu ‘Sperling’ (zvirbulis) tulkojums (Ulmann, Brasche 1880: 660). Šķirklī *Storch* tā nav norādīta (Ulmann, Brasche 1880: 676).

Kārļa Mīlenbaha un Jāņa Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīcā“ iekļauti šķirkļi *žigurs* un *žīguris*, kā arī *zigurs*. Šķirklī *žigurs* (ME IV 809) pie nozīmes ‘ein Sperling’ (zvirbulis) atkārtota K. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) sniegtā informācija, pie nozīmes ‘ein Storch’ iekļauta J. Langes (1772) un K. K. Ulmaņa (1872) vārdnīcā dotā informācija, kā arī ievietota papildnorāde uz Jakoba Benjamina Fišera (*Jacob Benjamin Fischer*; 1731–1793) darbu „Versuch einer Naturgeschichte von Livland“ (sal. „Storch. A Ciconia. L. 84.7 lett. Starks, Džefe, Swehtelis, Swehtsputus (tā! I. J.),

auch Schiguris...“ Fischer 1778: 84). Šķirkli *žīguris* ar nozīmi ‘der Storch’ atkārtota K. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) iekļautā informācija ar izplatības areālu Augškurzemē. Šajā šķirkli dažādie intonatīvie un morfoloģiskie varianti ar nozīmi ‘der Sperling’ paplašina izplatības areālu, jau K. K. Ulmaņa minētajam pievienojot Viļaku, Smilteni, Lejasciemu, Jaunrozi, Alūksni, Mārupi, Odzienu, Gulbeni, Baltinavu, Alsviķus, Veclaiceni, Cirgaļus, Palsmani, Taureni. Vēl šajā šķirkli no Kalnienas dots variants ar norādi ‘ein Vogel’ (kāds putns) bez konkrēta putna nosaukuma, bet no Naukšēniem – leksēma bez nozīmes skaidrojuma (ME IV 813). K. Mīlenbaha un J. Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīca“ papildinājumos leksēmai *žīgurs* ar nozīmi ‘der Sperling’ dota vēl viena lokalizācijas vieta – Ranka (EH II 819).

Šķirkli *zigurs* ‘der Sperling’ atkārtota K. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) iekļautā informācija, kā arī dota iespējamā norāde uz cilmi (ME IV 718). 19. un 20. gs. vārdnīcās norādītās vietas, salīdzinot ar LVDA kartotēku, paplašina izplatības areālu rietumu un dienvidrietumu virzienā. Acīmredzot 19. gs. un 20. gs. 1. pusē apelatīva *žīgurs* izplatības areāls ir bijis nedaudz plašāks par 20. gs. vidus situāciju.

2. Leksēmas *žīgurs* cilme

Par leksēmas *žīgurs* cilmi rakstījuši vairāki 19. un 20. gadsimta valodnieki, saistot to ar Elbingas vokabulārā (E 734) iekļauto *Singuris* ‘Stegelicz’ (Mažiulis 1966: 74; Endzelīns 1943: 248).

Iespējams, pirmais, kurš saistījis latv. *žīgurs* ar pr. *singuris*, ir Frīdrihs Konrāds Augusts Fiks (*Friedrich Conrad August Fick*, 1833–1916). Uz viņu ar frāzi „nach Fick“³ (pēc Fika) atsaucas Adalberts Becenbergers (*Adalbert Bezenberger*, 1851–1922) recenzijā par Georga Neselmaņa (*Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann*, 1811–1881) 1873. gadā publicēto „Thesaurus Linguae Prussicae“ (Bezenberger 1874: 1248). A. Becenbergers nenorāda ne uz vienu konkrētu F. Fika darbu (daudzos citos gadījumos Fika vārdam ir pievienots gadskaitlis, pēc kura var atšifrēt konkrētu darbu), bet F. Fiks informāciju par zvirbuļa nosaukumu *žīgurs*, iespējams, guvis no K. K. Ulmaņa vārdnīcas (Ulmann 1872). J. Endzelīns savā grāmatā „Senprūšu valoda“, atsaucoties uz F. Fiku, tikai norāda, ka vārdā *žīguris* ‘zvirbulis’ ir neskaidrs ž- (Endzelīns 1943: 248).

Singuris *Singuris*

1. attēls. Leksēma *Singuris* Elbingas vokabulārā. Attēls no „Prūsų kalbos paminklai“. Parengē Vytautas Mažiulis. Vilnius: Mintis, 1966, 74.

³ *Singurys*. Vgl. lett. *schīgurs* Sperling (nach Fick) (Bezenberger 1874: 1248).

Georgs Neselmanis „Thesaurus Linguae Prussicae“ iekļāvis gan putna – dadzīša jeb cigļa – nosaukumu *singuris* (Nesselmann 1873: 161), gan brasla nosaukumu *singurbrast*, kas atradies uz prūšu un poļu zemju robežas (Nesselmann 1873, 161). Maksa Tepena (*Max Pollux Töppen*; 1822–1893) rakstā „Einige Reste der altpreußischen Sprache“, kas publicēts 1867. gadā izdevumā „Altpreußische Monatsschrift“, lasāms, ka brasla nosaukums, ko prūšu valodā sauc *Singurbrafft*, bet poļu – *Egersk*, pieminēts kādā 1343. gada dokumentā, kā arī, ka tam ir fiksēti vēl citi nosaukumi un ka tas ir mazs (Töppen 1867: 154).

Minētā informācija tiek atkārtota gan Kazimiera Būgas rakstā „Lietuvių kalbos žodynas“⁴ 1924. gadā (Būga 1961: 126), gan Vītauta Mažuļa „Prūsų kalbos etimologijos žodynas“ (Mažiulis 1997: 112) un citos avotos.

Vienlaikus K. Būga norāda, ka poļi ar savu brasla nosaukumu *Zgiersku* (citos avotos *Egersk* – I. J.) rāda, ka galindi senatnē *Zingurbrastu* būs dēvējuši par *Zigurbrastu*. Proti, poļu *Zgiersk’as* varētu būt radies no pirmspoļu **Zbgbr-isko* : pr. *Zigur-//* lie. *Žigur-aitis* (Būga 1961: 126).

Ņemot vērā šo K. Būgas hipotēzi, Latvijas ziemeļaustrumos sastopamais zvirbuļa (ne cigļa jeb dadzīša) nosaukums *žigurs* (augšzemnieku dialekta izloksnēs *žeigurs*) sakrīt ar piedāvāto lietuviešu *Žigur-*. Interesi izraisa nosaukuma *žigurs* resp. *žeigurs* izplatības areāls, ko parasti neuzskata par raksturīgu prūsismiem vai lituānismiem. Tas liek apšaubīt arī šo cilmes hipotēzi.

Vērā ņemama ir J. Endzelīna piezīme latv. *zvirbulis* cilmes sakarā. Viņš norāda, ka varbūt latv. *zvirbulis* radies saknes *virb-* (poļu *wróbel*, krievu *воробей*) un vārdu ar *z-* resp. *ž-* (latv. *zvīgurs*, *zvipuris*, *žīgurs*) kontaminācijas rezultātā (ME IV 777). Tātad, pēc J. Endzelīna domām, zvirbuļa nosaukumi *zvīgurs* un *žīgurs* varētu būt vecāki par mūsdienu kopvalodā lietoto *zvirbulis*. Diemžēl par to nav iespējams pārliecināties, jo šobrīd zināmie senie teksti sastopami tikai no 16. gs. beigām, bet jau 17. gs. avotos ir minēta leksēma *zvirbulis*.

3. Onīma *Žigurs* izplatība

Līdzīgs izplatības areāls kā apelatīvam *žigurs* vērojams arī onīmiem.

LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkā sastopami šādi onīmi ar leksēmu *žigurs*: *Žīguri* ap, z Alsviķos, *Žīgurupīte* Burtniekos, *Žīguri*, z Dūrē, *Žīguri*, mā Ērģemē, *Žīguri* mā Jaungulbenē, *Žīgurpriedes*, me Jaungulbenē, *Žēigura kalniņš* (šai kalnā daudz

⁴ 1343 metų šaltinis *Arečio* (l. *Orzyc*) upės brastą vadina vardu *Singurbrast* in Pruthenico vadum, quod in Polonico *Sgersk* (Furt im Gebiete Neidenburg Preuss. Urk. I 224), kuris rodo, kad galindų turėta, kaip ir kitų prūsų tautōs kilčių, žodžiai *figuris* „Stieglitz“ (skaitau z del latvisko žodžio *žigurs* BW 12933,1 „Sperling U“ ir **brastō* „brastā“. Lénkai su savo *Zgiersku* rodo, kad galindai *Zingurbrastj* senovėje bus vadinę *Zigur-brasčiu*. Mat, lenkų *Zgiersk’as* tegali būti kilęs iš pralenkiskos lyties **Zbgbr-isko* : pr. *Zigur-//*lie. *Žigur-aitis* – 1572 m. Kretingos ap. pavardė In 166 (*// Žigas* – Linkmenų par., *Žigė* – Kamajų par. pavardė) (Būga 1961, 126)

putnu perot, arī žīguri) Jaunlaicēnē, *Žīgura kalns* Kalncempjos, *Žīgurs*, z Launkalnē, *Žīgurkalni*, la Launkalnē, *Žīguri*, mā Lejasciemā, *Žīgura rakums* Lejasciemā, *Žīguru līlcēl's* Liepnā, *Žīguri*, mā Lizumā, *Žīguri*, z Līgatnē, *Žīgurpuros* Mēdzūlā, *Žīguru ezers* Naukšēnos, *Žīguri*, z Rugājos, *Žīgurs*, krogs Smiltēnē, *Žīguru plāva* Stāmerienā, *Žīguru kalns* Vecpiebalgā, *Žīguri*, z Veļķos, *Žīguri*, ap Viļakā, *Žīguri* (dzelzceļa stacija) Viļakā.

Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras Vietvārdu datubāzē (http://vietvardi.lgia.gov.lv/vv/to_www.saraksts) iekļauti 15 nosaukumi ar leksēmu *žiguri*: *Bērtiņu ezers* jeb *Žīguru ezers* Alsviķos, *Žīguru senkapi* Alsviķos, *Cīruļi*, agrāk *Žīguri* (viensēta) Alsviķos, *Žīguri* (viensēta) Beļavā, *Žīguri* (mazciems) Brantos, *Žīguri* (viensēta) Kārķos, *Jāņkalni* jeb *Žīguriņi* (viensēta) Malienā, *Žīguri* (viensēta) Naukšēnos, *Žīguru ezers* Naukšēnos, *Žīguri* (viensēta) Pelēcos, *Žeigurova* (skrajciems) Susājos, *Žīguri* (viensēta) Vecpiebalgā, *Žīguri* (viensēta) Žīguros, *Žeigurova* (skrajciems) Žīguros, *Žīguru pagasts* Žīguros.

Arī vēsturiskajos toponīmikas materiālos sastopams onīms *Žīgurs*. Līdz 17. gs. pirmajai pusei nedaudzajos senajos avotos nav izdevies sastapt onīmu *Žīgurs*. Publicētajos 1638. gada Vidzemes arklu revīzijas materiālos Edgars Dunsdorfs ar leksēmu *Sigur* (-s, -gūr, -jgor) saista sešus Vidzemes mājvārdus: pa vienam no Lielstraupes, Nītaures, Nurmjiem, Piebalgas un divus no Veļķiem (Dunsdorfs 1941: 129).

Nepublicētajos 1826. gada Vidzemes guberņas dvēseļu revīzijas materiālos šobrīd identificēti septiņi mājvārdi: *Schigur* Alūksnes draudzes Alsviķu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 20. l.), *Schiggur* Alūksnes draudzes Alūksnes pilsmuižā (LVVA 27. f., 14. apr., 374. l.), *Schigur* Raunas draudzes Krievukalna pusmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 265. l.), *Sihgur* Rūjienas draudzes Nurmu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 311. l.), *Sihgur* Ērģemes draudzes Veckārķu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 180. l.), *Kalne Schiggur* un *Leijes Schiggur* Vecpiebalgas draudzes Veļķu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 148. l.). Vēsturiskie mājvārdi fiksēti apelaatīva *žīgurs* Vidzemes paplašinātās izplatības areālā, kas daļēji sakrīt ar 19. gs. un 20. gs. 1. puses apelaatīva *žīgurs* izplatības areālu. Latgales materiāli šajos avotos nav ietverti.

Jāpiebilst, ka šeit netiek skaitīti arī Ērģemes draudzes Ērģemes privātmuižā sastopamie mājvārdi *Kaup Schehgur* un *Pauker Schehgur* (LVVA 199. f., 1. apr., 97. l.), jo izloksnē nav sastopams $\bar{i} > \bar{e}$.

19. gs. pirmajā pusē līdzās mājvārdiem parādās arī uzvārdi, kas ir cieši saistīti arī ar dialektālajām leksēmām un citām izloksņu pazīmēm. 1826. gada Vidzemes guberņas dvēseļu revīzijas materiālos ir iekļauti šādi uzvārdi: *Schigur* Palsmanes, Aumeistera draudzes Aumeistera privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 438. l.), *Schigur* Beļavas draudzes Beļavas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 209. l.), *Schigur* Gaujienas draudzes Bormaņu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 70. l.), *Schiggur* Dzērbenes draudzes Dzērbenes privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 437. l.), *Schigur* Opekalna draudzes Jaunlaicenes privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 229/1. l.), *Schigur* Gaujienas draudzes Jaunmuižas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 10. l.), *Schigur* Alūksnes draudzes Kalnamuižas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 175I. l.), *Schigur* Gulbenes draudzes Krapas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 219. l.), *Schigur* Jaunpiebalgas

draudzes Rankas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 361. l.), *Schigur* Alūksnes draudzes Rēzakas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 368. l.), *Sihgur* Āraišu draudzes Kārļu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 182. l.), *Sigurs* Alūksnes draudzes Šļukuma privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 413. l.).

Vēlāko Vidzemes dvēseļu revīziju un tautskaites materiāli netiek aplūkoti, jo ar zemnieku brīvlatīšanu Vidzemē un citos Latvijas novados sākās intensīva zemnieku pārvietošanās un uzvārds vairs nebija dzīvesvietas raksturotājs, tajā vairs ne vienmēr atspoguļojās uzvārda nesēja pašreizējās dzīvesvietas valodiskās pazīmes.

Kopsavilkums

Aplūkojot leksēmas *žīgurs* izplatību un cilmi, var secināt, ka apelatīvam *žīgurs* ir izteikts areāls, kas ir neliela daļa no vēsturiskā latgaļu cilšu areāla. Kā norāda arheoloģe Antonija Vilcāne „Nacionālās enciklopēdijas“ šķirklī *latgaļi*, 11.–12. gs. latgaļi bija nonākuši līdz mūsdienu Latvijas–Igaunijas robežai (Vilcāne 2024), tātad līdz ziemeļu robežai, līdz kurai sniedzas arī apelatīva *žīgurs* izplatība. Leksēma *žīgurs* varētu būt radusies un izplatījusies ne agrāk par 12. gs. Diemžēl līdz pat 17. gs. trūkst uzticamu avotu. Taču 17. gs. pirmajā pusē leksēma bijusi tik zināma, ka jau izmantota mājvārdos. 17. gs. leksikogrāfiskajos avotos leksēmu *žīgurs* nav izdevies konstatēt, taču neviens no to autoriem nav saistīts ar Vidzemes to apgabalu, kur leksēma *žīgurs* vēlāk ir konstatēta. Zīmīgi, ka savās vārdnīcās apelatīvu *žīgurs* (vai kādu no tā variantiem) iekļāvuši 18.–19. gs. autori, kas ir bijuši cieši saistīti ar Vidzemi. J. Lange to saista ar stārķi, bet K. K. Ulmanis – ar zvirbuli. 20. gs. vienīgais, kurš piemin leksēmu *žigure* ‘stārķis’, ir P. Zariņš, bet viņa informācija ir pārbaudāma.

Runājot par leksēmas *žīgurs* cilmi, tās izplatības areāls nav raksturīgs prūsismiem. Arī F. Fika 19. gs. otrajā pusē izvirzītā hipotēze par prūšu *singuris* ‘dadzītis’ saistību ar latviešu *žīgurs* nav precizēta, taču tā kļuvusi par pamatu visiem tālākiem pētījumiem.

Lai gūtu lielāku skaidrību par leksēmas *žīgurs* rašanās laiku un cilmi, nepieciešami tālāki pētījumi, mēģinot identificēt leksēmas (gan apelatīvus, gan onīmus) ar līdzīgu izplatības areālu.

Saīsinājumi

ap – apdzīvota vieta

mā – māja

me – mežs

la – lauks

latv. – latviešu

pr. – prūšu

z – zemniekmāja

Nepublicētie avoti

- LVVA 77. f., 14. apr., 374. l. – Vidzemes guberņas kamerālvaldes muižu revīziju lietas, Alūksnes draudzes Alūksnes pilsmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 10. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Gaujienas draudzes Jaunmuižas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 20. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Alūksnes draudzes Alsviķu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 70. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Gaujienas draudzes Bormaņu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 97. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Ērgemes draudzes Ērgemes privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 148. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Vecpiebalgas draudzes Veļķu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 175I. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Alūksnes draudzes Kalnamuižas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 180. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Ērgemes draudzes Veckārķu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 182. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Āraišu draudzes Kārļu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 209. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Beļavas draudzes Beļavas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 219. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Gulbenes draudzes Krapas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 229/1. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Opekalna draudzes Jaunlaicenes privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 265. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Raunas draudzes Krievukalna pusmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 311. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Rūjienas draudzes Nurmuižas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 361. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Jaunpiebalgas draudzes Rankas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 368. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Alūksnes draudzes Rēzakas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 413. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Alūksnes draudzes Šļukuma privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 437. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Dzērbenes draudzes Dzērbenes privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 438. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Palsmanes, Aumeistera draudzes Aumeistera privātmuiža.

Literatūra

- Bezenberger, Adalbert. 1874. *Thesaurus linguae prussicae: Der preussische Vocabellvorrath, soweit derselbe bis jetzt ermittelt worden ist, nebst Zugabe einer Sammlung urkundlich beglaubigter Localnamen*, gesichtet und zusammengestellt von G. H. F. Nesselmann. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1873. *Göttingische gelehrte Anzeigen unter der Aufsicht der Königl. Gessellschft der Wissenschaften*. Stück 39, 1221–1250.
- Būga, Kazimieras. 1961. *Rinkiniai raštai*, 3. tomas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

- Dunsdorfs, Edgars. 1941. *Vidzemes 1638. gada arklu revīzija*. 4. sēj. Reģistrs. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgādiens.
- EH = Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha „Latviešu valodas vārdnīcai”* Rīga: Kultūras fonds, 1934–1938; 1–2, Rīga: Grāmatu apgāds, 1946.
- Endzelīns, Jānis. 1943. *Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika*. Rīga: Universitātes apgāds.
- Fischer, Jacob Benjamin. 1778. *Versuch einer Naturgeschichte von Livland*, entworfen von J. L. Fischer. Leipzig: verlegt Johann Gottlob Immanuel Breitkopf.
- Lange. Jacob. 1772. *Vollständiges Lettisches Lexicon, sammt angezeigten verschiedenen Provinzialdialekten in Lief- und Kurland*. Schloß Ober=Pahlen.
- LD = Barons, Krišjānis; Visendorfs, Heinrihs. *Latvju Dainas*: 1. sēj. Jelgava: H. I. Draviņ-Dravnieka ģenerālkomisija, 1894; 2.–6. sēj. Pēterburga: Ķeizariskās Zinību Akadēmijas spiestava, 1903–1915.
- LVDA 1999 = *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Rīga: Zinātne, 1999.
- LVDAP 1954 = *Latviešu valodas dialektu atlanta materiālu vākšanas programma*. Rīga: Latvijas. PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1954.
- Mažiulis, Vytautas. 1966. *Prūsų kalbos paminklai*. Parengė Vytautas Mažiulis. Vilnius: Mintis.
- Mažiulis, Vytautas. 1997. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 4 tomas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- ME = Kārļa Mūlenbacha *Latviešu valodas vārdnīca* 1–4. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīga: Izglītības ministrija, 1923–1932.
- Nesselmann, Georg Heinrich Ferdinand. 1873. *Thesaurus linguae prussicae: Der preussische Vocabellvorrath, soweit derselbe bis jetzt ermittelt worden ist, nebst Zugabe einer Sammlung urkundlich beglaubigter Localnamen*, gesichtet und zusammengestellt von G. H. F. Nesselmann. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung.
- Stender, Gotthard Friedrich. 1789. *Lettisches Lexikon. In zween Theilen abgefasst, und den Liebhabern der lettischen Litterature gewidmet von Gotthard Friedrich Stender*. Lettisches Wörter- und Namen-Lexikon. Erster Theil. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- Šmits, Pēteris. 1941. *Latviešu tautas ticējumi*, 4. sējums. Sakrājis un sakārtojis prof. P. Šmits. Rīga: Latviešu folkloras krātuves izdevums.
- Töppen, Max Pollux. 1867. *Einige Reste der altpreussischen Sprache nebst antiquarischen Bemerkungen von Dr. m. Töppen. Altpreußische Monatsschrift. Der neuen Preußischen Provinzial-Blätter vierte Folge*. Herausgegeben von Rudolf Reicke und Ernst Wickert. Vierter Band. Königsberg: Th. Theile's Buchhandlung, 136–156.
- Ulmann, Carl Christian. 1872. *Lettisches Wörterbuch*. Erfter Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann. Riga.
- Ulmann, Carl Christian; Brasche, Gustav. 1880. *Lettisches Wörterbuch von Ulmann und Brasche*. Zweiter Theil. Deutsch-lettisches Wörterbuch mit Zugrundelegung des von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann zurückgelassenen Manuscriptes bearbeitet von Gustav Brasche, Pastor emer. Riga u. Leipzig: Verlag von H. Brutzer & Co.
- Vilcāne, Antonija. 2024. *Latgaļi. Nacionālā enciklopēdija*. <https://enciklopedija.lv/skirklis/147057>
- Vilde, Pēteris Ernsts. 1991. *Latviešu Ārste jeb īsa mācība no tām Vājībām un no šās Zemes Zālēm, ar kurām Cilvēkus un Lopus var ārstēt un izzālot. Jākoba Langes 1768. gada tulkojuma teksts*. Rīga: Zvaigzne.
- Zariņš, Pēteris. 1971. *Žugure, žigure, starkis, štoks. Dzeive 01.01.1971*

Ilga Jansone
 Latvijas Universitātes
 Humanitāro zinātņu fakultātes
 Latviešu valodas institūts
 Kalpaka bulvāris 4
 LV-1050, Rīga, Latvija
 ilgajan@lza.lv

SUMMARY

THE APPELLATIVE LATV. ŽĪGURS AND THE ONYM ŽĪGURI IN A GEOLINGUISTIC AND ETYMOLOGICAL PERSPECTIVE

Ilga Jansone

This article aims to trace one of the Latvian names for the sparrow – the lexeme *žīgurs* – from the perspectives of distribution and etymology. In the latter half of the 20th century, the appellative *žīgurs* was found within a compact area in northeastern Vidzeme and northern Latgale (see Map 1). The geographical linguistic information from 19th- and 20th-century lexicographic sources expands this distribution area towards the west and southwest. The lexeme *žīgurs* is included in the dictionaries of Jakob Lange and Karl Christian Ulmann. However, in J. Lange's dictionary, this word denotes a stork, while in K. C. Ulmann's dictionary, it refers to a sparrow.

The onym *Žīgurs* (also in plural as *Žīguri*) similarly indicates the extended distribution area of the appellative *žīgurs*. The onym *Sigur* appears in the Vidzeme plow review documents from 1638 in six locations. In the 20th and 21st centuries, it has been used as the name of villages, homesteads, taverns, lakes, fields, meadows, and other places. It is also known as a surname.

Linguists have been interested in the etymology of the lexeme *žīgurs* since the second half of the 19th century. The first to propose a hypothesis about the connection between the Prussian *singuris* 'goldfinch' and the Latvian *žīgurs* was F. Fick. However, the distribution area of the lexeme *žīgurs* is not typical for Prussian loanwords. J. Endzelīns does not separately address the etymology of the appellative *žīgurs* but, in relation to the standard Latvian word for sparrow, *zvirbulis*, suggests that it could have originated from the contamination of the root *virb-* (Polish *wróbel*, Russian *воробей*) with words containing *z-* or *ž-* (Latvian *zvirgurs*, *zvirpuris*, *žīgurs*) (ME IV 777).

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

RYTU BALTŲ VASAROS SAULĖGRĮŽOS ŠVENTĖS PAVADINIMŲ KILMĖ

Rolandas Kregždys

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Anotacija. Straipsnyje aptariama rytų baltų vasaros saulėgrįžos šventės pavadinimų įvairovė, detalizuojami 4 kabinatinės mitologijos atstovų sugalvoti pavadinimai *Kekyris*, *Krešė* (*Krešės*), *Trumpės šventė*, *Vainikų šventė* bei senas slavizmas *Kupolės*, pateikiama jų etimologinė analizė. Apibendrinant šios šventės įvardijimų kilmės analizę, teigiama, kad paveldėtiems rytų baltų saulėgrįžos šventės pavadinimams priskirtini tik lie. *Rasės šventė* ir la. *Līgo*.

Raktiniai žodžiai: vasaros saulėgrįžos šventės pavadinimai; etimologija; rytų baltai.

Keywords: names of Midsummer Day celebration; etymology; East Balts.

1. Rytų baltų vasaros saulėgrįžos šventės įvardijimų įvairovė

Vasaros saulėgrįžos šventę¹ lietuviai įvardija, pasitelkę (α) 2 istorinius, t. y. rašto paminkluose užfiksuotus ir gyvojoje kalboje vartojamus (tarmėse paliudytus),

¹ Įprastai tyrėjai šias apeigas priskiria Saulės kultui (žr. Gloger 1903: 545; Vilmantienė 1941: 117), t. y. šio dangaus kūno pagerbimui. Tiesa, esama tyrėjų, abejojančių soliarine šios šventės latrijos prasme ir svarba, plg. „Aiškesnis ryšys su saulės gerbimu ir jos „apsigėžimu“ sunku pastebėti, jai nedaug dėmesio teskiriama“ (Balys 1956: 482). Teigiama, kad tai derlingumo / gyvybingumo pradą skatinanti šventė, plg. „XX a. šiauriau Nemuno buvo susidaręs arealas, kuriame ugnį degindavo, iškeltą į viršų, tarsi fakelą. Tai smaluota stebulė, rečiau – visas ratas. Kaip žinia, papročių tyrinėtojai deginamą ratą laiko soliariniu ženklu, tačiau Lietuvoje daug dažniau degino tik stebulę. Veiksmai su ja verčia manyti, kad deganti stebulė išreiškė ne tiek saulės kelionę dangumi ir jos galios stiprinimą, kiek sąsajas su vaisingumo kultu, derliaus apsauga. Per ją pilami grūdai, kad būtų daigūs, o pasėliai – nepiktžolėti. Uždegta stebulė tiek, kiek pasiekė jos šviesa, turėjusi padidinti javų derlių“ (Merkienė 1997: 358–360; dar žr. Balys 1986: 134–135). Stebulę degino ir latviai (žr. Merkienė 1997: 360).

ir (β) 4 kabinatinės mitologijos atstovų sugalvotus pavadinimus bei slavizmą *Kupolės*²:

- (α) s. lie. *Joniūnes*, lie. *Joninė* / *Jōninė*, lie. (dial.) *Joninės*, *Jōninės*, *Joninios* ‘vasaros saulėgrįžos / saulėgrąžos šventė; Jono šventė (birželio 24 dieną)’ ↔ lie. *Rasōs švenītē* ‘Joninės’³;
- (β) *Kekyris*, *Krešē* (*Krešēs*), *Trumpēs šventē*⁴, *Vainikų šventē*⁵.

Latviai šias apeigas taip pat įvardija įvairiai⁶:

- (1) s. la. *Jahņi*, la. *Jāņi* ‘Joninės, Jono šventė – vasaros saulėgrįžos apeigos, t. y. birželio 23–24 d.’ ↔ *Jāņu rīts* (*diena* / *vakars* / *nakts*), *Jāņa diena*, *Jāņudiena* (↔ s. la. *Jaņa Deena*, *Jahņa=deena*), *Jāņu priekšvakars*, *Jāņuvakārs*;
- (2) la. *Līgo* ‘Lyguo šventė, Rasos (Joninių išvakarės), t. y. birželio 23 d.’, *Līguōdiēna* / *Līguō diēna* ↔ *Līgo vakars*, *Līgo svētki* ↔ s. la. *lihgo*⁷, la. (dial.) *līguō*, *līgā* ‘džiaugsmingas Joninių dainų šūksnis – refrenas’;

J. Balys net paneigė mitologinę šios šventės dainų prasmę, plg. „Kokių nors Gilesnių mitinių pradų jose nėra“ (Balys 1993: 10), mat, pasak šio tyrėjo, Joninių dainos sietinos su geru derliumi bei vaisingumo ritualais (žr. Balys 1993: 9–10). Šio tyrėjo teigimu, Joninių laužų, t. y. ugnies svarbą reiktų sieti su apvalymo / apsaugos nuo blogio ritualu, plg. „Ugnis laikoma gera priemone visokiems kenkėjams nuvyti, tad deginama aukštose vietose, kad apšviestų kuo didesnę plotą“ (Balys 1956: 482).

Labai panašias Ivano Kupalos dienos dainų tyrimo išvadas, t. y. mitologinės šios šventės dainų prasmės stoką nurodo ir slavų tyrėjai (plačiau žr. Sokolova 1979: 246–247; dar žr. SD III: 47), nors iš tiesų pietų slavų areale (pvz., bulgarų žemėse) vasaros saulėgrįžos apeigų dainoms būdingai saulės tuoktuvijų naratyvo elementai (žr. SD III: 49). Panašus siužetas atsekamas ir rytų slavų Joninių dainose (žr. SD III: 48).

Laužų deginimą slavų etnologai taip pat sieja su apotropėjumi nuo blogio jėgų (pvz., raganų žabangų), galinčių pakenkti derliui ir galvijams (žr. Gloger 1903: 547; SD III: 47–49).

² Plg. Pranės Dundulienės (1989: 101–102) sukurtą fantasmagoriją: „Prie archaiškųjų dievių, atėjusių iš akmens amžiaus maisto rankiojimo ir medžioklės laikų, priklauso Kaupolė, arba Kupolė, susieta su augmenijos suklestėjimu ir vegetacijos jėgų suaktyvėjimu. Apie šią deivę tikėjimo pėdsakų aptinkama rašytiniuose šaltiniuose, kalendorinėse apeigose, mitinėje tautosakoje. Seniausių žinių apie Kupolę rašytiniuose šaltiniuose randama Ipatjevo metraštyje (1262 m.). Vėliau Kupolės vardas minimas Lietuviškoje postilėje (1573 m.). m. Strijkovskis nurodo, kad lietuviai Joninių šventę vadino Kupala. m. Pretorijus (XVIIa), rašo apie Kaupolę, arba Kupolę, kurią sugretina su javų mitinės būtybės Kurchės (Gurcho) kultu. Kaupole, arba Kupole, jis vadina papuoštą žolėmis kartį <...> o Joninių laužą – Kaupolės, arba Kupolės, ugnimi“ (dar žr. Marcinkevičienė 1991: 7).

³ Žr. C(Drotv) II: 495; LKŽe; KpŽ II: 81; KRŽ I: 291; ŠVŽŽ I: 237; VŠŽ 256.

⁴ Stasio Skrodenio (1977: 42) teigimu, toks Joninių pavadinimas buvo sukurtas, remiantis analogija su *Ilgės švente* resp. Kalėdomis, t. y. ilgiausia naktimi.

⁵ Valstybinės lietuvių kalbos komisijos svetainėje nurodyti vartotini šios šventės pavadinimai *Krešė* (*Krešēs*), *Vainikų šventė* (žr. <https://vlkk.lt/konsultacijos/4022-jonines-rasos-svente?lang=lt> [žiūrėta 2023-11-18]). Pavadinimas *Vainikų šventė*, spėtina, kabinatinės mitologijos tyrėjų sukurtas, remiantis tradicija Joninių išvakarėse (birželio 23 d.) pinti ir vandeniu plukdyti vainikus (žr. Vilmantienė 1941: 119; Balys 1956: 480–482; Marcinkevičienė 1991: 5, 10, 18).

⁶ Žr. Depkin I: 479, II: 830; Fennell 1989: 45; Lange 1773: 127, 177; Ulmann 1872: 91; ME II: 484; EV II: 10, 232; NIV II: 3–4, III: 73; dar žr. Kvašytė 2004: 93, 98; Kvašite 2018: 89.

⁷ Gotthardas Friedrichas Stenderis (1783: 264), pasitelkęs refreną s. la. *lihgo*, sukūrė fantasmagoriją apie linksmybių dievą, t. y. s. la. *Lihgo* ‘pasilinksminimo dievas’.

(3) la. *Saulgriežu svētki* ‘saulēgrīžos šventē’;

(4) la. (dial.) *Zāļu diēna / vakars* ‘žolių diena / vakaras = Joninių išvakarės’.

Dėl vardo (s.) lie. *Jōnas* / (s.) la. *Jānis* hebrajiškos kilmės⁸ visuotinai sutariama, kad rytų baltų formos *Joninēs* / *Jōninēs* ‘Jono šventė; Jono dienos minėjimas’ (LKŽe) ↔ *Jāni* ‘Joninės, Jono šventė’ – birželio 24 d. minimos judėjų pranašo, Jordano upėje pakrikštijusio Jėzų Kristų, gimtadienio įvardijimas (žr. Vilmantienė 1941: 117), t. y. išvelgiama senųjų pagoniškiųjų apeigų ir krikščioniškosios šventės atlikimo laiko sutapimas, lėmęs senojo tikėjimo ritualo naujo pavadinimo atsiradimą.

Latvių vasaros lygiadienio šventės pavadinimo *Līgo* kilmė siejama su refrenu la. (dial.) *līgō* (*līguō* / *līgā*), o šis, anot Karlo Kristiano Ulmanio, **galbūt** giminin-gas verb. s. la. *lihgoht* ‘suptis; šokinėti; dainuoti Joninių dainas; uždegti Joninių laužą; linksmintis, šėlti’ (žr. Ulmann 1872: 142). Jānis Endzelīnas (1974: 703; dar žr. ME II: 484) teigė, kad tai rytų baltų prokalbės žodis, giminingas lietuvių priedainiui *lingo*, *lingó* (dėl pastaro refreno žr. LKŽe). Taip pat **abejodamas**, šis tyrėjas minėtą latvių refreną kildino iš verb. la. *līguōt* ‘supti(s), linguoti, liūliuoti, svyruoti’ imperatyvo, plg. „<...> **wohl** der Imperativ von *līguot* <...>“ (žr. ME ibd.). K. K. Ulmanio hipotezei buvo entuziastingai pritarta (žr. LEV I: 533). Jos paisoma iki šiol⁹.

Deja, K. K. Ulmanio ir J. Endzelīno abejonės iš tiesų labai teisingos, mat Joninių šventė ir apeigos – ne tik rytų baltų, bet ir kitų ide. tautų itin svarbus ritas (žr. Jahn 1884: 47; Gießberger 1921: 84), kuris jokiū būdu **nesu**ponuoja sakralinio designato *sūpimasis* / *lingavimas*, galėjusio lemti aptariamą šventės pavadinimo atsiradimą. Esminis šių apeigų motyvas – vasaros **lygiadienis**, arba ekvinokcija, t. y. laiko tarpsnis, kuomet saulės skritulio centras yra ekliptikos ir dangaus pusiaujo susikirtimo taške, kai dienos ir nakties trukmė tampa **lygi** (dar žr. SD II: 363), plg. sub. kr. *krijēs* ‘Ivano Kupalos ugnis’, (pl.) *krěsovi* ‘vasaros **lygiadienis**’, sub. slov. *krēs* ‘Joninės; vasaros **lygiadienis**; Joninių laužas’ < prasl. **krěsъ* ‘vasaros **lygiadienis**’ (žr. Pleteršnik 1894: 464; Gluhak 1993: 349; ESSJ XII: 140) > sub. (XI a.) s. r. *krǣsъ* ‘saulėgrīža, vasaros **lygiadienis**; posūkis’ (žr. SRJ VIII: 38).

Remiantis šiuo argumentu, galima iškelti atsargią prielaidą, kad la. *Līgo* kilmė sietina su adj. la. *līgans* ‘**lygus**, simetriškas’ (žr. ME II: 483), suponuojant pirminį referentą *lygiadienis*.

⁸ Plg. avd. (s.) lie. *Jōnas* / (s.) la. *Jānis* ← avd. s. le. *Jan* (žr. SEMSO II: 59) / avd. v. v. a. *Jon* (trumpinys) ← avd. v. v. a. *Johann* (trumpinys) ← avd. v. v. a. *Jo(h)annes* (žr. Socin 1903: 71) ← avd. bžn. lo. *Ioannēs* (žr. Sleumer 1926: 438) ← v. gr. Ἰωάννης ‘Jonas – 4-osios Evangelijos autorius’ (žr. Lampe 1961: 680) ← s. hebr. *Yḥōhānān* resp. יהוהאנן > ‘vyriausiasis šventikas, jo šeima, Eliášibo sūnus ir kt. ← Viešpatie, būk gailėstingas’ (žr. DCH IV: 151; dar žr. DLV 144; plg. Siliūš 1990: 174).

⁹ Plg. „Žodis *līgo* labai plačiai vartojamas latvių Joninių ritualuose, tačiau jis taip pat sunkiai verčiamas į lietuvių kalbą, nors jo pagrindinė reikšmė sietina su linguoti, suptis <...>“ (dar žr. Kvašytė 2004: 98).

Anksčiau išvardytų latvių Joninių šventės pavadinimų kilmė abejonių nekelia, išskyrus trumpai aptartą *Līgo*. Sudėtingesnis lietuvių istorinio šių apeigų įvardijimo *Rasos šventė* traktavimas bei kabinetinės mitologijos kūrėjų pramanų etiologijos nustatymas.

2. *Kekyris*

Romantizmo atstovas Teodoras Narbutas, be šventės pavadinimo *Rassa*, kurį priskyrė slavų kilmės pavadinimams (žr. 5 poskyrį), XIX a. paminėjo neva senųjų prūsų saulėgrįžos šventę *Kekyris*: „Rassa, nazwanie wzięte z sławiańskiego, w staro-pruskiej mowie *Kekyris*“ (Narbutt 1835: 305).

Patikėjęs šiuo pramanu, Rimantas Balsys (2003: 21) minėtą žodį susiejo su sub. pr. *keckers* ‘žirnis’ E 264. Toks *Kekyris* kilmės aiškinimas, žinoma, akivaizdus **liaudies etimologijos** pavyzdys, mat hipotezės autorius ne tik nepaaiškino, kaip referentas žirnis galėtų būti siejamas su vasaros saulėgrįža ir jai skirta švente, bet ir nepateikė lyginamų leksemų fonetinio ir fonologinio neatitikimo analizės. Akcentuotina, kad germanizmas sub. pr. *keckers* ‘žirnis’ E 264 ← sub. pr. *keckirs* ‘t. p.’ reflektuoja **trumpąjį** *-ī (žr. PEŽ II: 153), mat tik trumpas ī prūsų raštuose gali būti pateiktas grafema *e* (žr. Mažiulis 2004: 14). Akivaizdu, kad T. Narbuto nurodyta forma *Kek-y-ris* suponuoja **ilgąjį** -ī-. Todėl net formaliai šių žodžių siejimas **negalimas**.

Minėtina, kad šaknies *kek-* sakraliosios semantinės vertės forma **ne**užfiksuota ne tik vakarų, bet ir rytų baltų leksikografiniuose sąvaduose (žr. LKŽe; ME I: 367, II: 206; EH I: 262, 607). Jos pavyzdžių nesama ir baltų onomastikos rinkiniuose¹⁰.

Remiantis T. Narbuto, kabinetinės mitologijos atstovo, statusu (plačiau žr. Kregždys 2021: 39–41), galima iškelti atsargią hipotezę, kad Joninių pavadinimą *Kekyris* šis istorikas romantikas sukūrė, remdamasis sub. v. dial. *Kikerchen*¹¹ ‘švieselės’ (žr. Schröer II: 69)¹², sukeisdamas 1-ojo ir 2-ojo skiemenų balsius (resp. reflektuojama vokalinė metatezė) ir pridėdamas baltišką galūnę *-is*, t. y. v. dial. *kiker-* → **kekīr-* + *-is* → (T. Narbuto okazionalizmas) *Kekyris*.

Toks Joninių įvardijimas – **asociatyvas**, t. y. sietinas su šios šventės apeigų metu deginamais **laužais**, skleidžiančiais šviesą, plg. Hanso Gießbergerio (1921: 84) teiginį, kad vokiečiai Jonines iki krikščionybės vadino

¹⁰ Žr. Gerullis 1922: 60, 62; Trautmann 1974: 44; Przybytek 1993: 104, 111; Endzelins 1956: 157, 1961: 93; Sprogis 1888: 130; LATŽ 129; LMV 106; Zinkevičius 2008: 711.

¹¹ Tai onomatopėjinės kilmės žodis, sietinas su gaidžio kakariekavimo pamėgdžiojimu, plg. interj. v. *kikeriki* ‘kakariekoti’ (žr. Kluge 2011: 491) ↔ sub. v. dial. *Kikerikhahn* ‘gaidys’ (žr. Schröer ibd.), mat gaidys pradeda kakariekoti, arba giedoti, pamatęs pirmąsias aušros švieses.

¹² T. Narbutas pats teigė, mokėjęs vokiečių kalbą (plačiau žr. Kregždys 2021: 38).

būtinąja¹³ **ugnimi**¹⁴, plg. „Der Name Notfeuer war vermutlich noch lange für das christliche Feuertfeuer des 24. Juni gebräuchlich und wurde erft allmählich zurückgesezt“, dar plg. šv. Bonifacijaus 742 m. Rėgensburge (v. *Regensburg*) vadovautame Bažnyčios susirinkime paskelbto 5-ojo kanono informaciją: „<...> sive illos sacrilegos ignes, quos Nedfratres (Niedfyr, Nodfyr) vocant, sive omnes quaecumque sunt paganorum observationes diligenter prohibeant“ (žr. Haddan Stubbs 1871: 385), t. y. *ir nuo tų bedieviškų liepsnų, kurias vadina Nedfratres (Niedfyr, Nodfyr), ir nuo visų pagoniškių papročių, kokie tik yra, nuoširdžiai tesusilaiko.*

Remiantis šia analize, galima teigti, jog itin drąsi formuluoė apie *Kekyris* pri-skyrimą paveldėtai baltų leksikai iš esmės **klaidinga**, plg. „Pavadinimas *Kekiris*, nors ir paminėtas gana vėlokai (tik XIX a.) ir ne visai patikimuose šaltiniuose, vis dėlto (sprendžiant iš giminingos leksikos) galėjo būti prūsams žinomas“ (Balsys 2004: 21).

3. **Kresze**

1426 (?) m. Sembos vyskupo Michaelio Junge's įsako perraše¹⁵ minima lytis *Kresze*¹⁶:

„Item ut de cetero in siluis aut nemoribus nullas faciant congregaciones seu celebritates contra statuta sancte matris ecclesie, et eorum **Kresze** amplius non celebrent sub pena rigide correccionis et priuacionis ecclesiastice sepulture“

(BRMŠ I: 481)

(vertimas) „Taip pat ateityje miškuose bei giriose niekam nevalia daryti kokių nors susirinkimų ir apeigų, neatitinkančių Šv. Motinos Bažnyčios nuostatų, o savo **krescės** (Kresze) tegu daugiau nebešventina; bausmė už tai – smarkus išplakimas ir uždraudimas laidoti su Bažnyčia“

(BRMŠ I: 483)

¹³ 743 m. dvasininkų pasitarime, vykusiame Listinos vietovėje (dab. Heno provincijoje Belgijos pietuose, Valonijos regione), buvo taip apibūdintos germanų vasaros saulėgrįžos ugnies uždegimo apeigos: „*Nedfratres* habet, perperam, inquit Lindenbrogius, ubi ille: Rusticani homines in multis Germaniæ locis, festo S. Joannis, palo ex sepe extracto, funem circumligant, illumque huc illuc ducunt, donec ignem concipiat: quem stipula aliisque aridioribus lignis aggestis curate fovent, ac cineres collectos supra olera spargunt, hoc medio erucas abigi posse inani superstitione credentes. Eum ergo ignem *Nedfeur*, quasi necessarium vocant“ (žr. Du Cange IV: 616), t. y. *Lindenbrogijus sako, Nedfratres įžiebiami įžūliai būtent taip: daugelyje Germanijos vietovių šv. Jono šventės metu kaimiečiai, ištraukus iš tvoros kuolą, apriša virve ir tol jį ten ir šen tampo, kol ugnį įžiebia: ja (uždegtais) šiaudais ir kitas sukrautas sausas medžio krūvas rūpestingai uždega ir surinktus pelenus virš daržovių išbarsto, dėl kvaילו prietaringumo tikėdami, kad taip galima nuvaryti galvijus nuo po atviru dangumi esančių kopūstų. Taigi tą ugnį Nedfeur, lyg būtinąją vadina.*

¹⁴ Dar plg. sub. le. dial. šviėte **ognie** 'Joninės = šventieji laužai' (žr. SW VI: 788), le. dial. **ognie** *šviėtojańskie* 'Joninių laužai' (žr. SW VI: 786) ↔ sub. v. le. *sobótka* 'Joninės ↔ Joninių laužas (kurtas girioje)' (žr. SPW IV: 18, XIII: 208, XXIII: 27).

¹⁵ Apie jį plačiau žr. Mierzyński 1896: 131; Mannhardt 1971: 157; BRMŠ I: 478–480.

¹⁶ Antonis Mierzyńskis (1896: 132) nurodė formą, prasidedančią mažąja raide, t. y. **kresze**. Tiesa, teksto interpretacijoje pateikta lytis didžiąja raide **Kesze** su korektūros klaida resp. *-e-* vietoj paliudyto *-r-* (žr. Mierzyński 1896: 133).

Johannesas Voigtas (1834: 753) lytį *Kresze* pakeitė į *Kresse*, spėtina, siekdamas apibrėžti pastarosios leksemos kilmę, mat po cituoto teksto lotynų kalba jis nurodė neva prūsų gertos pagoniškiųjų laikų giros pavadinimą *krybe* (t. y. *krysse*)¹⁷. Deja, tokiam šio žodžio kilmės aiškinimui pritarti **ne**galima, mat šio tyrėjo paminėtas *krybe*, spėtina, Rytprūsijoje vartoto gėrimo *Kirschbier* ‘vyšnių gėrimas’ (žr. Fr I: 364) perdirbinys – su sklandžiojo *-r-* metateze, t. y. sub. v. dial. (RPr.) *Kirschbier* → **krische*¹⁸, plg. v. dial. *kries[e]beer[e]* ‘vyšnia’ (žr. EWA V: 540)¹⁹. Šio gėrimo pavadinimas – senas germanų graikizmas, perimtas iš lotynų kalbos, plg. sub. v. v. ž. *kersdrank* ‘vyšnių trauktinė’ (žr. SchL II: 454) ← sub. v. v. ž. *kerse* ‘vyšnia’ (žr. SchL II: 454) ← sub. lo. *ceras(i)um* ‘vyšnia’ ← sub. gr. κέρασος ‘t. p.’ (žr. Kluge 2011: 493).

A. Mierzyński (1896: 133) pateikė du šio žodžio interpretavimo būdus:

- (1) priskyre jį apeigų įvardijimams, plg. „<...> obchodów, zwanych Keesze <...>“ (dar žr. 16 išn.), t. y. *apeigoms, vadinamoms Keesze*. Aptardamas M. Junge’s įsaką, jis paminėjo ir vasaros saulėgrįžos šventę (žr. Mierzyński 1896: 134);
- (2) kartodamas J. Voigto hipotezę (žr. anksčiau), susiejo su, jo manymu, tos pačios reikšmės pagonių giros pavadinimais²⁰ *metle, krysze, snyke* (žr. Mierzyński 1896: 136–137; dar žr. Mannhardt 1971: 168; BRMŠ I: 479).

Wilhelmo Mannhardto knygos redaktoriai (apie juos plačiau žr. Kregždys 2020: 106–109) minėtą žodį tapatino su mirusiųjų giminaičių pagerbimo ir minėjimo apeigomis, t. y. lo. *parentālia* (žr. Mannhardt 1971: 649).

Remiantis lotyniško teksto naratyvo prasme ir esme, motyvuotomis **laidosenos** ypatybėmis, plg. „<...> uždraudimas laidoti su Bažnyčia“ (žr. anksčiau), galima daryti atsargią prielaidą, kad jame **neu**žsimenama nei apie vasaros saulėgrįžos šventę, nei apie kokią nors gėrimą, bet nurodytas draudimas gaminti²¹ pagoniškuosius **krikštus**, t. y. medinius kapų paminklus, įprastai statytus mirusiųjų kojūgalyje, išskobtus iš profiliuotos ąžuolo, beržo, klevo ar uosio (vyrams) ir / ar drebulės, eglės, liepos, pušies (moterims) lentos (plačiau žr. LEEŽ 138).

Todėl M. Junge’s įsako perraše užfiksuotą lytį *Kresze* (acc. **pl.**) galima priskirti defektinėms formoms, t. y. sub. a. v. a. *kreuz*, (pl.) *kreuze* ‘kryžiaus pavidalo objektas (pvz., kelio ženklas, pasienio žymuo ir kt.); Jėzaus Kristaus kryžius – **mirties** simbolis;

¹⁷ A. Mierzyński (1896: 136) šią lytį pakeitė į *krysze*, matyt, taip siekdamas pastarą formą padaryti ortografiškai artimesnę jo minimai *Kresze*.

¹⁸ Dėl grafemų a. v. a. *sch* ↔ β santykio plačiau žr. FrG 116.

¹⁹ Dėl sklandžiojo *r* metatezės dar plg. sub. v. v. ž. *kerse* ‘nasturta’ ↔ sub. v. *Kresse* ‘t. p.’ (žr. SchL II: 454).

²⁰ Minėtina, kad išlikusiuose šaltiniuose – 1445 metų gegužės 22 dienos potvarkyje visam Ordino kraštui paminėtos tik formos *keyse* ir *mettele* (žr. BRMŠ I: 503–504), kuriuos Sigitas Plaušinitis išvertė, pasitelkęs reikšmes ‘gira’ ir ‘midus’ (žr. BRMŠ I: 504).

²¹ Tenka apgailėstauti, kad M. Junge’s įsako vertėjas Leonas Valkūnas, spėtina, XV a. tekstą vertė, remdamasis ne bažnytinės ar viduramžių lotynų kalbos leksikografiniais sąvadais, bet nuo II a. nebevertotos klasikinės lotynų kalbos žodynais. Dėl šios priežasties liko neatskleisti itin svarbūs analizuojamo teksto ypatumai, mat ydingai interpretuotas ne tik verb. lo. *celebrent*, bet ir sintagma *amplius eorum* (žr. 23, 24 išn.).

altoriaus, bažnyčios, **kapo kryžius**; krikščioniškasis mokymas; medinis ar metalinis krucifiksas – krikščionybės simbolis; krikščionių bažnyčia; kančia, našta ir kt.’ (žr. FHNDW VIII: 1634–1643; DWG V: 2179) refleksijoms²² su praleistu **-u-**. Šio žodžio digrafas **-sz-** – XIV–XVI a. ankstyvosios naujosios vokiečių aukštaičių kalbos raštuose pasitaikantis afrikatos **z** /ts/ žymėjimo variantas (žr. FrG 130).

Tikėtina, kad M. Junge’s raštininkas, naudojęsis Sembos vyskupo archyve surinkta medžiaga, defektinę formą *Kresze* *‘pagonių antkapiai’ susiejo ne su istorine vakarų germanų lytimi, t. y. sub. a. v. a. *kreuz*, (pl.) *kreuze*, bet su jam nesuprantama prūsų vartota leksika. Tokių vakarų germanų žodžių maišatį galėjo lemti raštininko vartota vidurinioji vokiečių žemaičių kalba, mat Semboje ir šalia esančiose Prūsijos teritorijose tuo metu buvo paplitęs Rytprūsų žemaičių dialektas (v. *Niederpreußisch* [žr. Ziesemer 1924: 125–133, 137]), kurio žodis, reiškiantis semėmą ‘kryžius’, skambėjo kitaip (dėl diftongo *eu* → *u* monoftongizacijos), nei ankstyvosios naujosios vokiečių aukštaičių *kreuz*, plg. sub. v. v. ž. *kruze* (*kruce*, *kruse*) ‘kryžius’ (žr. SchL II: 586–587) ↔ *crüce*, *cryce* ‘t. p.’ (žr. Lasch 1914: 42, 172).

Remiantis atlikta ἄπαξ λεγόμενον *Kresze* kilmės analize, koreguotinas BRMŠ (I: 483) pateiktas M. Junge’s įsako fragmento vertimas:

*Taip pat nuo šiolei miškuose ar gojuose jokių susiejimų ar švenčių, neatitinkančių Šv. Motinos Bažnyčios nuostatų, tenerengia ir jų pasididžiavimo*²³ – **krikštų** daugiau *tenedaro*²⁴, grėšiant griežtai bausmei ir bažnytinių laidotuvių teisės atėmimui²⁵.

4. *Kupolės*

Joninių apeigų pavadinimą *Kupolės* (resp. *Kupoles*) pirmasis paminėjo Matas Pretorijus: „Apie šv. Joną šeimininkai mėgsta savo samdinius, ypač mergas, siųsti į lauką rinkti Joninių žolių <...> Likusias žoles suriša į ryšulį, džiūgaudami pasmeigia ant ilgos karties ir ją pastato prie vartų ar kur nors, kur bus suvežami javai <...> Šitą didelę puokštę jie vadina *kaupole*²⁶ {taip pat *kupole*}, o šventę – **kupoles** <...>“ (žr. MP III: 502–503). Kai kurių etnologų ir folkloristų jis priskiriamas autentiškiems šios šventės įvardijimams (žr. Marcinkevičienė 1991: 6, 13; Skrodenis 1977: 59), nors formos *Kupolė(s)*, reikšme ‘vasaros saulėgrįžos šventė’, vartoseną lietuvių gyvojoje

²² Dėl reikšmių ‘kryžius’ ↔ ‘laidotuvės’ artimo santykio (resp. interferencijos), plg. sub. a. v. a. *kreuzgrosche* ‘pinigai šventikui už **laidojimo** apeigas’ (žr. FHNDW VIII: 1635).

²³ Plg. sintagmą bžn. lo. *amplius eorum* ‘jų pasididžiavimas’ (žr. Sleumer 1926: 106).

²⁴ Plg. verb. bžn. lo. *celebrāre* ‘daryti, naudoti; dažnai lankyti; garbinti ir kt.’ (žr. Sleumer 1926: 199).

²⁵ Plg. sub. bžn. lo. *prīvātio* ‘netekimas, nuostolis; atėmimas tam tikrų teisių ir kt.’ (žr. Sleumer 1926: 633).

²⁶ Lyties *Kaupole* ‘didelė puokštė’ su diftongu **-au-** istoriškumu patikėti labai sunku dėl slaviškos žodžio kilmės (žr. toliau). Be to, m. Pretorijus ir kitoje savo veikalo vietoje nurodo dubletinę lytį *Kaupole* ↔ *Kupole* ‘t. p.’ (žr. MP III: 502–503), t. y. pats nebuvo tikras dėl minėtų formų autentiškumo. Spėtina, kad šis autorius, garsėjantis pramanų kūrimu (žr. Kregždys 2012: 75), tiesiog sugalvojo formą su **-au-**.

kalboje neužfiksuota (žr. LKŽe). Tiesa, rytų aukštaičiai vilniškiai lytimi lie. dial. *kupolià*, priskiriama rytų slavų skoliniams – gudizmams, tik 2-uose punktuose (Tverečiuje ir Dysnoje) vartoja kitos šventės pavadinimą – ‘jaunimo gegužinė prie rugių lauko **Sekminių** antrąją dieną’²⁷ (žr. LKŽe).

Senuosiuose lietuvių raštuose lytis s. lie. *kupala* (t. y. *kupalamis* [instr. pl.]) pirmą kartą pavartota Wolfenbüttelio postilėje (1573) reikšmėmis ‘šv. Jono dienos ↔ Žolinių žolės’²⁸: „<...> dieną S: Jana krikštitaiaja «←krikštite», angu dieną Je=||mima panas «Maras→» Marias dangų, a wadinlawa||tas Ɔales **♦kupalamis**“ (WPK 72r.21–23; dar žr. Balys 1956: 480). Forma *Kupoles* ‘Joninių žolės’ (fem., pl.) taip pat minima XVII a. rankraštiniame vokiečių-lietuvių kalbos žodyne (žr. C[Drotv] II: 495).

Lietuvių tarmėse užfiksuoti tik referentai *augalas kūpolis* (*Melampyrum*), žolė / žolės, *gėlės* bei asociatyvas *pasilinksminimas*: sub. lie. dial. *kupōlis* reikšme ‘bervidinių šeimos augalų gentis (*Melampyrum*)’, vartojamas rytų aukštaičių uteniškių Obelių ir rytų aukštaičių panevėžiškių Pasvalio punktuose, o semema ‘pasilinksminimas’ nurodyta iš rytų aukštaičių anykštėnų Želvos punkto, sub. lie. dial. *kupōliai, kūpoliai* ‘gėlės, žolės (ppr. vaistažolės), surinktos Joninių naktį’ vartojami vieninteliame rytų aukštaičių panevėžiškių Vaškų punkte (žr. LKŽe). *ē* kamieno forma sub. lie. dial. *kupōlė*, reikšme ‘vaistinė ramunė (*Matricaria chamomilla*)’, užfiksuota vakarų aukštaičių kauniškių areale (Didvyžiai – Vilkaviškio r. [žr. LKŽe]).

Minėtina, kad lietuvių etnologų darbuose nuolat kartojama Jono Balio įvelta klaida: „Vardas ‚kupale‘ j. šventei pavadinti paminėtas jau 1262 rusiškoje Ipatijaus kronikoje“ (Balys 1956: 481). Deja, kitų tyrėjų²⁹ ji netaisoma, plg. „*Kupolė* (коупаль) pirmą kartą paminėta 1262 m. Ipatijaus metraštyje“ (Balsys 2003: 22).

Pabrėžtina, kad Ipatijaus metraštyje (apie jį plačiau žr. BRMŠ I: 256–259) minėtų formų *kupale* ar *коупаль* nesama. Šiame šaltinyje nurodyta tokia informacija: „[1262] Литва же изгнана Ездовъ на каноунъ и Ивана дѣни. на самана коупальнѣ“ (PSRL II: 855)³⁰, t. y. *Lietuva išvariusi raitelius Jono Krikštytojo dienos išvakarėse, per pačią Ivano Kupalos dieną*.

²⁷ Plg. Jono Balio (1993: 204–205) teiginį, kad kupolinės dainos dainuojamos Sekminių antrą dieną, lankant rugius. Žilvičio Šaknio (2001: 67, 68) teigimu, „Nors žodis *kupolė* sietinas su Joninėmis <...> nunykus šiai šventei taip vadinti Sekminių sambūriai“; „<...> ši šventė anksčiau švesta per Jonines ir į Sekmines perėjo joms nunykus“.

²⁸ Toks šventės dualumas, spėtina, sietinas su rytų slavų įtaka, mat jų Joninių baladėse minima legenda apie brolių ir seserį, dėl incesto paverstus krūminio kūpolio augalu, t. y. *Иван-да-марья* (lo. *Melampyrum nemorosum* L.) (žr. Karskij 1916: 190–192; SD III: 48; dar žr. Annenkov 1878: 211). Šio augalo dalies pavadinimo *Marija* ir Švč. Mergelės Marijos vardo sutapimas galėjo lemti termino *kupolės* suteikimą ir Žolinės, Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų iškilmės, metu renkamiems pievų augalams.

²⁹ Vienintelis S. Skrodenis (1977: 49) visiškai teisingai įvardijo šio šaltinio informacijos sąsają su lietuvių kultūros paveldu: „Negalima su lietuviškais papročiais tapatinti ir Ipatijaus metraščio 1262 m. įrašo <...>“.

³⁰ Dar plg. XV a. Tverės metraščio įrašą: „<...> на Купалище по вся дни приходяше <...>“ (PSRL XV: 251; dar žr. Karskij 1916: 178), t. y. *atvykdavęs kasdien iki Ivano Kupalos dienos*.

Ilgainiui, minėta dviprasmybė vakarų aukštaičių kauniškių (veliuoniškių) plote išvirto į referentų Sekminės ir šv. Jono diena lyginimą: Antanas Juška (III: 412) nurodė, jo teigimu, mitologinės dainos pavyzdį, kuriame sub. lie. dial. *kupolius* ‘jaunimo gegužinė prie rugių lauko Sekminių antrąją dieną’ (žr. LKŽe) pavartotas šalia įvardijimo šv. Jono diena (↔ ? *Joninės*), plg. 1248 dainos, kurią padainavo Dabkuvienė, fragmentą: *Mes išėjom iš namelių, / Mes atėjom į lankelę, Kupoliau, šventas Jonai!; Aš paskinsiu tas žoleles, / Aš sudėsiu į kvietkeles, Kupoliau, šventas Jonai!...* (dar žr. 27 išn.).

Šiame sakinyje nurodyta lytis s. r. *коупалья*³¹ ↔ s. r. *купалья* '(slavų) pagonių šventė, švesta birželio 23–24 naktį, sutapusi su Jono Krikštytojo gimtadienio šventimu, t. y. Ivano (Jono) diena' (žr. SRJ VIII: 124–125). Rusėnai taip pat vartojo daugiskaitos lytį sub. s. r. *купалы* 't. p.', užfiksuotą 1352 m. dokumente (žr. SRJ VIII: 124). Taigi minėtos senosios rusų kalbos leksemos nėra baltų, bet slavų kilmės.

1843 m. Nikolajus Kostomarovas vienas pirmųjų išsakė teiginį, kad žodis *Купало* pakeitė leksemą *Креститель* 'Krikštytojas' (žr. Karskij 1916: 182), plg. slavų etimologų visiškai įtaigų vasaros saulėgrįžos šventės pavadinimo kilmės aprašą: (**vertiniai** – graikizmai) r. *Κυπάλα / Иван-купала* 'birželio 24 d. šventė, kurios metu deginami laužai, maudomasi ir kt.' (žr. Dal' II: 219), s. blr. *купало* 'Ivano Kupalos šventė' (žr. GSBM XVI: 225) ← v. gr. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής 'Jonas Krikštytojas' (žr. Lampe 1961: 288; Vasmer I: 695; ESBM V: 161)³² ↔ verb. v. gr. βαπτίζω 'panardinti; skandinti; krikštyti' (žr. Lampe 1961: 283–284).

Lenkų leksikografi ir etimologai formas sub. le. *kupala*, le. dial. *kąpala*, † *kupaļo* ir kt. 'Joninės – šventė, skirta šv. Jonui pagerbti; tą dieną iš šiaudų gaminamas stabas' (žr. SW II: 634–635; Karłowicz II: 526) priskyrė rytų slavų **skoliniams** (žr. SW II: 635; Sławski III: 375), plg., pvz., sub. ukr. *купајло* 'slavų mitinė būtybė, siejama su maudynių apeigomis liepos 6-osios naktį' (žr. SUM IV: 400–401).

Vadinasi, nekyla jokių abejonių, kad ir sub. s. lie. *kupalamis* (instr. pl.) 'šv. Jono dienos ↔ Žolinių žolės', sub. lie. dial. *kupōlē* 'vaistinė ramunė (*Matricaria chamomilla*)', sub. lie. dial. *kupōlis* 'bervidinių šeimos augalų gentis (*Melampyrum*)', sub. lie. dial. *kupōliai*, *kūpoliai* 'gėlės, žolės (ppr. vaistažolės), surinktos Joninių naktį' (žr. LKŽe) priskirtini rytų slavų kalbų skoliniams resp. **slavizmams** (žr. LED 637), plg. sub. blr. dial. *купáла* 'vaistinė ramunė (*Matricaria chamomilla*)' (žr. ŽNS 58), *купајло* 'burbulis (*Trollius*)' (žr. SBGP II: 572) ir kt.

Norintiems išvelgti minėtų lietuvių žodžių baltišką kilmę³³, reiktų priminti, kad priesagos **-olja-* „<...> dariniai buvo pradėti daryti iš *o-* kamieno pagrindinių žodžių ir priesagos *-la(-la)* <...>“ (Skardžius I: 183; dar žr. Ambrazas 1993: 194).

³¹ Kirilikos raidžių junginys *oy* (jo pavadinimas – *оуѡ*), kaip ir gr. *ou*, žymi garsą /**ū**/ (žr. Chaburgaev 1974: 28, 53).

³² Baltarusių kalbos etimologinio žodyno autoriai nutarė į vieną leksinį semantinį lizdą suplakti visai skirtingos kilmės žodžius. Jų spėjimu, sub. blr. dial. *купала* dėl reikšmių 'laužas, ugnis' gali būti siejamas su verb. blr. dial. *кунель, кунель* 'degti be liepsnos, rūkti'. Dėl šios priežasties šie abu leksiniai vienetai kildinami iš prasl. **kupēti*, **kōpati* (žr. ESBM ibd.).

Deja, tokiam teiginiui jokiu būdu pritarioti negalima, mat antrinė krikščioniškoji šios šventės plotmė abejonių nekelia, plg. tikėjimą, kad būtent po Ivano Kupalos apeigų visiems galima maudytis, mat tikėta, kad būtent Jonas Krikštytojas tą dieną iš vandens išvaręs blogąsias dvasias (žr. Vasmer ibd.). Taip pat galima iškelti prielaidą, kad sub. blr. dial. *купала* reikšmės 'laužas, ugnis' antrinės, t. y. asociatyvios sememos, nulemtos vieno pagrindinių šios šventės atributų – degančių laužų (žr. SD II: 366).

Verb. blr. dial. *кунель, кунель* 'degti be liepsnos, rūkti' kildintinos **ne** iš prasl. **kupēti*, kaip klaidingai nurodo šio leidinio autoriai (žr. ESBM ibd.), bet iš prasl. **kupēti* 'virti, rūgti', kurio giminaičiai verb. lie. *kupėti* 'smarkiai virti; bėgti per kraštus, kilti ir kt.', verb. la. *kupēt* 'virti' (žr. ESSJ XIII: 265; dar žr. LKŽe; ME II: 317).

³³ Plg. „Dabartiniai tautosakos tyrinėtojai mano, kad senasis šventės vardas Kupolė kilęs nuo žodžio „kupėti“ – gerai augti, vešėti“ (Marcinkevičienė 1991: 13).

Vadinasi, tik verb. lie. kūpóti ‘kilti, rūgti’ (žr. LKŽe) galėtų būti paveldėtos formos darybos pamatas, kurio priesagos *-ōlīō- vedinys *kūpolis turėtų suponuoti referentus *‘kilimas’ ir *‘rūgimas’ ar *‘raugalas’. Deja, nė vienas iš jų su vasaros saulėgrįžos šventės atributika niekaip nesusijęs.

5. Rasos šventė

LKŽe (žr. s. v. *rasà*) nurodoma, kad lietuvių Joninės gali būti vadinamos sintagma *Rasōs šveñtė*³⁴. Tokį sakralinių apeigų įvardijimą vartojo Motiejus Valančius (1848: 170), plg. *stabmeldiszkos szwęntes Rassos*, ir Antanas Juška³⁵, dainas rinkęs rytų aukštaičių panevėžiškių areale – Pušaloto apylinkėse ir vakarų aukštaičių kauniškių punkte Veliuonoje. T. Narbutas įvardijo šventės pavadinimą *Rassa*, kurį priskyrė slavų kilmės žodžiams (žr. 2 poskyrį).

Remdamasis šia leksikografinė ir folkloro informacija, R. Balsys (2003: 24) nutarė, kad „Tai bene labiausiai problemiškas ir daugiausiai diskusijų sukėlęs pavadinimas“. Siekdamas paneigti jo istoriškumą³⁶, šis tyrėjas kažkodėl suabejojo a. Juškos surinktų tautosakos kūrinių, kuriuose minimas šventės pavadinimas *Rasa*, autentiškumu (žr. Balsys 2003: 28–30), nors konstatuoja, kad „<...>A. Juška (skirtingai nei daugelis to meto ir vėlesnių tautosakos rinkėjų bei skelbėjų) pasižymėjo ypatingu kruopštumu ir sąžiningumu, užrašinėdamas dainas taip, kaip liaudis (pateikėjai) jas dainavo“ (Balsys 2003: 29). Nepateikęs jokių argumentų, paneigiančių šventės įvardijimo *Rasa* autentiškumo statusą, bet tik nuoautomis grįstas abejones, teigia, kad „<...> vėlyvų ir nevisai patikimų šaltinių medžiaga iš tikrųjų neįrodo, jog lietuviai ikirikščioniškuoju laikotarpiu vasaros saulėgrįžos šventę galėjo vadinti *Rasomis*“ (Balsys 2003: 30).

Deja, R. Balsio išsakytas pretenzijas dėl Joninių įvardijimo *Rasōs šveñtė* archajiškumo stokos galima paneigti identiško pavadinimo vartosenos tradicija vakariename rytų slavų krašte, besiribojančiame su lietuvių gyventomis žemėmis, plg. sub. r. dial. Poca ‘Ivano Kupalos šventė, švenčiama birželio 24 d.’ (žr. Dal’ IV: 104; SRNG XXXV: 182). Pabrėžtina, kad jokiame kitame rytų ar vakarų slavų areale

³⁴ Anot J. Balio (1956: 482), cituojančio m. Valančių, „Niekados vanduo neturįs tokios gydomosios galios, kaip j.[oninių] naktį; anksti rytą, dar saulei netekėjus, reikią pasivolioti nuogam rasoje, tai pranykstą išbėrimai ir skauduliai“.

Ivano Kupalos rytą, t. y. birželio 24 d., rytų slavai taip pat prausėsi rasoje ir maudėsi upėse (žr. Karskij 1916: 190; SD II: 365).

³⁵ Plg. 175 dainos, kurią padainavo Dapkuviėnė, 4–5 posmus: „Kad primanyčiau, / Savo bernelį / Į jomarkelį vesčiau. // Ant šventės Rasos, / Ant jomarkelio, / Mainyčiau ant čigono“; 210 dainos 4 posmo pradžia: „Rasos švėntė kajp atėju, šieną pjauti jau rejkéju“ (Juška I: 349, 434).

³⁶ Minėtina, kad šio pavadinimo istoriškumu dar XIX a. pabaigoje suabejojo Piotras Vladimirovas (1896: 100), įvardydamas jį klaidinga interpretacija.

toks pavadinimas **neužfiksuotas**³⁷. Vadinasi, galima iškelti atsargią hipotezę, kad sub. r. dial. Pocá, vartotas **tik** vakariniame rusų šnektų areale (žr. Dal' ibd.), t. y. (?) Lietuvos pasienyje, reflektuoja baltiškąjį skolinį arba suponuoja rytų baltų ir slavų izoleksą. Dėl šios priežasties Joninių įvardijimas *Rasōs šveñtē* suponuoja paveldėtą šios šventės pavadinimą (žr. 34 išn.).

Apibendrinant, galima teigti, kad iš visų rytų baltų vasaros saulėgrįžos šventės pavadinimų tik du – lie. *Rasōs šveñtē* ir la. *Līgo* – priskirtini paveldėtiems sakralinės konotacijos įvardijimams: 2 skoliniai reflektuoja krikščioniškosios terminijos konotaciją – *Joninēs, Kupolēs*, 4 pavadinimai – *Kekeyris, Krešē (Krešēs), Trumpēs šventē, Vainikų šventē* – kabinetinės mitologijos atstovų pramanai.

6. Išvados

1. Vasaros saulėgrįžos šventės pavadinimo la. *Līgo* kilmė sietina su adj. la. *līgans* 'lygus, simetriškas', suponuojant pirminį referentą *lygiadienis*.
2. Lytis *Kekeyris* – T. Narbuto okazionalizmas, sukurtas iš sub. v. dial. *Kikerchen* 'švieselės', sukeitus 1-ojo ir 2-ojo skiemenų balsius ir pridėjus baltišką galūnę *-is*, t. y. v. dial. *kiker-* → **kekīr-* + *-is* → *Kekeyris*.
3. M. Junge's įsake užfiksuota lytis *Kresze* (acc. pl.) reflektuoja defektinę formą su praleistu struktūriniu elementu *-u-*, t. y. sub. a. v. a. *kreuz*, (pl.) *kreuze* 'kapo kryžius ir kt.'. Šis žodis implikuoja medinių pagonių kapų paminklų – krikštų nuorodą, bet ne vasaros saulėgrįžos šventės ar pagoniškųjų laikų gėrimo įvardijimą.
4. Paveldėtiems rytų baltų saulėgrįžos šventės pavadinimams priskirtini lie. *Rasōs šveñtē* ir la. *Līgo*.

Kalbų ir dialektų sutrumpinimai

- a. v. a. – ankstyvosios naujosios vokiečių aukštaičių (kalbės [XIV–XVII a. (iki 1650 m.)]) žodis
 bžn. lo. – bažnytinės (resp. III–X a.) lotynų (kalbės) žodis
 dial. – dialekto, tarmės žodis
 gr. – graikų (senojo laikotarpio kalbės) žodis
 kr. – kroatų (kalbės) žodis
 la. – latvių (kalbės) žodis
 le. – lenkų (naujojo laikotarpio [nuo XIX a.] kalbės) žodis
 lie. – lietuvių (kalbės) žodis
 lo. – lotynų (resp. klasikinio laikotarpio [t. y. I prieš m. e. – III m. e. a.]) (kalbės) žodis
 pr. – prūsų (kalbės) žodis

³⁷ Tenka apgailestauti, kad Baltarusių kalbos etimologinio žodyno autoriai sąmoningai **klaidina** skaitytojus, nurodydami išgalvotą informaciją: neva remdamiesi Michała Federowskio pateikta faktografija, teigia, kad gudai Kupalos šventę įvardija leksema *Rasa* (žr. ESBM XI: 109), nors minėtame etnografo gudų kultūros apraše toks faktas **neminimas** (žr. Federowski 1897: 83–84, 108, 155, 346, 354, 382).

prasl. – slavų prokalbės (rekonstruoti) lytis

r. – rusų (kalbės) žodis

RPr. – Rytprūsių arba Rytų Prūsijos (kalbės [resp. *Niederpreußisch* / *Hochpreußisch*]) žodis

s. blr. – senosios baltarusių (gudų) (kalbės [nuo XIV a. vidurio – XVIII a.]) žodis

s. la. – latvių (senojo laikotarpio [XVI–XIX a. 1-oji pusė] raštų kalbės) žodis

s. lie. – lietuvių (senojo laikotarpio [XVI–XVII a.] raštų kalbės) žodis

slov. – slovėnų (kalbės) žodis

s. r. – senosios rusų (kalbės) žodis

ukr. – ukrainiečių (kalbės) žodis

v. – naujosios vokiečių (aukštaičių kalbės [nuo 1650 m.]) žodis

v. le. – viduriniojo laikotarpio (resp. XVI–XVIII a.) lenkų (kalbės) žodis

v. v. ž. – vidurinėsios vokiečių žemaičių (kalbės [XIII a. – XVI a.]) žodis

Lingvistinių terminų sutrumpinimai

acc. – lo. (*cāsus*) *accūsātīvus* ‘galininko linksnis’

fem. – lo. (*genus*) fēminīnum ‘moteriškoji giminė’

interj. – lo. *interjectio* ‘išiktukas, jaustukas’

pl. – lo. (*numerus*) *plūrālis* ‘daugiskaita’

sub. – lo. (*nōmen*) *substantīvum* ‘daiktavardis’

verb. – lo. *verbum* ‘veiksmažodis’

Šaltiniai

BRMŠ I–IV = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* 1–4. Sud. Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla (t. 1–2), Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas (t. 3–4), 1996–2005.

Juška I–III = Antanas Juška. *Lietuviškos dainos* 1–3. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954.

PSRL II = *Polnoe sobranie russkich letopisej 2. Ipatjevskaja letopis’. Izdanie vtoroe*. St.-Peterburg: Tipografija m. a. Aleksandrova, 1908.

PSRL XV = *Polnoe sobranie russkich letopisej. 15 Letopisnyj Sbornik, imenuemyj Tverskoju Letopisju*. Sanktpeterburg: v tipografii Leonida Demisa, 1863.

[Valančius, Motiejus]. 1848. Žemajtiu wiskupiste. Aprasze K. Motiejus Wołonczewskis. Dalis II. Wilniuj: Spaustuwieje Juozapa Zawadski.

Literatūra

Ambrazas, Saulius. 1993. *Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vediniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Annenkov, Nikolaj Ivanovič. 1878. *Botaničeskij slovar’*. Sankt Peterburg: Tipografija imperatorskoj akademii nauk.

Balys, Jonas. 1956. Joninės. *Lietuvių enciklopedija* 9. Red. J. Girmius. Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 480–482.

Balys, Jonas. 1986. *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai: lietuvių liaudies tradicijos*. Silver Spring: Lietuvių tautosakos leidykla.

Balsys, Rimantas. 2003. Vasaros saulėgrįžos šventės pavadinimo problema. *Tiltai. Priedas* 16, 18–35.

C(Drotv) I–IV = *Clavis Germanico-Lithvana: rankraštinis XVII amžiaus vokiečių-lietuvių kalbų žodynas: handschriftliches Deutsch-litauisches Wörterbuch des 17. Jahrhunderts* 1–4. Parengė Vincentas Drotvinas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla (1 t. – 1995), Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas (2–4 t. – 1997).

- Chaburgaev, Georgij Aleksandrovič. 1974. *Staroslavjanskij jazyk*. Moskva: Prosveščenie.
- Dal' I–IV = Vladimir Dal'. *Tolkovoj slovar' živogo velikoruskogo jazyka* 1–4. Moskva: Russkij jazyk, 1989–1991.
- DCH I–VIII = *The Dictionary of Classical Hebrew* 1–8. Ed. David J. a. Clines. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 1993–2011.
- Depkin I–VI = Liborius Depkin. *Lettisches Wörterbuch*. The original manuscript transcribed and annotated by Trevor G. Fenell. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 2005 (sj. 1), 2006 (sj. 2), 2007 (sj. 3), 2008 (sj. 4), 2009 (sj. 5), 2011 (sj. 6).
- Dundulienė, Pranė. 1989. *Pagonybė Lietuvoje. Moteriškosios dievybės*. Vilnius: Mintis.
- DLV = *Duden Lexikon der Vornamen*. 3., neu bearbeitete und erweiterte Auflage von Rosa und Volker Kohlheim. Mannheim & Zürich: Dudenverlag, 1998.
- DWG I–XVI = *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig: S. Hirzel, 1854–1961 (Quellenverzeichnis – 1971).
- EH I–II = Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai* 1–2. Rīgā: Kultūras fonds, 1934–1938 (sj. 1), 1938–1946 (sj. 2).
- Endzelīns, Jānis. 1956. *Latvijas PSR vietvārdi. I daļa. 1 sējums (A – J)*. Rīga: Latvijas PSR zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Endzelīns, Jānis. 1961. *Latvijas PSR vietvārdi. I daļa. 2 sējums (K – Ō)*. Rīga: Latvijas PSR zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Endzelīns, Jānis. 1974. *Darbu izlase II*. Rīga: Zinātne.
- ESBM I–XIV: V.U. Martynaū, g.A. Cyhun (eds), *Etymalogičny slovník belaruskaj movy* 1–14, Minsk 1978–2017.
- ESSJ I–XLII... = *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov* 1–42. Otv. red. O. N. Trubačev, a. F. Žuravljev. Moskva: Nauka, 1974–2021...
- EV I–III = Elga Kagaine, Silvija Raže. *Ērģemes izlokšnes vārdnīca* 1–3. Rīga: Zinātne, 1977 (sj. 1), 1978 (sj. 2), 1983 (sj. 3).
- EWA I–VII = Albert L. Lloyd, Rosemarie Lühr, Otto Springer, Harald Bichlmeier, Maria Kožianka, Roland Schuhmann, Laura Sturm. *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen* 1–7. Göttingen & Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988–2021...
- Federowski, Michał. 1897. *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materyały do etnografii słowiańskiej zgrupowane w latach 1877–1891. Tom I. Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Stonima, Lidy i Sokółki*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Fennell, Trevor G. 1989. *A Latvian-German Revision of G. Mancelius' «Phraseologia Lettica» (1638)*. Melbourne: Latvian Tertiary Committee.
- FHNDW I–XI = *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch* 1–11... Hrsg. O. Reichmann. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1986–2023.
- Fr I–II = Hermann Frischbier. *Preussisches Wörterbuch. Ost- und Westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge* 1–2. Berlin: Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin, 1882–1883.
- FrG = *Frühneuhochdeutsche Grammatik* von Robert Peter Ebert, Oskar Reichmann, Hans-Joachim Solms und Klaus-Peter Wegera. Hrsg. Oscar Reichmann, Klaus-Peter Wegera. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.
- Gerullis, Georg. 1922. *Die altpreußischen Ortsnamen*. Berlin und Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger.
- Gießberger, Hans. 1921. Von den alten Johannisfeuern. *Volkskunde* 24, 81–88.
- Gloger, Zygmunt. 1903. *Encyklopedia staropolska ilustrowana* 4. Warszawa: Druk P. Laskauera i W. Babickiego.
- Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- GSBM I–XXXVII = *Gistaryčny slovník belaruskaj movy* 1–37. Minsk: Navuka i technika; Belaruskaja navuka, 1982–2017.

- [Haddan, Arthur West; Stubbs, William]. 1871. *Councils and Ecclesiastical Documents relating to Great Britain and Ireland. Vol. III.* Oxford: At the Clarendon Press.
- Jahn, Ulrich. 1884. *Die deutschen Opferebräuche bei Ackerbau und Viehzucht.* Breslau: Verlag von Wilhelm Koebner.
- Karłowicz I–VI = Jan Karłowicz. *Słownik gwar polskich* 1–6. Kraków: Drukarnia C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1900–1911.
- Karskij, Evfimij Fedorovič. 1916. *Belorusy. Tom III. Očerki slovesnosti belorusskaga plemeni. 1. Narodnaja poezija.* Moskva: Tipografija T-va I. N. Kušnerev i K^o.
- Kluge, Friedrich. 2011. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* 25. Aufl. Bearb. von Elmar Seebold. Berlin & Boston: Walter de Gruyter.
- Kpž I–IV = Klementina Vosylytė. *Kupiškėnų žodynas* 1–4. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007–2013.
- Kregždys, Rolandas. 2020. *Baltų mitologemų etimologijos žodynas II: Sūduvių knygelė.* Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Kregždys, Rolandas. 2021. Pseudomitologemos *Milda* kilmė. *Baltų filologija* 30 (1 / 2), 26–51.
- KRŽ I–II = Aldonas Pupkis. *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* 1–2. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008–2009.
- Kvašytė, Regina. 2004. Latvių Joninės lingvistiniu aspektu. *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra.* Sud. J. Švambarytė-Valužienė, R. R. Trimonienė, R. Kvašytė. Šiauliai: Lucilijus 90–99.
- Kvašite, Regina. 2018. Par latviešu Jāņiem lietuviski. *Dzīves lingvistika: veltījumiņkrājums profesoram Jāņim Valdmanim.* Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 87–110.
- Lampe, Geoffrey William Hugo. 1961. *A Patristic Greek Lexicon.* Oxford: Clarendon Press.
- Lange, Jakob. 1773. *Letzliche Deütfcher Theil des volständigen Lettischen Lexici, darinnen nicht nur fämtliche Stamwörter dieser Sprache famt ihren Abstämlingen, fondern auch die feltene, nur in gewissen Gegenden gebräuchliche Wörter, zum Nachschlagen, angezeigt werden.* Schloß OberzPahlen.
- Lasch, Agathe. 1914. *Mittelniederdeutsche Grammatik.* Halle a.S.: Verlag von Max Niemeyer.
- LATŽ = Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas 2. Vilnius: Mintis, 1976.
- LED = Wojciech Smoczyński. *Lithuanian Etymological Dictionary.* Berlin: Peter Lang GmbH, 2018.
- LEEŽ = Lietuvos etnografijos enciklopedinis žodynas. Sud. B. Kulnytė, E. Lazauskaitė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015.
- LEV I–II = Konstantīns Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 1–2. Rīga: Avots, 1992.
- LKŽe = Lietuvos kalbos žodynas (t. 1–20, 1941–2002) elektroninis variantas. Antrasis elektroninis leidimas. Red. kolegija: G. Naktinienė ir kt. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013.
- LMV = Lietuvos miškų vardynas. I dalis. Sud. a. Brukas, B. Elsbargienė, a. Kozloviene, D. Budriunienė. Kaunas: Lietuvos miškininkų sąjunga.
- Mannhardt, Wilhelm. 1971. *Letto-Preussische Götterlehre.* Hannover-Döhren: Verlag Harro v. Hirschheydt.
- Marcinkevičienė, Nijolė. 1991. *Rasos. Joninės. Kupolės.* Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras.
- Mažiulis, Vytautas. 2004. *Prūsų kalbos istorinė gramatika.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- ME I–IV = K. Müllerbacha Latviešu valodas vārdnīca 1–4, red. Jānis Endzelīns. Rīga: Izglītības ministrija (sj. 1); Kultūras fonds (sj. 2–4), 1923–1932.
- Merkienė, Irena Regina. 1997. Kalendoriniai papročiai Vakarų ir Pietų Lietuvoje: etninės kultūros bendrybės ir savitumai. *Vakarų baltai: etnogenezė ir etninė istorija.* Red. Regina Volkaitė-Kulikauskienė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 357–367.
- Mierzyński, Antoni. 1896. *Źródła do mytologii litewskiej II. Wiek XIV i XV.* Warszawa: Druk P. Szymanowskiego.
- MP I–V = Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* 1–5. Parengė Ingė Lukšaitė. Vilnius: Pradai (t. 1 – 1999), Lietuvos istorijos instituto leidykla (t. 2 – 2004, t. 3 – 2006, t. 4 – 2011, t. 5 – 2019).
- Narbutt, Teodor. 1835. *Dzieje starożytnie narodu litewskiego. Tom I. Mitologia litewska.* Wilno: Nakładem i drukiem a. Marcinowskiego.

- NIV I–III = Brigita Bušmane. *Nīcas izloksnes vārdnīca* 1–3. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2017–2021.
- PEŽ I–IV = Vytautas Mažiulis. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* 1–4. Vilnius: Mokslo (t. 1), Mokslo ir enciklopedijų leidykla (t. 2, 3), Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas (t. 4), 1988–1997.
- Pleteršnik, Maks. 1894. *Slovensko-nemški slovar. Prvi del A–O*. Ljubljana: Katoliška tiskarna.
- Przybytek, Rozalia. 1993. *Ortsnamen baltischer Herkunft im südlichen Teil Ostpreußens*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SBGP I–V = *Slownik belaruskich gavorak Paunočna-Zachodnjai Belarusi i jae pagraničča* 1–5. Minsk: Navuka i technika, 1979–1986.
- SchL I–VI = Karl Schiller, August Lübben. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* 1–6. Bremen: Verlag von J. Kühnmann's Buchhandlung, 1875–1881.
- Schröer I–II = Karl Julius Schröer. *Beitrag zu einem Wörterbuche der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes* 1–2. Wien: Aus der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1858.
- SD I–V = *Slavjanskije drevnosti. Etnolingvističeskij slovar'* 1–5. Red. N. I. Tolstoj. Moskva: Meždunarodnye otnošenija, 1995–2012.
- SEMSO I–VII = *Slownik etymologiczno-motywyacyjny staropolskich nazw osobowych* 1–7 (1. Odapelatywne nazwy osobowe; 2. Nazwy osobowe pochodzenia chrześcijańskiego; 3. Odmiejscowe nazwy osobowe; 4. Nazwy osobowe pochodzące od etników; 5. Nazwy osobowe pochodzenia niemieckiego; 6. Nazwy heraldyczne; 7. Suplement. Rozwiązanie licznych zagadek staropolskiej antroponimii). Kraków: Polska Akademia Nauk, Instytut Języka Polskiego, 1995–2002.
- Siliņš, Klāvs. 1990. *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
- Skardžius I–VII = Pranas Skardžius. *Rinktiniai raštai* 1–7. Par. Albertas Rosinas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996–2014.
- Skrodenis, Stasys. 1977. Joninių arba Kupolių šventės vardo ir prasmės klausimu. *Senieji tikėjimai naujausių tyrinėjimų šviesoje*. Vilnius: Lietuvos TSR ateizmo muziejus, 42–59.
- Sławski I–V = Franciszek Sławski. *Slownik etymologiczny języka polskiego* 1–5 (1. A–J; 2. K–Kot; 3. Kotar–Kysz; 4. La–Łapucha; 5. Łasia–Łzywy). Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, 1952–1982.
- Sleumer, Albert. 1926. *Kirchenlateinisches Wörterbuch. Ausführliches Wörterverzeichnis zum Römischen Missale, Breviarium, Rituale, Graduale, Pontificale, Caeremoniale, Martyrologium, sowie zur Vulgata und zum Codex juris canonici; desgleichen zu den Proprien der Bistümer Deutschlands, Österreichs, Ungarns, Luxemburgs, der Schweiz und zahlreicher kirchlicher Orden und Kongregationen. Zweite, sehr vermehrte Auflage des „Liturgischen Lexikons“*. Limburg an der Lahn: Verlag von Gebrüder Steffen.
- Socin, Adolf. 1903. *Mittelhochdeutsches Namenbuch nach oberrheinischen Quellen des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts*. Basel: Verlag von Helbing & Lichtenhahn.
- Sokolova, Vera Konstantinovna. 1979. *Vesenne-letnie kalendarnye obrjady russkich, ukraincev i belorusov. XIX – načalo XX v.* Moskva: Nauka.
- Sprogis, Ivan Jakovlevič. 1888. *Geografičeskij slovar' drevnej Žomojtskoj zemli XVI stoletija*. Vilna: tipografija I. J. Jalocera.
- SRJ I–XXXI = *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII vv.* 1–31. Moskva / Sankt Peterburg: Nauka 1975–2008, Azbukovnik 2011, Nestor-Istorija 2019.
- SRNG I–LII = *Slovar' russkich narodnych govorov*, vol. 1–52, Leningrad (Sankt Peterburg), 1965–2021.
- Stender, Gotthard Friedrich. 1783. *Lettfche Grammatik*. Zweyte Auflage. Mitau: gedruckt und zu haben bey Johann Fried. Steffenhagen.
- SUM I–XI = *Slovnýk ukrajins' koji movy* 1–11. Kyjiv: Naukova dumka, 1970–1980.
- SW I–VIII = Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki (red.). *Slownik języka polskiego* 1–8. Warszawa: W drukarni E. Lubowskiego (1–2), W drukarni „Gazety Handlowej“ (3–6), W drukarni „Współczesnej“ (7), Wydawnictwo kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowym imienia J. Mianowskiego (8), 1898–1923.
- Šaknys, Žilvytis Bernardas. 2001. *Kalendoriniai ir darbo papročiai Lietuvoje XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje. Jaunimo vakarėliai*. Vilnius: Diemedžio leidykla.

- ŠVŽŽ I–II = Šiaurės vakarų žemaičių žodynas 1–2. Par. Birutė Vanagienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015.
- Trautmann, Reinhold. 1974. *Die altpreußischen Personennamen. 2. unveränderte Auflage*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ulmann, Carl Christian. 1872. *Letifches Wörterbuch. Erfter Theil. Letifch=deufches Wörterbuch*. Riga: Verlag von H. Brußer & Co.
- Vasmer I–III = Max Vasmer. *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1953–1958.
- Vilmantienė, Ona. 1941. Joninių papročiai Prūsų Lietuvoje. *Gimtasai kraštas* 29 (1–2). Šiauliai: Šiaulių kraštotyros draugija / „Aušros“ muziejus, 116–121
- [Vladimirov, Piotr Vladimirovič]. 1896. *Vvedenie v istoriju russkoj slovesnosti. Iz lekcij i issledovanij P. V. Vladimirova*. Kiev: Tipografija Imperatorskago Universiteta Sv. Vladimira.
- Voigt, Johannes. 1834. *Gefchichte Preuffens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deufchen Ordens. Sechfter Band*. Königsberg: im Verlage der Gebrüder Bornträger.
- VŠŽ = Markevičienė, Žaneta; Markevičius, Aurimas. *Vidiškių šnekotos žodynas*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- WPK = Veikalo *Wolfenbüttelio postilė* (1573) elektroninė abėcėlinė žodžių formų konkordancija, saugoma Lietuvių kalbos institute, Senųjų raštų duomenų bazėje (žr. www.lki.lt).
- Ziesemer, Walther. 1924. *Die ostpreußischen Mundarten*. Königsberg: Ferdinand Hirt in Breslau.
- Zinkevičius, Zigmantas. 2008. *Lietuvių asmenvardžiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- ŽNS = Žyvoe narodnae slova. Dyjalektalagičny zbornik. Red. P. a. Michailau, I. J. Jaškin. Minsk: Navuka i tehnika, 1992.

Rolandas Kregždys
Baltų ir Lietuvos kultūros istorijos skyrius
Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Saltoniškių g. 58, Vilnius, LT-08105, Lietuva
rolandaskregzdys@gmail.com

PAR AUSTRUMBALTU VASARAS SAULGRIEŽU SVĒTKU NOSAUKUMU IZCELSMI

Rolandas Kregždys

Raksts sniedz jaunu skatījumu uz austrumbaltu vasaras saulgriežu svētku nosaukumu etimoloģiju. Šī diena parasti tiek dēvēta par Jāņu dienu (liet. *Joninēs*, latv. *Jāņi*). Tā ir zināma arī kā *Rasos šventē* 'Rasas svētki', *Kupolē*, *Vainiku šventē* 'Vainagu svētki', *Līgo* u. c. Vasaras saulgriežu svinības notiek katru gadu naktī no 23. jūnija uz 24. jūniju un 24. jūnijā. Svētku tradīcijas ietver dziedāšanu un dejošanu līdz saullēktam, stāstu stāstīšanu, papardes zieda meklēšanu pusnaktī, lēkšanu pāri ugunskurīem, saules sagaidīšanu un sejas mazgāšanu rīta rasā, kā arī jaunu meiteņu vainagu pludināšanu upē vai ezerā.

Tiek uzskatīts, ka Jāņu tradīcijas ir pārmantotas no pagānu kultūras un ticējumiem, taču pirms-kristietiskais svētku nosaukums ir zudis.

Apkopojot pētījuma rezultātus, var secināt, ka tikai divi Jāņu svētku nosaukumi ir saistīti ar pārmantotajiem vasaras saulgriežu svētku apzīmējumiem (liet. *Rasos šventē* un latv. *Līgo*); aizgūtie vārdi, piemēram, liet. *Joninēs* un *Kupolēs*, norāda uz saistību ar kristietību; *Kekyris*, *Kresze*, *Trumpēs šventē* un *Vainiku šventē* ir pētnieku mākslīgi radīti nosaukumi.

Secinājumi par austrumbaltu Jāņu svētku nosaukumiem ir šādi:

1. Latv. *Līgo* 'Jāņu svētki', iespējams, ir saistīts ar saulgriežu laiku un radies no īpašības vārda latv. *līgans* 'līdzens, simetrisks'.
2. Nosaukums *Kekyris* ir mākslīgs vārds, ko radījis T. Narbutis: vācu dialekta vārds *Kikerchen* 'gaismīņas' varētu būt modificēts, pārkārtojot pirmo un otro zilbi un pievienojot galotni *-is*, t. i., vāc. dial. *kīker-* → **kekīr-* + *-is* → *Kekyris*.
3. Leksēma *Kresze*, kas reģistrēta M. Junges rīkojumā, atspoguļo nepilnīgu formu (ar izlaistu *-u-*) no lietvārda vāc. *kreuz*, (dsk.) *kreuze* 'kapa krusts u. c.'. Tas varētu norādīt uz pagānu kapa pieminēkli (šal. liet. *krikštas* 'koka kapa pieminēklis no pagānu laikiem'), bet ne uz saulgriežu svētku nosaukumu vai dzēriena apzīmējumu.
4. Liet. *Rasos šventē* 'Rasas svētki' un latv. *Līgo* uzskatāmi par mantotiem austrumbaltu vasaras saulgriežu svētku nosaukumiem.

SUMMARY

ON THE ORIGIN OF THE NAMES OF THE MIDSUMMER'S DAY FESTIVAL OF THE EAST BALTS

Rolandas Kregždys

The article updates the etymology of the names of the Midsummer's Day Festival of the East Balts. Midsummer Day is commonly called John's Day (i.e. Lith. *Joninės*, Latv. *Jāņi*). It is also known as *Rasos šventē* (Dew Festival), *Kupolē*, *Vainikų šventē* (Festival of Wreaths), *Līgo* etc. The festival, or celebration of the summer solstice, takes place every year in the night from 23 June to 24 June and on 24 June. The traditions of the feast include singing songs and dancing until sunset, telling tales, searching to find the magic fern blossom at midnight, jumping over bonfires, greeting the rising midsummer sun and washing the face with morning dew, and young girls floating flower wreaths on the water of a river or lake.

It has been stated that the customs of Midsummer Day are inherited from pagan culture and beliefs. The pre-Christian name of the festival has been lost.

In summing up the research results, one may conclude that only 2 names of the Midsummer's Day Festival are related to the inherited nominations of the summer solstice feast (i.e. Lith. *Rasos šventē* and Latv. *Līgo*); the loanwords Lith. *Joninės* and *Kupolės* presuppose designations of Christian connotation; *Kekyris*, *Kresze*, *Trumpės šventē* and *Vainikų šventē* are inventions of "amateur armchair philologists".

To summarize the outcomes of research into the East Baltic names of the Midsummer's Day Festival, the following conclusions are proposed:

1. The origin of Latv. *Līgo* 'Midsummer's Day Festival', presupposed by the referent *equinox*, is related to the adj. Latv. *līgans* 'equal, symmetric'.
2. The name *Kekyris* is a feigned word created by T. Narbutt: sub. g. dial. *Kikerchen* 'the lights' might have been modified using metathesis of the 1st and 2nd syllables, also the ending of the Baltic origin *-is* was added, i.e. g. dial. *kiker-* → **kekīr-* + *-is* → *Kekyris*.
3. The lexeme *Kresze* (acc. pl.) recorded in the edict of M. Junge presupposes a defective form (with omitted *-u-*) of sub. EHG *kreuz*, (pl.) *kreuze* 'grave cross etc.'. It implies reference to a pagan grave monument (cf. Lith. *krikštas* 'wooden grave monumet from pagan times'), but not a name of the Midsummer's Day Festival or designation of a drink.
4. Lith. *Rasos šventē* (Dew Festival) and Latv. *Līgo* are to be ascribed to inherited names of the Midsummer's Day Festival of the East Balts.

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

PAR JOHANA TEODORA BĒRENTA „TĀ DIEVA KALPA MĀRTIŅA LUTERA MAZO KATĶISMI..“ (1852)

Dzintra Paegle

Latvijas Universitāte

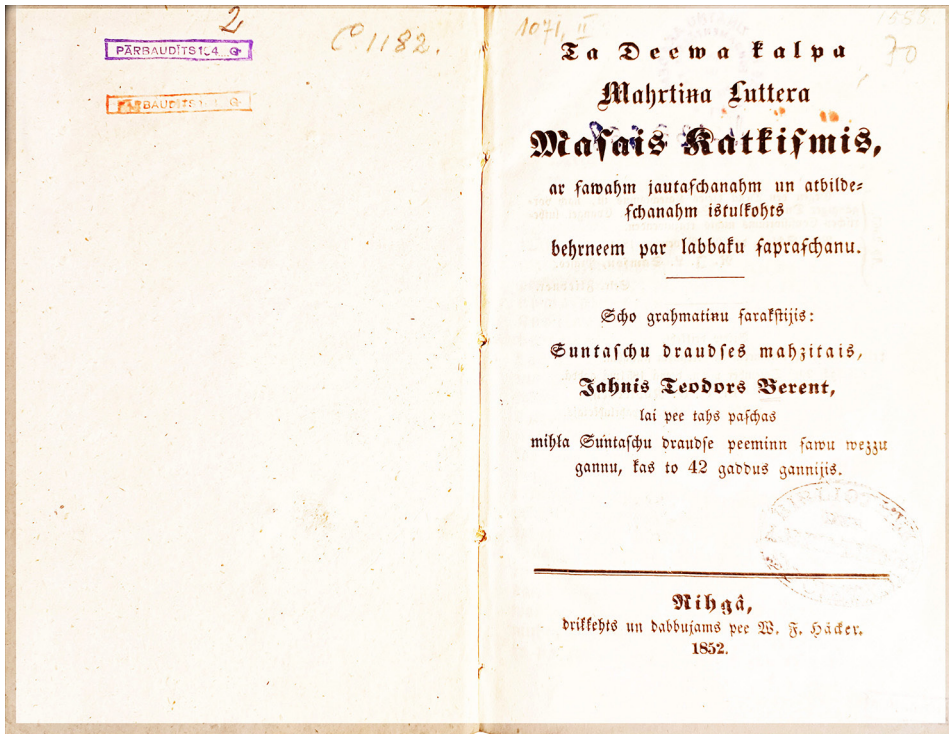
Anotācija. Šajā rakstā analizēts J. T. Bērenta katehisms „Ta Deewa kalpa Mahrtriņa Luttera Mafais Katkifmis“ (Rīga, 1852). Katķisma valoda atspoguļo 19. gs. vidus latviešu luterāņu baznīcas valodu, ko veidojuši vācu mācītāji. Tāpēc bieži manāma vācu valodas ietekme. Tekstā atrodamas dažas vecākas latviešu valodas formas, tāpat arī vecāks leksikas slānis, ko mūsdienās nelieto. Atsevišķu vārdu lietošanā vērojams Vidzemes vidus izlokšņu, arī Kurzemes tāmnieku un rietumu izlokšņu iespaids. Daudzas vārdu gramatisko formu lietošanas nekoncekvences liecina, ka latviešu valoda vēl nav pilnībā normēta. Vienlaikus J. T. Bērenta katehisms ir latviešu kultūras un valodas vēstures avots.

Atslēgvārdi: Johans Teodors Bērents; „Tā Dieva kalpa Mārtriņa Lutera Mazais Katķisms“; 19. gadsimts; latviešu valodas vēsture; valodu kontakti.

Keywords: Johann Theodor Berent; „Tā Dieva kalpa Mārtriņa Lutera Mazais Katķisms“; the 19th century; history of Latvian; language contacts.

1. Ievads

1852. gadā iznācis *Ta Deewa kalpa Mahrtriņa Luttera Mafais Katkifmis, ar fawahm jautafchanahm un atbildefchanahm istulkohts behrneem par labbaku faprafchanu. Scho grahmatiņu farakstijis Suntafchu draudfes mahzitaish Jahnis Teodors Berent, lai pee tahs pafchas miħļa Suntafchu draudfe peeminn fawu wezzu gannu, kas to 42 gaddus gannijis.* Johans Teodors Bērents (*Johann Theodor Berent*, 1784–1866) jau 1850. gada 26. martā

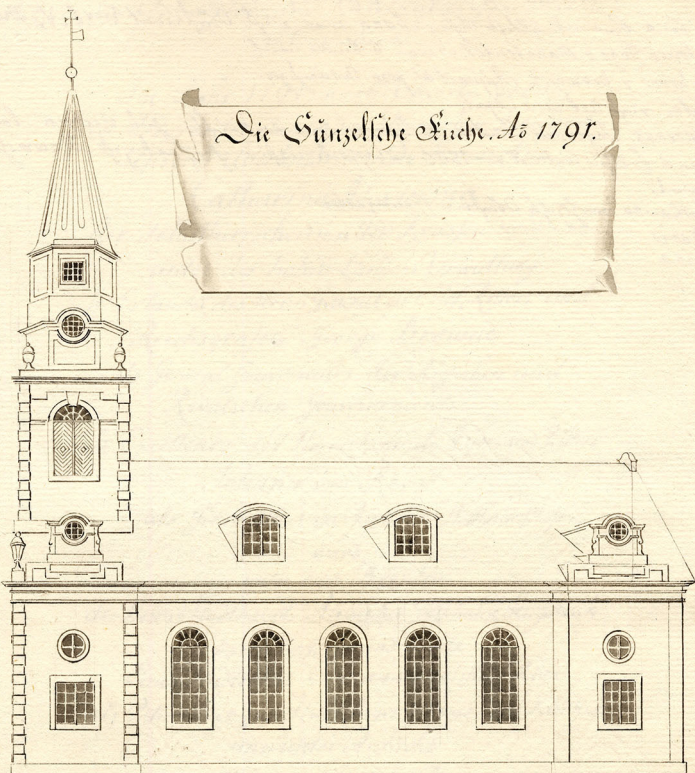
1. attēls. Grāmatas „Tā Dieva kalpa Mārtiņa Lutera Mazais Katķisms.” (Rīga, 1852) titullapa

savu amatu Suntažu draudzē nodod Emīlam Lopenovem (*Emil von Lopenowe*, 1820–1897) (DI 1850) un pārceļas dzīvot uz Rīgu, bet sevi joprojām uzskata par piederīgu Suntažu draudzei. Viņš piederību latviešiem apliecina, savu vārdu Johans šajā grāmatīņā pārdēvējot par Jāni, resp., *Jahnis Teodors Berent*.

Bērents pēc studijām Tērbatā, no 1808. gada 11. novembra līdz 1850. gada martam, pilnu darba mūžu nokalpo par mācītāju Suntažu draudzē. Suntažu draudze 1808. gadā ir patikama darba vieta, jo tur 1782. gadā pēc Kristofa Hāberlanda (*Cristoph Haberland*, 1750–1803) projekta uzcelta jauna luterāņu mūra baznīca, iepriekšējās bijušas no koka. 10 gadu pēc baznīcas uzcelšanas to uzzīmējis Johans Kristofs Broce (*Johann Cristoph Brotze*, 1742–1823). Hāberlanda projektētā baznīca Suntažos vēl šobrīd veido kultūrvēsturisko ainavu.

Mācītājmuiža jeb pastorāts Suntažos dibināts 17. gs. 30. gados, kad tur kalpo luterāņu mācītājs Salomons Guberts (*Salomon Gubert*, ?–1653), kurš Suntažu draudzē bijis mācītājs no 1636. līdz 1653. gadam.

Pastorāts uz kalpošanas laiku ir nodots mācītāja īpašumā, tā ir baznīcas zeme ar dzīvojamo ēku, saimniecības ēkām un zemnieku saimniecībām. Pirmajā Suntažu pastorātā bijušas četras zemnieku saimniecības, Bērenta laikā mācītājmuižā bijušas sešas zemnieku saimniecības. Mācītājam, tāpat kā muižniekam, bija tiesības ievākt nodevas, pieprasīt kļaušas, zemnieki bija beztiesiski.

Die Santselische Kirche. A: 1792.

Peter v. Drewnick, seit 1797 obiger Vayron ein, er wolle die bey dem bey in Probian
 der Vantselick bey Petro I, nachher Ratvrs bey id. Ritter v. d. L. Annen Orden, z. sein
 Vater bey Jozse Dage, id. Ratvrs Dage, nachher in Burgbündel von genen, id. ab
 Oberrst beyt: Ab, sind er fallen. Wo das Vayron bestamm, nicht er nicht.

In Adlbrüchel S. die Klauen sind braun. Ihre folgt die Genealogie.
 v. Andreas sapimir v. Drewnick, Dage Innu nach Naturalen Brunnwassern fortwurzfall, die
 Petro I. Drutzsch. Der Kaiserin. Eliseb macht je zum Anwesen, gab ihn 1745 an L. Annen Ord
 id. ab sich Aussen id. des into, so nachher Lethen. II. ihn id. genen folken id. Alledium denerte.
 17. Cathus. Veltten

2. attēls. J. K. Broces Suintāžu baznīcas zīmējums, 1792 (Broce 2002: 213)

Viens no luterāņu mācītāja pienākumiem ir rūpēties, lai bērni mācētu lasīt, prastu piecus katehisma gabalus (Vičs 1923[1992]: 71) un dziedāt baznīcas dziesmas. Mācītāja darbs un bērnu katehisma gabalu zināšanu un lasītprasmes rezultāti tiek vērtēti baznīcu vizitācijās.

Suntažu draudzē jau pirms Bērenta ir bijuši mācītāji, kas rūpējušies par latviešu bērnu izglītību. Pēc skolu vēstures pētnieka Aleksandra Viča datiem, jau 1726. gadā Suntažos ir bijusi skola (Vičs 1923[1992]: 38), bet 1736. gada revīzijā ir ziņas, ka pēdējos gados bērnu skolā gan nav bijis, taču vairākās mājās, kā „Meldeross“, „Vampēs“, zemnieki paši mācot bērnus lasīt (Vičs 1923[1992]: 155). Parasti tā laika skolās ir maz bērnu, 1–4 vai 10, viņi mācās boksterēt, tad lasa un labākajā gadījumā mācās arī dziedāt, par mācību grāmatām izmanto katehismu un Jauno Derību (Vičs 1923[1992]: 64).

1766. gadā Suntažu draudzē ir skolas māja, bet bērnu zināšanas pavājas (Vičs 1923[1992]: 94). 1780. gadā par lasītprasmi šādas ziņas: lasītpratēji bērni un pieaugušie – 976, nepratēji – 745 (Vičs 1923[1992]: 141).

Par izglītību labi rūpējies Suntažu mācītājs Johans Jakobs Harders (*Johann Jacob Harder*, 1734–1775, Suntažos 1759–1771). Ir saglabājis viņa rakstītais skolas bērnu saraksts ar 308 bērniem, kas no 1765. līdz 1769. gadam ir mācījušies lasīt (LVVA 1769: 53–54). Suntažu mācītāja Frīdriha Vilhelma Blūmes (*Friedrich Wilhelm Blume*, 1734–1795, kurš kalpojis Suntažos no 1772. līdz 1795. gadam) 1784. gada 4. janvāra atskaitē varam lasīt, ka visā Suntažu draudzē veikli un skaidri (*fertig und rein*) lasa 352 bērni līdz 15 gadu vecumam, bet 556 – vecāki par 16 gadiem, maz lasa 52 bērni līdz 15 gadu vecumam, bet slikti lasa 497, kas vecāki par 16 gadiem. Katehismu labi pārzina 138 bērni līdz 15 gadiem, bet 963 – tie, kas vecāki par 16 gadiem. Nemaz katehismu nepārzina 156 bērni līdz 15 gadiem un 101, kas vecāki par 16 gadiem (LVVA 1784: 73–74). 1800. gadā draudzē lasītpratēji līdz 15 gadiem uzrādīti 213, bet vecāki par 16 gadiem – 636, tomēr ir liels skaits lasītnepratēju, pavisam – 1678 (Vičs 1923[1992]: 191).

Par mācītāja Bērenta panākumiem lasītprasmes pārbaudē 1840. gadā Suntažos ziņo laikraksts „Tas Latviešu Draugs“ (TLD 1840). Suntainieki priecājas, ka mācītājs atkal apraudzījis viņu bērnus un tos pārklājis. Mazs pulciņš gan – vairāk ne, kā: *peezifimts diwi defmits lihdf diwi*, [domājams, 518], no tiem krietni lasītāji 93, bet tādi, kas lasot kļūdās: *bij trihsfimts aſtoņdemits lihdf aſtoņi* [domājams, 372]; [...] *tahdu, kas par kaunu wezzakeem un preekſchneekeem, un par kruftu mahzitajam, jo teem laffifchana eet, kâ pa zelmeem, bij 38; bet diwi ween, kas puhleti deewsgan – weens no teem nahburga mahzitajam arr' jau bijis rohkâ – un ko newarr un newarr eelaufiht.*

Laikrakstā „Tas Latviešu Draugs“ šo ziņu autors parakstījies kā L.....g, iespējams, tas ir bijis Biržu mācītājs Jākobs Lundbergs (*Jacob Lundberg*, 1782–1858), kas rakstījis šim laikrakstam arī par skolu dzīvi (par to Frīde 2003: 382).

Bērents ir sagatavojis šo mācību līdzekli māj mācībai, lai bērni un viņu vecāki labāk mācētu lasīt un izprastu lasīto katehismu. Informāciju par grāmatiņas iznākšanu

sniedz arī „Latviešu Avīzes“. Tajās līdz ar grāmatas nosaukumu ir pārpublicēti arī grāmatīņas priekšvārdi un norādīts grāmatīņas apjoms – 66 mazas puslapas (LA 1853).

Bērenta sastādītās grāmatīņas izdevumā ir haotiska lappušu numerācija, pirmās piecas lappuses numurētas ar romiešu cipariem, uzrādot ciparus IV un V, tad septiņpadsmit lappuses ir bez numerācijas, tās šeit citātos atzīmētas ar 0₁ līdz 0₁₇, tad atsākas numerācija no 8. līdz 66. lappusei ar arābu cipariem.

2. J. T. Bērenta sastādītā „Mazā Katķisma“ saturs

Iepazīstoties ar Bērenta „Mārtiņa Lutera Mazo Katķismi“ [turpmāk tekstā – *Katķisms*], varam gūt priekšstatu par reliģijas mācības interpretāciju latviešu zemniekiem 19. gs. vidū, mācītāja attieksmi pret mācāmiem, mācīšanas veidu un mācītāja latviešu valodu.

Priekšvārdos ar uzrunu „mīļi tēvi un mātes, mīļi maizes tēvi un maizes mātes“ Bērents izskaidro, kāpēc šī kabatas lieluma grāmatīņa „Mazais Katķisms“ ir tapusi. Galvenais uzdevums – lai bērni izprastu Dieva mācību, ne tikai prastu noskaitīt dievvārdus no galvas: „vai saprotat to, ko no galvas mācījūšies, un tiem būs jāatbild: maz gan vien protam“ (IV). Tā Bērents cenšas īstenot M. Lutera atziņu, ka katram cilvēkam pašam jālasa svētie raksti, tie jāizprot, mācītājs ir tikai starpnieks.

Bērents dod metodiskus norādījumus, kā būtu jāstrādā ar grāmatīņu: mājās ir jābūt divām šādām grāmatīņām, un mācībām jānotiek divatā, pieaugušais lasa priekšā jautājumus, kas ar cipariem atzīmēti, un bērni – atbildes, neatzīmēto tekstu.

Tà nu ņemmeet pa gabbaleem to grahmatiņu zauri. Weenu deenu woi wakkaru ņemmeet kahdu pahri baušļu, kamehr wiffi desmits baušļi islauffiti; tad tohs tizzibas lohzeķļus, pa weenam, un tà deenu no deenas woi wakkaru no wakkara, wiffu zauru seemu, no Mahrteņeem, lihdf kamehr mahzitals nahk behrnus pahrklaufit. [...] Kad nu tà darrifeet ar fcho grahmatiņu, tad Juhs pafchi, mihļee, un juhfu behrni jo deenas jo dšļļaki ispratifeet un zeeniht zeenifeet, mihleht mihlehfeet fawu katķifmi, kas lihdfinajams klehti, kur daudf apzirknes, wiffas pilnas ar to maifi, kas pee=ehdina us muhfchigu dfihwofchanu, un daudf tihnes, wiffas pilnas felta glihtumu, ar ko dwehfeli isgrefnoht us ta Jehra kahfahm. (V)

Katķismā vairākās nodaļās ar jautājumiem un atbildēm izstāstīti desmit Dieva baušļi, trīs ticības locekļi, svētā lūgšana jeb tēvreize, kristīšanas un svētā vakarēdiena rituāls un tā jēga. Beigās ir *riesteris* ‘reģistrs’, *kas usrahda tohs bihbeles perfchus, tohs bihbeles stahftus un tahs dfeefmas, kas fchinnî katķifmî peefihmetas* (60).

Katra temata apskatam autors pievēršas trīs reizes, katru reizi padziļinot Dieva likumu izpratni: vispirms iepazīstina ar temata saturu, tad to izskaidro, bet trešo reizi pārjautā, kā tu pats esi *turrejis* ‘ievērojis’ *bausļus*, kā izpratis pasaules radīšanu, Jēzus Kristus stāstu un cilvēku pestīšanu, svēto lūgšanu jeb tēvreizi, ticības apliecinājumu ar kristīšanu un svēto vakarēdienu.

Bērents pārrunās apraksta baušļu ievērošanu jeb baušļu turēšanu, un gandrīz vienmēr paredzamā atbilde ir negatīva, bauslis ir pārkāpts. Un secinājums ir šāds:

Ak tawu leelu grehzineeku! Jo woi naw teesa, ka tu grehkojis prett wiffieem Deewa baufl̥eem? Teeḡa gan un taisniba, ka eḡmu nofeedḡees prett Deewu ar daudḡ un leeleeem grehkiem. Un ko tu gan pelnijiis ar fchahdeem ḡaweem grehkeem? Deewa duḡmibu un eenaidibu, to laizigu nahwi un muḡfchigu paḡufchanu. (19–20)

Līdzīgā veidā skaidrots arī ticības apliecinājums un tēvreize.

IV un V mācības gabals (0₁₀–0₁₃, 48–59) stāsta, kas ir svēta kristība un kas ir svētais vakarēdiens. Tajos abos izmantots sakraments. Aplūkots *kriḡtibas ḡakraments* un *ḡwehta wakkarehdeena ḡakraments*, izskaidrots, ko nozīmē *sakraments*. Kristībās izmanto siltu ūdeni, *redḡamu fiḡmi* [...], *kas zaur Deewa paḡwehleḡchanu ḡpeḡzinahts un ar Deewa wahrdu ḡaweenohts* (49). *Swehta wakkarehdeena redḡama fiḡme – ḡweḡtita.. maiḡe un wiḡns* (55). Svešvārdu vārdnīcā *sakraments* [vācu *Sakrament* < *lat. sacramentum* 'svinīga saistība'] – dievkalpojuma darbība, kurā ar reālu lietu starpniecību (ūdeni, vīnu, maizi u. c.) saņem Dieva žēlastību (SV 1999: 699, 700).

Pēc IV un V mācības gabala apskata ir pielikums *No tahm debbeḡu=walfḡibas atḡleḡḡahm* (0₁₄–0₁₆). Bērents skaidro, ka tās saņem tas, kas no grēkiem atkāpjas, tam tos grēkus piedod, un grēkus piedod mācītājs *us Kriḡtus paḡwehleḡchanu un apḡohliḡchanu: ḡemmeet to ḡweḡtu ḡarru. Kam juḡs toḡs greḡkus paḡetiḡiet, teem tee paḡeḡḡti* (0₁₅). Un kas grēkus nepamet, *neklaufa, tad turri to par paḡanu un muitineeku* (0₁₆). Tātad *debesu atslēḡas* ir grēku piedošana.

3. J. T. Bērenta „Mazā Katķisma“ latviešu valoda

Bērenta sastādītajā Katķismā ir 19. gs vidus latviešu rakstu valodas īpatnības leksikas un gramatikas lietojumā. Tā kā *katķisms* jeb katehisms ir īss kristīgās mācības izklāsts jautājumu un atbilžu formā, tajā citātos bieži izmantota 19. gs. atkārtoti izdotā Ernsta Glika (*Ernst Glück*, 1654–1705) tulkotā Bībele ar tai raksturīgo valodu, kas atstāj iespaidu arī uz 1852. gada Katķisma valodu, veidojot savdabīgu baznīcas valodu.

3.1. Leksiskās īpatnības

Bērenta Katķismā ir dažas leksikas vienības, kas mūsdienās ir pilnīgi novecojušas. Tāds ir vārds *melmeḡi* 'ķermeņa krustu sāpes' (ME II 596): *kā Kriḡtus us to melmeḡu = ḡehrdḡiḡu ḡazzija* (16). Vārds *melmeḡ = sērdzigs*, pēc Pētera Šmita (1908: 68) pētījuma, ir bijis arī Glika Bībelē un citos 17. gs. rakstos.

Šmita veco vārdu sarakstā (Šmits 1908: 77) ir arī *prece* jeb *preceḡšana* 'tirgošanās': *Nē, tas arri ḡaḡliis, kas tuwaka naudu jeb mantu ar wiltiḡu prezzi jeb prezzefchanu ḡew dabbu* (14). Vārds iekļauts arī Kārļa Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcā“ (ME III 384) un Pētera Vanaga pētījumā (Vanags 1999: 103).

Mūsdienās nelieto vārdu *ciekkārt* ‘cik bieži, cik reizes’ (ME I 393), kas atrodams Glikā Bībelē, arī šajā Katķismā: *to darrait, zeeckahrt juhs to dferreet, mannis peeminnedami* (O₁₃), kur *ciēk* = *cik*, kas vienāds ar lietuviešu *kieka, kiek* (ME I 392).

Neparasts ir vārds *cikkāds* ‘daž(ne)dažāds, cik dažāds’: *Zikkahds tad ļaunums?* (46), kur *cikāds* ‘cik dažāds’, *cikādas ābolu sugas jums ir?* (ME I 380). Bērents raksta *zikkahds* – ar diviem <k>, vai nu lai norādītu saknes *i* kā īso patskani, vai lai rādītu vārda sastāvu pēc savas izpratnes kā *cik* + *kāds*.

Katķismā ir leksēmas, to formas, nozīmes un stabili vārdu savienojumi, kas tagad uzskatāmi par novecojušiem, maz lietotiem:

aizbildināt ‘minēt iemeslus kāda rīcības attaisnošanai’: *Bet tev buhs to* [tuvāko] *aisbildinaht wiŕffu labbu no ta runnaht* (O₃), minēts arī mūsdienu vārdnīcās (LVV 1987: 22), bet to lieto reti;

aizzieģelēt ‘aizvērt, slēgt’: *lai tee fwehti rakfti nepaleek aisfeeģeleta grahmata, bet atfchķirta wiŕfeem* (III);

aprusties (ME I 113, *aprust*, arī refl., -ties): *jo wairak behrni ar to* [katķismu] *apraddifees* (V);

atskaits ‘pātaru un baušļu u. c. atskaitīšana mācītajam’ (ME I 191): *Skaiti man pirma bauŕļa atfkaitu, kas irr tas?* (8), mūsdienu vārdnīcās šā vārda nav;

atgādāties (ME I 158, 2. noz. ‘atcerēties’): *Atgahdajees jel, kā pirmā bauŕlī Deews ŕakka pats no ŕewis?* (17); Bērenta tekstā ar nozīmi ‘atcerēties’ lietots arī vārds *atminēties* (ME I 177): *atminees jel, woi ŕchohs wahrđiņus ne effi ŕkaitijis pee zitta tizzibas lohzeķļa?* (34);

cīper(es) ‘cipars’, sal. vācu *Ziffer*, no arab. *cifar* (nulle) (SV 1926: 16) ‘skaitļa grafiskais apzīmējums’: *nu Juhs behrneem laŕffifeet preeķŕchâ tahs jautafchanas, kas ar zihperehm ŕihmetas, un berhni [...] tahs neŕihmetas atbildeŕchanas* (IV);

lauzt prātu pārn. ‘strauji mainīt domāšanu’: *Deewam teem jalauŕfch wiņņū ļauns padohms un prahts* (40);

nikna slava ‘dusmīgas, grūti paciešamas runas, ļauna aprunāšana’ (ME II 744): *ka mehs ŕawu tuwaku nepateŕŕi neapmellojam, ..jeb tam kahdu niknu ŕlawu darram* (O₃);

nokaut – mūsdienu vārdnīcās *nokaut* uzrāda šaurāku nozīmi – ‘nonāvēt (dzīvnieku) ar nazi’ (LVV 1987: 524);

pagāns – mūsdienās ‘neticīgs cilvēks, arī palaidnis’. Bērenta tulkotajā Katķismā *pagani* ir arī tirgotāji (kas nodarbojas ar *precēšanu*: *kas tuwaka naudu jeb mantu ar wiltigu prezzi jeb prezzefchanu pee ŕew dabbu* (14) un *muītinieki*, kas Senajā Romā bija nodokļu savācēji, kurus tauta neieredzēja (BTSV 2005: 97);

pakūdināt ‘paskubināt’ (ME III 82): *ŕawa tuwakaŕewu, ŕaimi jeb lohpus pakuhđinajam, ka teem buhs palikt un darriht, kas teem peenahkahs* (16). P. Šmits (1908: 73) šo vārdu uzskata par raksturīgu vecai valodai;

prast tiek lietots arī ar nozīmi ‘saprast’: *woi ŕaprohtat, to ko no galwas mahzijuŕŕhees, un teem buhs jaatbild: maf gan ween prohtam* (III–IV);

pulgotāji, pulgot, nepulgot (ME III 407, no lībiešu *p(u)olg* ‘noniecināt’): *deewifchķas mahzibas pulgotaji* (16); *Sawu tehwu un mahti[,] un fawus kungus nebuhs pulgoht jeb apkaitinaht* (11); *ka mehš to Deewa mahzibu un wiņņa wahrđus nepulgojam* (2).

Reliģijas vēsturnieks Ludvigs Adamovičs (1884–1942) raksta, ka aizguvumi no lībiešiem *kāzas, pulgot, laulāt* baznīcas valodā ienākuši jau no katoļu laikiem, kad vietējās ciltis četrus gadsimteņus bija pakļautas katoļu baznīcai. L. Adamovičs (2003) apkopojis arī citus šajā laikā radušos vārdus, kas aizgūti ar viduslejasvācu valodas starpniecību no baznīcas latīņu valodas, – *mūks, altāris, priesteris, ķesteris (šķesteris), pulkstenis, mise, upuris* un *upurēt, pātari* (pēc lūgšanas sākuma *pater noster*), *pātarus skaitīt* (pēc ‘pātaru zīlēm’), *pagāns, pāde, (pādis), prāvests, pāvests, bīskaps (bīskups), pravietis, klosteris, eņģelis, paradīze, elle*, arī *baznīckungs*.

Neparasts Bērenta Katķismā ir satura rādītāja jeb reģistra nosaukums – *riesteris: reeferis, kas usraħda tohs biħbeles perfchus, tohs biħbeles ftaħtus un taħs dfeefmas, kas fchinnī katķifmī peefihmetas* (60).

usbildēšanas, uzbildināšanas vārdi ‘runas sākumā uzrunas vārdi’: *usbildefchanas wahrđi* (07, 36); *usbildinafchanas wahrđi* – *Muhfu Tehws debbefis* (7); *uzbilst, uzbildēt, uzbildināt* (ME IV 317): *kaħpeħz Deews gribb, lai wiņņu usbildam* (36).

Bērents mācītāja amata nosaukšanai izvēlas vairākus vārdus – *mācītājs, biktstēvs, baznīcas tēvs* un *tie svēti priecas mācītāji*, resp., *mahzitaits, biktftehws, bafnizas tehws* un *tee fwehti preezas mahzitāji*.

Vārdi mēdz būt lietoti vairākās nozīmēs, arī šeit, piemēram, *loceklis*, resp., *lohzeklis*, 1. noz. ‘ķermeņa daļa’: *jeb tam maita pašchu weffelibu jeb weffelus lohzeķļus* (12); 2. noz. ‘viena no kāda veseluma sastāvdaļām, piemēram, ticības mācības daļa’: *Pirmais tizzibas lohzeklis; Otrais tizzibas lohzeklis; Trefchais tizzibas lohzeklis* (05, 22, 30, 35, 38).

Verbs *turēt* ir plaši lietots, vispirms jau izskaidrojot desmit Dieva baušļus, kur *turēt* 1. noz. ‘saglabāt noteiktu attieksmi’: *Tew nebuhs zittus fwefchus Deewus turreht preekfch manim* (manā priekšā) (0, 017); 2. noz. ‘turēt svētus, turēt godā’: *fwehtus turrram, gohdâ turram*; 3. noz. ‘ievērot’: *kas manni miħļo, un mannus bauflus turr* (4). Trešā nozīme ir burtisks tulkojums no vācu valodas, mūsdienās uzskatāma par nevēlamu. Ir konstatēts stabils vārdu savienojums *turēt labi vērā*: *ka lai labbi turram wehrâ, ka wiņfch tas wiřfuwarrenais* (17).

Vārds *baudīt* ‘ēst, dzert’: *kâ mums ta Kunga Jefus dahrgas meefas un affinis buhs baudiht par greħku peedohfchanu..* (54), vārdam tagad ir papildu nozīmes nianse ‘ar patīkamām sajūtām izgaršojot ēst un dzert’. Plašāk par *baudīt* (Trumpa 2021: 149–162).

Bībelē un arī Katķismā ir izplatīts vārds *miesa*, lietots vairākās nozīmēs: 1. noz. ‘cilvēka ķermenis, organisms’: *Es tizzu eekfch tofwehtu Garru [...] augfchahmzelfchanu taħs meefas* (06); *luħdfam wiřfu, kas pee muħfu meefas usturrefchanas un waijadfibas peeder* (42); *Eħdeens un dfehreens, ar ko meefa peeteek; Drehbes un kurpes, ar ko meefu fedf* (42). Mūsdienu valodā cilvēka ķermeņa nozīmē vārdu *miesa* parasti vairs nelieto.

Ar vārdu *miesa* Katķismā ir vairāki stabili vārdu savienojumi, piemēram, *miesa un asinis*, *miesas bēdas*, *miesa un dvēsele*, *miesas kāriņa*.

miesa un asinis: vārdu savienojums Katķismā atklājas ar nozīmi 'cilvēka daba, instinkti': *Bet kas tee tahdi, kas muhs gribb kahrđinaht us ļaunu? Wels, pafaule un muhfu meefa un affinis* (45); *Deews muhs gribbetu pafargaht [..], ka wels, pafaule, un muhfu meefa un afinis muhs nepeewiļļ* (0₁₀);

miesas bēdas: *Kahdas gan tahs meefas behdas? Kad zitam useet nahwes breefmas, jeb kad zits ir nabbags, flims, kad maifes un apģehrba tam naw, tam japalihdf, ka tam nenonihkft meefa un dfihwiba* (12–13);

miesa un dvēsele 'cilvēka ķermenis un tā nemateriālā, nemirstīgā daļa': *muhs tas Debbefu=Tehws no wiffada ļauna tahs meefas un dwehfeles, mantas un gohda gribbetu atpeftiht* (0₁₀); *Zikkahds tad ļaunums? Tahs meefas un dwehfeles, mantas un gohda* (46);

miesas kāriņa 'paļaušanās jutekliskām tieksmēm': *kad mums kauns un grehks ne ween wiffa meefas kahrība patti, bet arri wifs, kas us to willina un fkubbina* (13–14), mūsdienu valodā nostabilizējies saliktenis *miesaskāriņa*, un tas iekļauts mūsdienu vārdnīcās (LVV 1987: 481).

Bērenta Katķismā ir vairāki frazeoloģismi: *iet pie sirds – Kas waijadfjgs, lai maije eet pee firds* (43), *vārdu ņemt mutē – beskaunigu wahrdu efmu muttē ņehmis* (19); *paši met, paši auž – ka jau neklahjas, ka pafchi mett un pafchi aufch* (IV); *pie rokas – Teem leelakeem behrneem lai irr Bihbele pee rohkas* (IV); *pēdīgā stundiņa – Kad muhfu pehdiga ftundiņa nahk* (46). Katķismā lietotais frazeoloģisms *mēles iznest ļaudīs* nav iekļauts „Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā“. Reizēm ir izteicieni, kurus var uzskatīt par burtiskiem tulkojumiem no vācu valodas, piemēram, *Mehs luhdfam fchinnī luhgfchanā, tafchu ar ihfeem wahrdeem fakkoht* (0₁₀), kur ar īsiem vārdiem sakot atbilst vācu *in kurzen Worten sagen*, latviešu valodā – *dažos vārdos sakot*.

3.2. Fonētika

Dažādu fonētisku īpatnību šajā Katķismā ir maz. Adjektīvs *gārds* ar tautosilabisku skaņu kopu *-ār-* saknē, kas tā laika rakstu valodā ieviesies no Kurzemes rietumu izloksnēm. Piemēram, *Us ko tew dewis aufis? Lai ar tahm klaufos wiņņa miļļus, gahrđus Deewa wahrđus* (22); *..tur maf maifes un tapatti naw gahrđa* (42).

Patskaņa *i* iespraudums vīriešu dzimtes lietvārda *katķisms* vsk. nom. galotnē: *katķismis*.

Verbs *ej* rakstos atveidots kā *eij*: *Eij ar meeru* (0₁₆); arī *(ne)waijaga, waijadfjgs*, daļēja *j* vokalizācija.

Par fonētisku neprecizitāti bez līdzskaņa *n* mīkstinājuma nevar uzskatīt vārdformu *ciēnā* vārdu savienojumā *ciēnā turēt*: *Tew buhs tawu tehwu un tawu mahti z e enā gohdā turreht*, Endzelīns skaidro *ciēnā* izcelsmi no vārda *ciens*, it sevišķi lokatīvā *ciēnā likt*, un *ciēna* varētu būt aizgūts no krievu valodas (ME I 394–395).

Līdzīgi ir ar vārdu *biezi* gaidāmā *bieži* vietā: *un beefi tahs ja=dfeed pa mahjahm* (66), jo izloksnēs *biežs* mēdz sakrist ar *biezs* (ME I 307).

j-noteiktā mija trūkst *ē*-celma substantīva *reize* dsk. ģenitīvā: *to grahmatiņu ņemeet zauri, woi kahdu pahri reifu* (V), ja vien pamatvārds nav izlokšņu *reiza*.

Līdzskaņu asimilācija skaņu kopā *ln > ll* – *wells*, bet ne citos gadījumos, sal. *pilnam*.

Galotnē *-ais* fonētiska rakstība, kur patskanis *i* konsonantizējas par *j* – *-ais > ajs*: tas *fwehtajs*, bet citos gadījumos galotnē *j* vokalizējas par *i* aiz īsinātas galotnes *ā* resp. *a*: *mahzitais, radditais*, sal. *radditaju*, tomēr tas nav konsekventi, jo ir arī *mahzitajs* un *fwehtais Gars* (O₆).

Viens no savdabīgākajiem ir substantīvs *baufļis*, dsk. *baufļi*, resp., neno- tiek līdzskaņu grupas *sl j*-noteiktā mija, gaidāmā *baušļi* vietā ir *bausļi*. Līdzskaņa *s* mija ar š trūkst visos iederīgos locījumos: *Skaiti man pirms baufla atskaitu!* (8); *Tee defmits Deewa bauflī*; *Ko Deews fakka no wiffeem fcheem bauflēem?* (15); *Bet teem, kas manni mihlo, un mannus bauflūs turrr* (17); *Ko Deews mahza fawos fwehtos defmits bauflōs?* (O₁₇). Gļiks biežāk esot lietojis *bausls*, ģen. *bausla* (ME I 268).

3.3. Morfolģija

3.3.1. Substantīvi

3.3.1.1. Substantīvu vārddarināšana

Substantīvu darināšanā apkoposim biežāk lietotos substantīvus ar izskaņu *-ība*, *-šana*, un *-ums*.

Darinājumi ar *-ība*: *baufļiba, beedriba, breefmiba, derriba, dufmiba, dfihwiba, gohdiba, eenaidiba, ihpafchiba, kahrība(s), kristība, laulība, lehnība, leezība, mantība* ‘mantojums’, *mahzība, mihleftība, muhščība, nenoseedfība, netizzība, patezība, pilnība, fohdība, fwehtība, fchķihftība, taifnība, tizzība, waijadfība, walftība, wefelība, wiltība, zerrība, fchehlaftība, debbefu=walftība* u. c.

Darinājumi ar *-šana*: *apfohlifšana, apstiprinašana, atjaunašana, atjaunošana, atstahšana, ģen. tahs atbildešanas, atdfimšana, atspirdinašana, atstahšana, augščahmzefšana, Deewa buhšana, domahšana(s), dferšana, dfihwošana, eekahrošana, eepreezinašana, eefpehšana, eestahdifšana, ehšana, isfamiffefšana(s), isstahstifšana, jautafšana, kalposšana, kahrđinašana, luhgšana, mafgašana, miršana, noschehlošana, nopelnifšana, pawehlešana, pafušana, pelnihšana, pestifšana, peedohšana, prezešana, raddifšana, saprafšana, fkaitifšana, fkattifšana, fwehtudarrifšana, usbildešana, usturrešana, waldifšana, zeešana(s), femmošana, fchelofšana* u. c.

Darinājumi ar *-ums*: *aukstums, brihnums, glihtums, eestahdijums, labbums, ļaunums, nopelnums, filtums, tihnums, truhkums*.

Lietots Vidzemē, reģistrēts (ME II 571) atvasinājums *mazatne*: *Kahdu Deewa luhgšanu tu jau no mazatnes mahzīees fkaitiht?* (35).

3.3.1.2. Substantīvu gramatiskās kategorijas

Šā laika rakstu valodā dažiem substantīviem ir svārstīga locījumu sistēma. Vārdam *bauslis* vsk. datīvs ar galotni *-am* kā *o*-celma substantīviem: *no ohtra baufla lihdf defmitam bauflam* (10), datīva galotne *-am* gaidāmā *-im* vietā šā celma vārdiem raksturīga Vidzemes vidus izloksnēs.

Vārdi *praviets*, *apustuls* ir ar *i* izlaidumu vsk. nom. galotnē, un tie deklinēti gan atbilstoši *o*-celmam, gan (*i*)*o*-celmam: *fwehts apuftuls Pahwuls, lasija to praweetu Efaijafu* (III)//*to fwaidijis par praweeti un augftu preefteri un ķehniņu* (26).

Bērenta veidotajā ievada tekstā *i*-celma substantīvs *klēts* vsk. datīvā ir ar galotni *-i*: *mihleht mihlehfeet fawu katķifmi, kas lihdfinajams klehti* (V). Te *klēts* vietā Vidzemes vidienes izloksnēs *i*-celmi sakrituši ar (*i*)*ē*-celmiem, resp., *klēte*, un tāpēc „dažkārt ir grūti nosakāms, vai šie *i*-celmi ir vecs mantojums vai no jauna ieradušies (no rakstu valodas)“ (Endzelīns 1938: 113).

Vārds *asins*, dsk. *asinis*, lietots bez nozīmes atšķirības tāpat kā mūsdienu valodā, vienīgi dsk. datīvā galotnē *-im* ir īss *i*: *Wels, pafaule un muhfū meefa un afins* (45); *irr tā atpeftifchana zaur wiņņa affini* (57); *..mums ta Kunga Jefus Kriftus dahrgas meefas un affinis buhs baudiht par grehku peedohfchanu* (54); *ar fawahm fwehtahm un dahrgahm affinim* (0₆); *..ta jauna eeftahdifchana eekfch mannahm affinim* (56).

Vārds *debess*, ģen. *debess*, dsk. *debesis*, ģen. *debesu*, arī lietots gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī kā mūsdienās: *Es tizzu eekfch Deewu to Tehwu, wiffuwalditaju, radditaju debbefis un femmes* (0₅; 22); *Muhfu Tehws debbefîs; debbefîs ta gohdibas walftiba pee Jefu Kriftu, fkatifchanâ* (38); *No tahm debbefu=walftibas atflehgahm* (0₁₄-0₁₆); *ka muhs tas debbefu tehws gribbetu atpeftit no wiffada ļauna* (46); *luhgfchana tam debbefu tehwa* (47).

Substantīvs *apcirknis* lietots ar galotni *-e*, *apcirkne*: *kur daudf apzirknes* (V), šādi runāja suntalnieki.

Līdzskaņu celms ar *-ins*: *akmins*, ģen. *akmiņa*: *tad buhs mahjâs likts tas pamats, us ko mahzitaîs, kâ us akmiņa kalnu* [...] *ustaiſiht tahdu tizzibas ehku* (66).

3.3.2. Adjektīvi

3.3.2.1. Adjektīvu darināšana

Starp atvasinātajiem adjektīviem ir darinājumi ar izskaņu *-īgs*, *-išķs* un *-ens*, vairāk ir atvasinājumu ar *-īgs*.

Liela daļa atvasinājumu šajā Katķismā ir tādi, kas raksturo cilvēka un Dieva attiecības: *besdeewigs, blehdigs, dufmigs, kaunigs, kriftigs, laizigs, lehnigs, meefigs, muhfchigs, neleetigs, nenofeedfigs, netizzihgs, nezeenigs, paftahwigs, paklaufigs, pehdigs, peeņehmigs, peetizigs, preezigs, fchaubigs, tizzigs, waijadfigs, waldigais, weenigs, wiltigs, fchehligs* u. c. Vārdu *nenoziedzīgs* P. Šmits (1908: 71) min starp Glika radītiem vārdiem, tomēr šis atvasinājums ir sastopams arī senākos tekstos. Ir atvasināti adjektīvi ar diviem piedēkļiem – *deewifchķīgs, tehwifchķīgs*, salikts adjektīvs *deewabijīgs*. P. Šmits (1908: 26) nosauc līdzīgu Glika radīto vārdu *diewabijatīgs*, kas tulkots no vācu *gottesfürchtig*.

Tikai viens darinājums ar izskaņu *-išķs – dienišķs: muhfu deenifchķu maizi dohd mums fchohdeen* (0₉, 41).

Atvasinājums ar izskaņu *-ens, īstens: Wiņfch manni eekfch ihftenas tizzibas fwehti un usturr* (32); *..teem ihfteneem Deewa behrneem* (31).

Virkne adjektīvsalikteņu, kas attiecināti uz Dievu: *trihsweenigs, wiffufpehzigais, wiffuwaldigais, tas wiffuwarrenais*. Atsevišķos gadījumos salikteņa vietā ir vārdu savienojums: *irr tas wiffu waldigais radditais* (37). P. Šmits (1908: 26) uzskata, ka Gliks vajadzīgos īpašības vārdus ir vienkārši pārtulkojis no vācu valodas: *visuvaldīgs – allmächtig*.

3.3.2.2. Adjektīvu gramatiskās kategorijas

Šajā tekstā adjektīvi ar nenoteikto un noteikto galotni nav lietoti sistemātiski. Lielākoties tie ir nenoteiktajā formā: *Par ko fwehts Pahwuls fauc fwehtu kriftibu? Ko tad nu dabbujam fwehtā kriftibā?* (52); *Tā rakfta tee fwehti preezas mahzitaji* (55); *isteiz man fmukki wiffu Swehta Garra darbu* (33); *Ko ar to wezzu Ahdamu buhs darriht?* (53); *..lihd f kà mihļi behrni fawu mihļu tehwu peeluhdf* (0₇); *kà fawam mihļam Deewam* (0₁₇).

Noteiktā galotne lietota vīr. dz. vsk. nom. gadījumos, kad ir runa par jau zināmu pazīmi: *usturr muhs [...] tas irr wiņņa fchehligais un labbais prahts* (0₈); *Deewa weenigais peedfimis dehls* (26); *palihd f mums, mihļais Debbefu=Tehws!* (0₇, 0₈); *Bet tas fwehtajs Gars ir mani aicinajis* (0₆); *Kas tad tas tahds: tas wezzais Ahdams?* (53).

Visbiežāk ar noteikto galotni lietoti vārdu savienojumi *tas fwehtajs Gars, mihļais Debbefu=Tehws, fwehtais Deews* (30, 31, 33, 37. u. c.).

Atsevišķos gadījumos noteiktā galotne lietota adjektīvu vispārākās pakāpes nozīmē: *tas tehws, ko peeluhdfu, irr tas wiffu waldigais radditais debbefis un femmes* (37).

Adjektīva substantivējums *tuwāks* 'tuvākais' parasti biežāk lietots vienskaitlī ar nenoteikto galotni: *Mehs fawa tuwaka naudu jeb mantu neņemmam* (14); *Liek fawam tuwakam palihdfeht* (14); *..mums buhs fawu tuwaku aibildinaht* (15). Tikai pāris gadījumos vīr. dz. vsk. nom. vārdam ir konstatēta noteiktā galotne *tuwākais: Kurfch zilweks gan taws tuwakais? Mans tuwakais ikweens zilweks* (12), bet tālāk tekstā – *tuwāks*. Pēc līdzīga modeļa mūsdienās nostiprinājies substantivējums daudzskaitlinieks *vecāki: kas fawus wezzakus zeenā gohdā turr* (11); *Manni wezzaki..* (11). Substantivējums *vecākais, vecākie* ar noteikto galotni ieguvis citu nozīmi 'ievēlēts atbildīgais'.

3.3.3. Numerāļi

Pamata numerāļi Katķismā ir lietoti samērā maz, ir vārdi *viens, divi//divēji, divējas, trīs//treji*, dat. *trim, pieci: tad neemm pee fewim wehl weenu jeb diwus, ka no diweju jeb treiju leezineeku muttes ikkats wahrds tohp apftiprinahts* (0₁₆); *Ko tee trihs tizzibas lohzekļi mahza?* (20); *Sakki no atfkaita us trim kahrtahm* (15).

Vārds *desmits* lietots visā tekstā: *neemmeet kahdu pahri baušļu, kamehr wiffi defmits baušļi islaffiti* (IV), arī saliktos numerāļos: *Cik ilgi wiņfch pehz tam redfehts femmes wirfū? Tfchetrdefmits deenas* (21); *Kas notikke tfchetrdefmitā deenā?* (27).

Kārtas numerāļi Katķismā ir lietoti bieži, vsk. nom. vīriešu dzimtē tiem noteiktā galotne: *Pirmais bauflis, ohtrais bauflis, trefchais bauflis, zettortais bauflis, peektais bauflis, feftais bauflis, feptitais bauflis, aftotais bauflis, dewitais bauflis, defmitais bauflis*. No tiem savdabīgs ir *ceturtais*, resp., *zettortais*, kuru J. Endzelīns uzskata par pārņemtu no tāmnieku izloksnēm – *četuortais* (ME I 376), kas senāk bija parasta dialekta forma, tā ieviesusies arī rakstu valodā (Endzelīns 1951: 499). Kārtas numerāļu galotnes garums sieviešu dzimtes vsk. nom. nav norādīts: *Pirma, ohtra luhgfchana; trefcha, zettorta, peekta, fefta, feptita luhgfchana*.

Noteiktās galotnes nav lietotas citos locījumos: ģen. *pirma baufla, ohtra baufla*; akuz. *Skaiti pirmu baufli* (17), *ohtru baufli* (8), *trefchu baufli, zettortu baufli, peektu baufli, feftu baufi, feptitu baufli, aftotu baufli, dewitu baufli, defmitu baufli*; lok. *trefchâ deenâ augfchamzehlees* (6).

Numerālis *tūkstot(i)s* kā lokāma forma norāda visdrīzāk uz neierobežoti lielu skaitu: *Kas.. manns bauflus turrr, teem es darru labbu lihdf tu h kft ofcham augumam* (4). Un tālāk izskaidrots: *Woi tad teefcham ar fskaitifchanu lihdf tu h kft ofcham augumam? Ne, bet labbu darrihs wiffeem deewabihjigeem ļaudim us behrnu behrneem* (18).

Kārtas skaitļa vārdu padsmitnieku nosaukšanai lietota seniska pilnāka forma – *peektâ padefmitâ perfchâ* (III).

3.3.4. Pronomeni

Baušļu izskaidrošanas struktūra balstās uz personu pronomenu pretstatījumu: *tev – mums, es – man, mēs – mums, mūs – mums*: *Tew buhs to fwehtu deenu fwehtiht. Mums buhs Deewu bihteem un mihleht* (0₂); *Es tizzu eekfch Deewu, to Tewu* (0₅), *man buhs teefcham tizeht* (0₁₀); *mehs ludfam.. pee mums noteek..* (0₉); *Ta mahza muhs fchee wahrdi: Par mums dohta..* (0₁₃).

Piederības pronomeni *mans, tavs, savs, mūsu* lietoti regulāri, tomēr pronomens *tavs* vācu valodas ietekmē mēdz būt lietots *savs* vietā: *Tew buhs tawu tehwu un tawu mahti zeenâ gohdâ turreht* (0₃). Tekstā reizēm mijas *tavs//savs*: *Tew nebuhs eekahroht tawa tuwaka feewu. Bet ko atfkaitis leek dariht? Leek lai fawa tuwaka feewu, faimi jeb lohpus pakuhdinajam* (16).

Tekstā ir senākas pronomenu locījumu formas: *tevim, sevim*: *Kas nu tewim peenahkas par to darriht?* (24); *Kad Deews gribbetu muhs.. pee fewim ņemt debbefis* (46).

Norādāmie pronomeni *šis, tas, šāds, tāds*: *fchis, fchim, fcho, fchi, fchahs, fchinnî, fchos, tas, tannî, fchahda, tahds*.

Noteiktais pronomens *pats* izceļ minētā jēdziena svarīgumu: *wai tad Deewa wahrds pats nawfwehts..* (37). Biežāk lietota frāze *no sev pašā//pats no sevis* (sal. vācu *von sich selbst*): *Deewa wahrds gan no few pašcha fwehts* (37); *Bet woi pats no fewis warri dfihwoht fwehtiģi?* (37); *Woi tad Deewa walftiba nenahk patti no fewis; Deews dohd pats no fewis* (42). Pronomenu *tā pati* savienojums ir rakstīts kopā – *tāpati*: *tur maf maijes un tapatti naw gahrda* (42). Pronomenu konstrukcijā *savs + pats* parasti

lokāmi abi vārdi: vsk. instr. *es ar fawu pafchu fpehku.. newarru tizeht* (31), vsk. ģen. *fawa pafcha labbais [..] prahts* (40).

Atgriezeniskais pronomens *sevis* kopā ar prepozīciju *pie* lietots biežāk datīvā: *kad pee few dabdu to, ko Deews tuwakam dewis?* (15); *pee fewim ņemt debbefis* (46); retāk – akuzatīvā: *..pee fewi ņemt debbefis* (0₁₀). Tāpat ar prepozīciju *no*: *nahk no few pafchas* (38).

Šajā Katķisma tekstā pronomens *tas* bieži lietots vācu valodas noteiktā artikula nozīmē, ko varētu vērtēt kā Bībeles un katehisma tulkojuma tradīcijas ietekmi, jo paša Bērenta literārajā darbā *tas* artikula nozīmē lietots ļoti reti (Paegle 2021: 120).

Es tizzu eekfch to fwehtu Garru weenu kriftigu draudfi, to beedribu to fwehtu, peedohfchanu to grehku, augfchamzefchanu tahs meefas.. (0₆); *Kad mums tas Debbefu=Tehws fawu fwehtu Garru dohd* (0₈); *Kas irr beedriba to fwehtu?* (31) *Kriftus un tas Tehws un tas Gars irr weens* (34); *faņemfchu to deenifchķu maifi ar pateizibu* (42); *..eekams ta deena auft un ta Rihtafwaigfne uslezz wiffâs firdis* (V). Šajā kontekstā par Glika valodu P. Šmits raksta: „...vācu valodas iespaids tomēr gandrīz katrā viņa teikumā cauri manāms. Latviešu demonstratīvo pronomenu *tas* viņš izlieto gandrīz tāpat, kā vācu artikulu, p. p.: *Tad fazzija ta feewa uf to Tfchuhfku: Mehsh ehtam no teem Koku Augleem Dahrfâ* (1. Moz. 3,2). Tomēr šāds ģermanisms nav ieviests latviešu rakstos bez sava pamata, jo minēto pronomenu latvieši lieto ļoti bieži.“ (Šmits 1908: 22)

3.3.5. Verbi

3.3.5.1. Infinitīvs

Katķismā infinitīvs kopā ar finītu verbu saitiņas funkcijā lietots par salikto izteicēju: *warr darriht gudru* (III), *manni darra fchķihftu un nenofeedfigu* (29), *gribb pee=eet; prattihs atbildeht* (V); vai arī par vienkāršo izteicēju: *lai ir Bihbele pee rohkas, kur usfchķirt un laffiht* (IV). Ar nenoteiksmi darināts saliktenis *labdarriht* (0₈). P. Šmits min adjektīvu *labdarīgs*, kas tapis pēc vācu *wohlthätig* (Šmits 1908: 62).

3.3.5.2. Verba izteiksmes

3.3.5.2.1. Indikatīvs

Bērenta sastādītajā Katķismā ir visas piecas latviešu valodas verba izteiksmes, bet bieži vien mijas indikatīvs ar debitīvu: *Es efmu tas Kungs, taws Deews. Tew nebuhs zittus fwefchus Deewus turreht preekfch mannim* (0₁). Indikatīvā ir darāmās un ciešamās kārtas gan vienkāršie, gan saliktie laiki.

Primāro verbu indikatīva tagadnes vsk. 2. pers. un arī vsk. imperatīva 2. pers. saglabājusies galotne *-i*: *Dohdi man, dohdi mums* (41), *pagetti mums* (43), *peeleezi klaht* (47), *fauzi* (22), *ne=ewewdedi* (44).

Verbs *ienīst* tagadnē konjugēts gan kā *o*-celms, gan kā *sto*-celms: *Kad Deewu mihlejoht eenihd wiḥḥas meefas kahribas* (13); *..kas wiḥḥu eennihst* (17). Verbs *mīlēt* konjugēts kā tagadnes *ējo*-celms: *lai laulati veens ohtru mihle..* (13).

Šā laika rakstu valodā bezpiedēkļu vārdiem pagātnes 3. personā raksturīga galotne *-e*: *..tannī naktī, kad tas nodohts tappe, ņehme to maifi, pateize un pahrlaufe to un dewe to faweem mahzekḷeem* (55). Šāda tradīcija saglabājas līdz pat 19. gs. vidum (Vanags 2015: 53).

Tagadnes dsk. 2. pers. galotne *-at*: *woiḥaprohtat, ko no galwas [esat] mahzijuḥchees; zeekkahrt juhs to dferat..* (57).

Atgriezenisko verbu tagadnes 3. personas forma ar garu galotni *-ās*, neatkarīgi no verba celma, arī ir seno rakstu valodas īpatnība: *Sakki luhdfams, us ko gan dibbinajahs tawa zerriba..* (30); *tā pat lai nemittahs, tā Deewa walftiba* (47); *neņemmahs atkal jaunā fpehkā* (53); *bet man janopuhfchahs* (37); *lai atminnahs, peenahkahs* (47).

Tipiska salikto laiku formu iezīme – bieži izlaists palīgverbs: *Bet ohtru bauḥli tak effi turrejis? Deews pats gan finn, zik es wiḥḥa wahrdu neleetigi un welti [esmu] walkajis* (19); *bet melloht efmu mellojis* (19); *Ko tu gan [esi] pelnījis ar fchahdeem faweem grehkeem?* (20); *Es tizzu, ka Deews manni [ir] raddijis* (05); *Nu tad laikam tu to [esi] pelnījis ?* (24); *Zaur ko tas grehks [ir] nahzis pafaulē?* (25); *Kriḥtus [ir] uskahpis debbefis* (27); *Kad behrni fchahs dfeefmas [būs] no galwas mahzijuḥchees..* (66).

Tomēr noliegtie palīgverbi saliktajos laikos nav kontekstuāli izmesti: *Ar ko wiḥfch tewi naw atpirzis?* (28); *Woiḥchos wahrḥinus tu jau ne effi fkaitijis pee zitta tizzibas lohzekḷa?* (34). Vienā gadījumā tika konstatēta forma *nawa*: *Ta kriḥtiba nawa filts uhdens ween* (49).

Mūsdienās neparasti salikto laiku nākotnes formas veidotas ar verbu *kḷūt* kopā ar darāmās kārtas pagātnes divdabi: *Ko Swehtais Gars darrihs, kad wiḥḥahm pafaulēs leetahm gals kḷuhs nahzis?* (34); *Un kur kḷuhs nahkufi ar wiḥḥu fawu pilnibu?* (39); *Kad muhs Deews kḷuhs atpeḥtijis no wiḥḥa ļauna?* (46). Šādu konstrukciju var salīdzināt ar „Latviešu valodas gramatikā“ minēto pagātnes formu *kḷuwāt runājuši*, kurā Endzelīns saskata līdzību ar grieķu valodas frāzi (Endzelīns 1951: 969–970), taču tikpat iespējams ir tiešs vācu valodas nākotnes konstrukcijas *wird + divdabis* tulkojums.

Tekstā sastopama arī reta izteiksme *Kur nu Deewa walftiba jau fahk nahzin?* (39), kurā nelokāmā deverbālā forma ar *-in* lietota infinitīva nozīmē (Endzelīns 1951: 307–308).

Ciešāmās kārtas vienkāršo laiku formas šajā tekstā arī lietotas ar palīgverbu *tapt*: *Tas top pafuddinahts, taps pafuddinahts; lai tohp fwehtihts* (37); *Kad Deewa wahrdi fchḥihḥti un fkaidri tohp mahzihti* (07).

3.3.5.2.2. Relatīvais mods

Relatīvais mods ir izmantots diezgan bieži, kad Katḥismā it kā tiek atstāstīts jeb atskaitīts mācītais, tomēr tas piešķir teiktajam šaubu niansi par realitātes patiesumu: *wiḥfch effot muḥfu ihštenais tehws un mehs effot wiḥḥa ihḥteni behrni* (36); *..ka tas griḥboht muhs paklaufihḥt* (47); *Kapeḥz wiḥḥ fahka, ka effoht stips Deews?* (17).

3.3.5.2.3. Kondicionālis

Kondicionālis veidots ar formantu *-tu*, atgriezeniskajiem vārdiem – ar *-tos*: *..tas debbefu tehws negribbetu usluhkoht muhfū grehkus* (43); *Woi tad no teefas warretu aisleegt?* (43); *..no schehlaftibas gribbetu doht* (44); *..ka wiffi buhtu peetikkuſchi* (23); *Es isluhgohts, lai man dohd fawu fwehtu Garru* (35).

3.3.5.2.4. Debitīvs

Debitīvam šeit ir izmantota tagad parasta konstrukcija: subjekts datīvā + palīgverbs noteiktā laikā + *jā-* pie verba tagadnes 3. personas formas un objekts – substantīvs nominatīvā, palīgverbs *ir* tagadnē mēdz būt izlaists:

Mums pehz teem [Dieva vārdiem] *jadfiwo* (37); *bet man janopuhſchahs* (37); *Jaehd un jadfer tizzigi, zeenigi* (59); *..jabauda ta Kunga dahrgas meefas un affinis* (59).

Regulāri debitīva nozīmes izteikšana ar darītāju datīvā + *(ne)būs* + nenoteiksme piešķir kategoriskas vajadzības nozīmes niansi. Tā ir raksturīga ne tikai baušļu izteiksmei, bet arī reliģisko tekstu valodai kopumā: *man wiņņu buhs peeluhgt par wiffeem zilweeem* (36); *Tapehz mums buhs bihtees preekſch wiņņa dufmibas* (18); *..mahza, ka buhs peeluhgt Deewu un ko no Deewa buhs isluhgtees* (35); *Tew nebuhs Deewa tawa Kunga wahrdu neleetigi (welti) walkaht* (0₁); *Tew nebuhs eekahroht tawa tuwaka feewu, kalpu, kalponi, lohpu, nedf wiffu, kas tam peederr* (0₄).

3.3.5.2.5. Imperatīvs

Imperatīvs vsk. 2. personā ir vienāds ar tagadnes vsk. 2. personu: *eij! fkaiti!* *Dohdi!* Daudzskaitļa 2. pers. galotne ir *-iet, -ait, -at*: *Nedohmajeet to behrneem ween doht rohkâ* (IV); *laffeet preekſchâ, Ņemmeet un ehdeet, ta irr manna meefa* (56); *Juhs ņemmat fawu grahmatīņu rohkâ* (IV); *to darrait [,] manis peeminnedami* (55).

Savdabīga pavēles forma no verba *iet* ir *eita*, tā izplatīta gan Vidzemē, gan Kurzemes dienvidos (Endzelīns 1951: 721–722): *Eita zaur wiffu paſauli un darrait par mahzkeļeem wiffus ļaudis* (49), forma *eita* dzirdēta arī mūsdienu sarunvalodā.

Pavēli 3. personā izsaka tāpat kā mūsdienās ar *lai* + verba 3. pers.: *Teem leelakeem behrneem lai irr Bihbelepeerohkas* (IV); *..no dfeefmu grahmatas lai mahzahs nogalwas* (66).

3.3.5.3. Divdabji

Verbu divdabju formas konstatētas ar izskaņām *-is, -usi, -ies, -usies, -ams, -ama, -ts, -ta, -dams, -dama, -ot*.

Ciešamās kārtas divdabji ar *-ts, -ta* parasti tekstā lietots par vienkāršā vai saliktā laika komponentu, t. i., par izteicēju, kā arī par apzīmētāju: *lai nepaleek aisfeeģeleta grahmata, bet [ir] atſchķirta wiffeem* (III); *..ka zaur wiņņa schehlaftibu taiſnoti mantineeki tohpam* (53). Ar šo divdabi konstatēts saliktenis *īpašidarīts*: *ihpaſchdarriti grehki* (18).

Ciešamās kārtas divdabji ar *-ams, -ama* ir lietoti samērā bieži: *Pee ka tad man nams un redſams, ka tu wiņņa walftibâ appakſch wiņņa dſihwo?* (29); *Kahda redſama*

fihme fche? (55); *Pats Deews augfti teizams un flawejams..* (37); *ustizzami kaimiņi* (0₉); *lohti zeenijami* (58); *Deewam patihkamas* (48); *Kahdu wahrđiņu tu wehl pat* [tā!] *beidfamu peeleez klaht?* (47); *Kà fchee wahrđi faprohtami?* (43).

Atšķirīgi no mūsdienām divdabis ar *-dams* lietots ne tikai nominatīvā un attiecinaš arī uz substantīvu par apzīmētāju: *..lai darra par fpihdedamu fwezzi tumfchâ weetâ* (V), bet visbiežāk to lieto par apstākli: *..kas [.] rattôs fehdedams [.] laffija to praweetu* (III); *Jefus, eestahdidams fwehtu kristibu, faweem mahzekļeem pawehleja kur eet?* (54), tāpat kā nelokāmo divdabi ar izskaņu *-ot*: *.. Deewu bihdamees un mihlejoht [.] buhs darriht pehz wiffeem bauflēem; tapehz, ka [.] pirmam bauflam paklaufot, teem zitteem paklaufifim arri* (10).

3.3.6. Adverbi

Vairumā gadījumu adverbi ir tādi paši kā mūsdienās: *atkal, daudf* (*wairak, wiffu wairak, wifswairak*), *daudfreif, dafchahrt, deewsgan, jau, kad, kà, kamehr, kapehz, klaht, kohpâ, kur, labpraht, leeti, lohti, maf, muhfcham, ne kad, nu, papreekfchu, pilnam, pirms, preekfchâ, fkaidri, fkaihti, fmukki, starpâ, fche, fcheit, fchohdeen, tad, tahdehl, tapehz, tà, tà pat, te, tuhliņ, tur, wairs, wehl, wirfû, wifnotaļ, zeekahrt, zeekreif, zik, zikreif*.

Neparasts ir adverbs *tālīdz* 'tāpat arī' (ME IV 145): *Ko Jefus darrija pehz tam, kad to maiņi faweem mahzekļeem bij dewis? Tali hđf arridjan ņehme tas to biķķeri, pateize un teem to dewe* (56).

Daļa adverbu atvasināti no adjektīviem ar formantu *-i*: *baggatigi, drohfchi, garrigi, ilgi, ihpafchi, ihfti, labi, laizigi, lehti, muhfigi, nelabi, patefi, preezigi, firdigi, fkaidri, fkaihti, fwehtigi, fchaubigi, fchķihfti, tehwiščķigi, wahji, welti, fchehligi* u. c.

Adverbu pārākās pakāpes forma parasti beidzas ar senāku *-i*: *labbaki, weeglaki*.

Adverba nozīmē lietots vārds *pēc* 'beigās, vēlāk': *Ka mehš tomehr pehz uswarram un wirsû paleekam* (45); *un gribbetu mums pehz, kad muhfū pehdiga ftundiņa nahk..* (0₁₀). Šāds *pēc* lietojums sastopams arī 18. gs. rakstu darbos (Vanags 2015: 58).

Pronomens *kas* datīvā lietots adverba nozīmē 'kāpēc' – *ka mešfaki labbaki: „muhfu tehws“* (30).

Tekstā, stāstot par kristīšanu, min četras nosaucāmās atbildes, kuras sakārto pēc kārtas šādi: *pirmâ kahrtâ, ohtrâ kahrtâ, trefchâ kahrtâ, zettortâ kahrtâ*, kas atbilst mūsdienu *pirmkārt, otrkārt, treškārt, ceturtkārt*. Secības norādīšanai lietoti arī vārdi *lāgam, lāgā* (ME II 436): *Nu fakki man us trim lahgham to, ko fwehta kriftiba padarra, pirmâ lahghâ? [.] ohtrâ lahghâ [.] trefchâ lahghâ..* (51).

Adverba nozīmē lietots vārdu savienojums *lieti derīgi*: *ka Deewa wahrđu walkajam leeti derrigi?* (9). Mūsdienās saliktenis – *lietderīgi*. P. Šmits (1908: 26) raksta: „No citiem substantīviem tikai vēl *lieta* pieņem šādu galotni [datīva galotni *i*], p. p.: *Kam tas leeti derr?* (Sihr. 18, 7).“

Adverbi *cik, maz* lietoti ar ģenitīvu, kā to prasa mūsdienu valodas norma: *zik to wahrđu muhfū Pestitajam ?* (25); *tur maz maifes* (42), bet adverbs *daudz* lietots ne

tikai ar ģenitīvu: *kur daudf apzirknes* (V); *Dieus darra tik daudf labba* (24). Verbi (*ne*)dot un *darīt* lietoti ar substantīvu ģenitīvā: *tam waļļas nedod* (40); *Ko fchis taws Kungs tew labba darrijis ?* (28), kā arī akuzatīvā: *Mehs zittu neneeku nepelnam, ka ween to fohdibu* (41).

3.3.7. Prepozīcijas

Bērenta Katķismā lietotas šādas prepozīcijas: *apakš, ar, bez, caur, dēļ, iekš, līdz, no, pa, par, pār, pēc, pie, pret, priekš, uz, virs*, nav konstatētas *aiz, iz, labad, starp, zem*.

Mūsdienās tikpat kā nelieto prepozīcijas *apakš, iekš, priekš*. Šajā tekstā prepozīcija *apakš* lietota pakļautības, bet ne vietas nozīmē: *Tu dfihwojoht appakfch wiņna? Kā ļaudis appakfch faweem kungeem dfihwo, teem paklaufidami un no teem glahbti, tā es appakfch fawu Kungu Jefu Krištu dfihwoju, tam paklaufidams [..]* (29). Prepozīcija *apakš* lietota gan ar vienskaitļa ģenitīvu, gan akuzatīvu, tāpat arī prepozīcija *iekš*, bet kopā ar pronomenu *kas* datīvā – *iekš kam: Manni warr mahziht luhgtees eekfch tizzibas* (35); *..tohs kriftidami eekfch ta wahrda ta Tehwa, ta Dehla un ta Swehta Garra* (49); *Eekfch kam tizeht mahza pirmais tizzibas lohzeklis? Eekfch Deewu to Tehwu* (22); *..femmē kahpis eekfch ellles* (26). Šādas prepozīciju lietošanas īpatnības novērotas arī 18. gs. (Vanags 2015: 58).

priekš ar ģenitīvu un datīvu lietota kā adverbs *priekšā: ..lai zittus fwefchus Deewus neturram preekfch wiņna* (8); *tew nebuhs zittus fwefchus Deewus turreht preekfch man-nim* (0₁₇);

caur lietota ar akuzatīvu, norāda līdzekli vai veidu: *Ta jauna atdfimfchana zaur uhdeni un garru* (49), ir lietojums arī vietas nozīmē: *Eita zaur wiffu pafauli un darrait par mahzekļeem wiffus ļaudis..* (49);

līdz ar datīvu lietota tāpat kā mūsdienu valodā, norāda norobežojumu laikā un telpā: *teem es darru labbu lihdf tuhkfstofcham augumam* (4); *lihdf pat muhfcha gallam* (0₈); Tekstā *līdz* kā mēdz lietot ar nozīmi ‘līdzīgi kā’: *wiņņu peeluhdfam, lihdf kà tee mihļi behrni fawu mihļu tehwu peeluhdf* (36); *lihdf kà wiņfch atkal augfshahmzehlees irr no mirroņeem* (0₆);

no parasti lietota ar ģenitīvu: *to kambarjunku no Mohrufemmes*(III); *peedfimmis no jumprawas Marias* (0₅); *no wiffada ļauna.. gribetu atpestiht* (0₁₀); *..to maifi, kas no milteem zepta?* (42). Tomēr, noformulējot jautājumu ar pronomenu *kas*, lietots ģenitīvs *no kā* un datīvs *no kam: No ka un no kam runna ohtrais tizzibas lohzeklis? No pestifchanas, no Deewa ta Dehla, kas muhs pestijis* (25), domājams, vācu valodas ietekmē (vāc. *wovon, von wem*).

pa ar datīvu lietota daļas vai dalāmības nozīmē: *Tà nu ņemmeet pa gabbaleem to grahmatiņu cauri* (IV); *..isfahfta tahs feptiņas luhgfchanas pa weenai* (36), bet ne laika nozīmē;

par kopā ar akuzatīvu lietota arī laika nozīmē: *par wiffu to garru feemu to grahmatiņu ņemmeet zauri* (V), tas raksturīgs arī Vidzemes vidus izloksnēm; *par* lietota arī citās nozīmēs: *wiffas leetas par labbu greeft* (0₃); *Par to wifnotaļ buhs man wiņnam*

pateikt un wiņņu flaweht (05); ..darrait par mahzekļeem wiffus ļaudis (49); ..behrneem par labbaku faprafchanu fchî grahmatīna islaifsta.. (IV);

pie ar substantīva ģenitīvu ir vietas nozīmē: *Sehdehdams pee labbas rohkas Deewa ta wiffuwalditaja Tehwa* (27). Saistījumā ar pronomeni lietots gan akuzatīvs, gan datīvs: ..*ko Deews pee tewi darra?* (23), ..*pee fewim ņemt debbefis* (46). Vācu valodas iespaidā prepozīcija *pie* lietota vietas nozīmē: *Ko nu tew dohd pee meefas usturrefchanas* (23), ko mūsdienās parasti lieto bez prepozīcijas.

3.3.8. Partikulas

Partikulas šajā Katķismā lietotas dažādas: *gan, it kā, itin kā, jel, jo, ne, nē, nedz, nei, ne kā, nu, tad, tak, tiešām, tik, vien, vis, vai (woi)* u. c.

Bērents fragmentāri lieto partikulu *nei – nei*: ..*mehs pee wiņņa wahrda nelahdam, nedf nepateefi Deewu minnam, nei burram, nei mellojam, nei peewillam* (0₁, 0₂). Iespējams, *nei* pārņemta no Glika Bībeles tulkojuma (Pokrotiece 1991: 213; Paegle 2021: 130). Parasti noliegums izteikts ar *nē, ne, nedz*: *Nē, mehs arridfan no firds gribam darrit labbu..* (44); *atpirzis no wiffem grehkeem.. ne ar feltu jeb fudrabu* (0₆); ..*jo mehs to, ko luhdfam [.] neefam zeenigi, nedf arridfan nopelnijufchi* (44).

Atsevišķos Katķisma fragmentos Bērents apraksta sarunu ar bērniem, tur ir bieži lietotas partikulas: *Atminees jel, woi fchohs wahrđinus ne effi jau fkaitijis..? ..Atminohs gan! Tur tee wahrđini bij ihfti preezinataji, woi daschkahrt fchinnî weetâ arridfan? Ka nu nē! Jo itt kâ Deews mannu meefu apahda..* (34); *Ko tad nu luhdfam fchinnî luhgfchannâ?* (46); *Kapehz tad tak jaluhdf? Kas wehl?* (42); *Woi tad tas tik ļohti waijaga?* (40); *Nu, tad tak nenahk neluhgta?* (38).

Salīdzinājuma partikulas *nekā, kā*: *Kas zittadi mahza un dfihwo, ne ka Deewa wahrđi mahza* (37); *Pammeti mums muhfū parahdus, kâ mehs pammetam faweem parahdneekeem* (43).

Partikula *jo* lietota ar substantīvu, adverbu un adjektīvu: *jo deenas jo wairak ta ņemta zauri, jo wairak behrni ar to apraddifees* (V); *fchinnî luhgfchannâ, kas jo ihfta..* (46).

3.3.9. Saikļi

Vairumā gadījumu saikļi lietoti tādi paši kā mūsdienās: *arī, arīdzan, bet, jeb, jebšu, jo, ka, lai, taču, turpretī, un, vai (woi)* u. c., vienīgi sakārtojuma saiklis *jeb* lietots arī šķīruma nozīmē kā *vai*: *ka mehs fawam tuwakam wiņņa feewu, faimi jeb lohpus neatwillam jeb nowehrfcham* (0₄); *Kad pee wiņņa wahrda burram, mellojam jeb peewillam* (9). Šāds *jeb/vai* šķīruma trūkums raksturīgs Vidzemes vidus izloksnēm. Tomēr Bērenta Katķisma noslēguma vārdos šķīruma nozīmē lietots arī saiklis *vai*, resp., *woi*: *buh arri bibbelē woi ftahstôs (iftorijâ) labbi pahrlaffijufchi tohs peefihmetus bihbeles ftahftus* (66), kā arī *jeb* kā paskaidrojuma saiklis: *fwehtu luhgfchanu jeb tehwareifi* (35).

Saikļa *arī* vietā retu reizi lietots saiklis *ir*: *Kam arri to [dienišķo maizi] dohd? Ir wiffeem ļauneem zilwekeem, kas wiņņu nepeeluhdf* (11).

3.3.10. Interjekcijas

Katķisma tekstā ir dažas interjekcijas: *ak nē! kā nu nē!*: *Ak nē, ak nē* (24); *Ka nu nē!* (34). Arī izsaukumos ar pronomenu *tavs* ar substantīvu akuzatīvā: *ak tawu leelu grehzineeku!* (19). Izsauksmes vārdi lietoti pateicoties, paužot apmierinājumu: *Nē, paldeews Deewam, nē* (19), kur *paldievs* saglabā etimoloģisko struktūru.

4. Sintakse

Bērenta 1852. gada Katķismā latviešu valoda ir it kā vācu valodas ietvarā. Pēc vācu valodas parauga apzīmētāji novietoti aiz apzīmējamā vārda: *Es tizzu eekfch Deewu to Tehwu, wiffu=walditaju, radditaju debbes un femmes* (0₅,22). Šajā teikumā raksturīgs ne tikai apzīmētāja novietojums kā vācu valodā, bet arī nelatviskā prepozīcija *iekš*, pronomens *to* noteiktā artikula funkcijā. Bieži vien saliktos pakārtotos teikumos darbības vārds tāpat kā vācu valodā novietots palīgteikuma beigās: *..mehs luhdfam fchinnī luhgfchanā, lai ta arridfan pee mums nahk* (0₈); *..mehs luhdfam fchinnī luhgfchanā, lai tas arridfan pee mums fwehtihts tohp* (37); *Kas waijadfigs eekfch femmes, ka netrauzeti fawu maiji warram pelniht un ehft?* (43); *..tas jaunais zilweks, kas eekfch taifnības un fchķihftības preekfch Deewa muhfigi dfihwo* (53); *..ka mums fwehtā wakkarehdeenā peedohfchana to grehku, dfihwiba un fwehtiba zaur tahdeem wahrdeem dohta tohp* (57).

Tekstā ir iesprausts vārds *proti*, kas norāda uz sekojošu paskaidrojumu: *To mahza muhs fchee wahrdi* [svētā vakarēdienā]: *par jums dohta un isleetas par peedohfchanu to grehku, prohti, ka mums fwehtā wakkarehdeenā peedofchana to grehku, dfihwiba un fwehtiba zaur tahdeem wahrdeem dohta tohp* (57). Atrodama arī frāze *un tā jo prohjam*, kā arī *un tā projām*, kas Katķismā lietota, nosaucot visus apstākļus, kas nepieciešami, lai būtu dienišķā maize: *Woi nu pagallam ar to, kas waijadfigs pee deenifchķas maifes? ak nē, bet jafakka: un tā jo prohjam* (43); *un ta prohjam* (0₉). Šī frāze vēlāk rakstu valodā kļūst par saīsinājumu *u. t. jpr*.

Katķisma tekstā ir latviešu valodai raksturīgie atkārtojumi, verbālie savienojumi ar nenoteiksmi: *zeeniht zeenifeet, mihleht mihlefeed* (V), *pelniht nepelnam* (44), *tizzeht netizz* (58); *fwehtiht fwehtijam* (10); *melloht efmu mellojis* (19); ar adverbu: *kautin to nokauj* (12); adverbs ar adverbu – *mūžīgi mūžam*: *Jo tew peeder ta walfitiba, tas fpehks un tas gohds muhfchigi muhfcham. Amen.* (46); kā arī viena un tā paša vārda atkārtojumi: *Amen, amen, tas ir, pateefi, pateefi tam buhs tā notikt* (0₁₀).

5. Nobeigums

Bērenta „Mārtiņa Lutera Mazais Katķismis“ (1852) ir adresēts Dieva mācības apgūšanai mājāmācībā, pašam bērnam kopā ar vecākiem lasot un izprotot rakstīto. Dieva mācības izskaidrošanā izmantoti daudzi Glikas Bībeles citāti, kas kopā

ar izskaidrojošiem un zināšanu pārbaudes jautājumiem atspoguļo Dieva mācības apraksta tradīciju no 17. gs. līdz 19. gs. vidum Vidzemē, kā arī pašā mācītāja Bērenta ilggadējo pieredzi bērnu pārklaušināšanā, viņa uzticīgu kalpošanu valsts varai un dzīves gudrību.

Katķisma valoda atspoguļo 19. gs. vidus latviešu luterāņu baznīcas valodu, ko veidojuši vācu mācītāji. Tajā tāpat kā Bībelē bieži lietots pronomens *tas* noteiktā artikula nozīmē: .. *eekams ta deena ault un ta Rihtafwaigfne uslezz wiffās firdīs* (V). Verbi atrodas palīgteikumu beigās: *Kas waijadfigs eekfch femmes, ka netrauzeti fawu maifi warram pelniht un ehft?* (43). Bieži apzīmētājs atrodas aiz apzīmējamā vārda: *tas tehws, ko peeluhdfu, irr tas wiffu waldigais radditais debbefš un femmes* (37).

Vācu valodas ietekme vērojama pronomena *tavs* lietošanā, bet šeit vienā un tajā pašā kontekstā lietots arī iederīgais pronomens *savs*: *Tew nebuhs eekahroht tawa tuwaka feewu. Bet ko atfkaits leek dariht? Leek lai fawa tuwaka feewu, faimi jeb lohpus pakuhdinajam* (16).

Katķismā ir atsevišķi izteicieni, kas ir burtiski tulkojumi no vācu valodas: *Mehs luhdfam fchinnî luhgfchanâ, tafchu ar ihfeem wahrdeem fakkoht*(0₁₀), kas atbilst vācu *in kurzen Worten sagen*.

Biežāk nekā citos Bērenta tekstos ir lietoti substantīvi ar izskaņu -šana: *Deewa buhfchana, eekahrofchana, eepreezinafchana* u. c.

Bieži debitīvs izteikts ar datīvu un verba nenoteiksmi: *Tapehz mums buhs bihtees preekfch wiņņa dufmibas* (18). Šāda kategoriska izteiksme raksturīga ne tikai Dieva likumu jeb baušļu formulējumos, bet bieži lietota arī svēto rakstu izskaidrojumos.

Katķisma latviešu valodā ir vecāks leksikas slānis, ko mūsdienās nelieto: *atskaits* 'baušļu, tēvreizes u. c. atskaitīšana mācītājam', *ciekkārt* 'cik bieži', *pakūdināt* 'pamudināt' u. c.

Sastopamas vecākas latviešu valodas formas, piemēram, *peektâ padefmitâ* (III), verbu tagadnes 2. personā *dohdi, paleezi, fauzi* u. c.

Atsevišķu vārdu lietošanā vērojams Vidzemes vidus izlokšņu iespaids: *katķismis*, ar *i* iespraudumu vārda galotnē; (*i*)*io*-celmu substantīvu deklinēšana datīvā pēc *o*-celmu parauga: *bauslam*; prepozīcijas *par* lietošana laika nozīmē: *par ziemu, saiklis jeb šķīruma* nozīmē: *zeltu jeb sudrabu*; kā arī Kurzemes izlokšņu īpatnības, kas nostiprinājušās tā laika rakstu valodā: *gahrds, zettortais, resp., cetuertais*.

Substantīvā *bauflis*, ģen. *baufļa*, dsk. *baufļi, baufļeem* nav līdzskaņu grupas *sl j* noteiktās mijas visos iederīgos locījumos.

Svārstīga adjektīvu lietošana ar nenoteikto un noteikto galotni: *Kas tad tas tahds: tas wezzais Ahdams? Ko ar to wezzu Ahdamu buhs darriht?* (53).

Daudzās vārdu gramatisko formu lietošanas nekonsekvences liecina, ka latviešu valoda vēl nav pilnībā normēta. Taču neapšaubāmi Bērenta Katķisms ir latviešu kultūras un valodas vēstures avots.

Avoti

Bērents, Jānis Teodors. 1852. *Ta Deewa kalpa Mahrtriņa Luttera Mafais Katkifmis, ar fawahm jautafchanahm un atbildefchanahm istulkohts behrneem par labbaku faprafchanu. Scho grahmatiju farakstijis: Suntafchu draudjes mahzитайs Jahnis Teodors Berent, lai pee tahs pafchas miħļa Suntafchu draudje peeminn fawu wezzu gannu, kas to 42 gaddus gannijis. Rihgā, driķķehts un dabbujams pee W. F. Häcker. 1852.*

Nepublicēti avoti

LVVA 1769, LVVA 1784 = Latvijas Valsts vēstures arhīvs. *Acta des Consistorium Sunzel.* 233. fonds, 1. apraksts, 476. lieta.

Literatūra

Adamovičs, Ludvigs. 2003. Latvieši un katoļu baznīca. *Latvieši.* XX gadsimta 20.-30. gadu autoru rakstu krājums. Rīga: V. Belakoņa izdevniecība, 135–151.

Broce, Johans Kristofs. 2002. *Zīmējumi un apraksti.* 3. sējums. Latvijas mazās pilsētas un lauki. Sējuma redaktori T. Zeids, R. Brambe, G. Straube. Rīga: Zinātne.

BTSV 2005 = *Bībeles terminu skaidrojošā vārdnīca.* Vairāk nekā 450 šķirkļu. Redaktore Anita Tukiša. Rīga: Daugava.

DI 1850 = Tageshronik. Riga. *Das Inland.* Nr. 15. (10.04.1850.)

Endzelīns, Jānis. 1938. *Latviešu valodas skaņas un formas.* Latvijas Universitātes Mācības grāmatu sērija Nr. 7. Rīga: Latvijas Universitāte.

Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Frīde, Zigrīda. 2003. Lundbergs (Lundberg) Jākobs Florentīns. *Latviešu rakstniecība biogrāfijās.* LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts. Otrais, pārstrādātais un papildinātais izdevums. Rīga: Zinātne, 382.

LA 1853 = Z-c. Jaunas grāmatas. *Latviešu Avīzes,* Nr. 15. (09.04.1853.)

LVV = *Latviešu valodas vārdnīca.* A-Ž. Redaktore Dainuvīte Guļevska. 1987. Rīga: Avots.

ME = K. Milenbaha *Latviešu valodas vārdnīca.* Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I-IV. Rīga: „Kultūras fonds“, 1923–1932.

Paegle, Dzintra. 2019. Ērgļu un Ogresmuižas luterāņu mācītāja Frīdriha Vilhelma Veirha 1850. gada sprediķis latviešu valodā. *Baltu filoloģija,* XXVIII (2), 123–142.

Paegle, Dzintra. 2021. Suntažu mācītājs Johans Teodors Bērents (1784–1866) un viņa latviešu valoda. *Baltu filoloģija,* XXX(1/2), 100–137.

Pokrotniece, Kornēlija. 1991. J. Lange un „Latviešu Ārste“. *P. E. Vilde. Latviešu Ārste jeb īsa mācība no tām Vājībām un no šās Zemes Zālēm, ar kuŗām Cilvēkus un Lopus var ārstēt un izzālot.* Jākoba Langes 1768. gada tulkojuma teksts. Rīga: Zvaigzne, 199–218.

SV 1929 = *Svešvārdu vārdnīca.* Sakārtojis Ed. Ozoliņš. Rediģējis J. Endzelīns. Rīga: A. Gulbis.

SV 1999 = *Svešvārdu vārdnīca.* Dr. philol. Jura Baldunčika redakcijā. Rīga: Jumava.

Šmits, Pēteris. 1908. Glikā bībeles valoda. *RLB ZK Rakstu krājums,* 14. Rīga, 21–100.

TLD 1840 = L.....g. Jaunas ziņas. Iz Suntažiem. *Tas Latviešu Draugs.* Nr. 16 (18.04.1840.)

Trumpa, Anta. 2021. Vārds *baudīt* senajos rakstos: semantiskā daudzveidība. *Baltu filoloģija,* XXX(1/2), 138–151.

Vanags, Pēteris. 1999. Indeks/Index. *Wörter= Buchlein. Vārdnīciņa, kā dažas parastas lietas tiek dēvētas vācu, zviedru, poļu un latviešu valodā.* 1705. gadā iznākušās vācu-zviedru-poļu-latviešu vārdnīcas faksimiliespiedums. Ar Pēterļa Vanaga komentāriem un latviešu vārdu indeksu. Stokholma: Memento, 85–111.

- Vanags, Pēteris. 2015. Valoda „Stāstos“. F. B. Blaufūss. *Vidzemes Stāsti. Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu, uzrakstīti 1753*. Rīga: Vēstures izpētes un popularizēšanas biedrība, 43–74.
- Vičs, Aleksandrs. 1923[1992]. *Iz latviešu skolu vēstures. (Vidzeme no 1700 līdz 1800. g.)*. 1. izd. Rīga: Derīgu Grāmatu nodaļas izdevums; Citēts pēc: *Iz latviešu skolu vēstures. (Vidzeme no 1700 līdz 1800. g.)*. Atkārtots izd. Rīga: Zvaigzne.

Dzintra Paegle
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, Rīga, Latvija
dzintrap@latnet.lv

SUMMARY

ON JOHANN THEODOR BERENT'S "TA DEEWA KALPA MAHRTIŅA LUTTERA MASAIS KATKIFMIS" (1852)

Dzintra Paegle

This article analyzes J. T. Berent's catechism "Ta Deewa kalpa Mahrțiņa Luttera Masais Katkifmis" (Riga, 1852), which is intended to teach the life story of Jesus Christ and Christian doctrine at home, with the child reading and understanding the text together with their parents.

Many of Ernst Glück's Bible quotations are used to explain the teachings of God, which, along with explanatory and knowledge-testing questions, reflect the tradition of describing God's teachings from the 17th to the mid-19th century in Vidzeme, as well as Pastor Berent's long experience in examining children, his faithful service to the state, and his life wisdom.

The language of the catechism reflects the Latvian Lutheran church language of the mid-19th century, shaped by German pastors. Therefore, there is a noticeable German influence. For example, the pronoun *tas* is often used with the meaning of the definite article, as in *Kriřtus un tas Tehus un tas Gars irr weens* 'Christ and the Father and the Spirit are one'. Verbs are placed at the end of subordinate clauses, as in *Kas wajadřigs eekřch femmes, ka netrauzeti řawu maiři warram pelniht un ehři?* 'What is necessary here on earth so that we may earn and eat our bread without disturbance?'. The modifier often follows the modified word, such as in *tas tehws, ko peeluhřfu, irr tas wifřu walđigais radditais debbeřs un femmes* 'the father, whom we worship, is the almighty creator of heaven and earth'.

Some other characteristic features of the language include frequent use of nouns ending in -řana (e.g., *Deewa buhřchana* 'God's love', *isřamifřchana* 'desperation', *kahrđinařchana* 'temptation'). Necessity is often expressed using the dative and an infinitive, as in *Tapeřz mums buhs bihteēs preeķřch wiņņā duřmibas* 'Therefore we should fear his wrath'. This kind of categorical expression is not only characteristic of expressing commandments but is often used in Berent's own explanations as well.

The text contains some older Latvian forms, such as *peektā padefmiťā* 'fifteenth', and the present tense second-person verb forms like *dohđi* 'give', *paleezi* 'help', *řauzi* 'call'.

The Latvian language of the catechism includes an older layer of vocabulary that is no longer used today, such as *atskaiřs* 'recitation of commandments, the Lord's Prayer, etc. to a pastor', *ciekkārt* 'how often', *cikāds* 'how diverse', *miesa* 'human body', *pakūđināt* 'to encourage', *pameřt* 'to forgive'.

The usage of certain words shows the influence of central Vidzeme dialects, such as *katķismis* (with an *i* inserted before the ending), and the declension of (*i*)*řo*-stem nouns in the dative following the *o*-stem pattern, like dat. sg. *bausřam* 'commandment', as well as the use of the preposition *par* to indicate time, as in *par řiemu* 'during winter', and the conjunction *jeb* in a disjunctive sense, as in *zeltu jeb sudrabu* 'gold or silver'. It also reflects some dialect features of Courland, which had become established in the written language of the time, such as *gahrđs* 'delicious' and *zettortais* [cetuortais] 'fourth'.

Many inconsistencies in the use of grammatical forms of words indicate that the Latvian language was not yet fully standardized. At the same time, J. T. Berent's catechism (1852) is a valuable source of Latvian cultural and linguistic history.

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

JONIŠKIEČIŲ PAVARDŽIŲ RAIDA XVIII A. JONIŠKIO MAGISTRATO KNYGOSE

Alma Ragauskaitė

Lietuvių kalbos institutas

Anotacija. Šiame straipsnyje pavardžių slavinimo ir formavimosi aspektais aptariama 400 joniškėčių užrašymų, surinktų iš 8-ųjų XVIII a. Joniškio aktų knygų. Šiuo laikotarpiu miesto gyventojų antroponimai buvo intensyviai lenkinti: dalis jų užfiksuota be galūnių; dominavo slaviškos patroniminės priesagos *-evič*, *-ovič*; dažnai vartotos lenkiškos *-sk-* tipo priesagos. Joniškio miestiečių asmenvardžiai buvo nepatroniminės kilmės antroponimai ir patronimai. Pateikta užtektinai XVIII a. įvardijimų, kurie liudija, kad joniškėčiai buvo užrašomi su paveldimais asmenvardžiais (pavardėmis).

Raktiniai žodžiai: Joniškis; XVIII amžius; magistrato knygos; pavardžių slavinimas; pavardžių formavimasis.

Keywords: Joniškis; 18th century; magistrate books; Slavicization of surnames; formation of surnames.

Įvadas

Lietuvos miestiečių pavardžių susidarymas jau pradėtas tyrinėti. Be atliktos lingvistinės asmenvardžių analizės, dar buvo pateikta XVII a. pradžios Vilniaus istorinė charakteristika, aptarta vilniečių socialinė, tautinė ir religinė sudėtis, tuo metu vartotos kalbos bei apibrėžtos lietuvių kalbos funkcijos miesto viešajame gyvenime (Zinkevičius 1976: 125–131). Tuo metu Vilniuje dar nebūta vienodos, nusistovėjusios įvardijimo sistemos, nes tiesioginiai duomenys, liudijantys asmenų šeiminius ryšius, „paprastai rodo prievardį buvus laikiną“ (Zinkevičius 1977: 64). Tačiau jau XVII a. pabaigoje Vilniaus gyventojai vadinti vardais ir paveldimais antroponimais (pavardėmis) (Kijasowa-Pihan 2010: 336–338; 2017: 116–119; Sinkevičiūtė 2016: 252–254).

Jų pavardžių stabilizavimasis vyko ir XVIII šimtmetyje (Ragauskaitė 2008: 34–36).

Vieno svarbiausių XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų – Kauno istorinei antroponimijai skirta monografija „XVI–XVIII a. kauniečių asmenvardžiai“ ir keli straipsniai (Ragauskaitė 2001: 123–143; 2005: 75–96; 2009: 226–232). XVI a. į Kauną atvykę vokiečiai neabejotinai turėjo pavardes. Pirmiausia pradėjo rasti miesto elito pavardės. Jau XVI a. užrašomi aukštesnę socialinę padėtį užimančių miestiečių paveldimi antroponimai. XVII a. iš esmės visi kauniečiai buvo paminėti su pavardėmis. XVII–XVIII a. vyko galutinis Kauno miestiečių pavardžių lyčių nusistovėjimas. Tai liudijo gausybė pavardžių grafinių variantų (Ragauskaitė 2002: 31–40).

Išsamesnis XVII–XVIII a. Kėdainių rankraščių tyrimas parodė, kad miesto vietinės bendruomenės skirtingose grupėse pavardės atsirado ne tuo pačiu laiku. Anksčiausiai pradėjo formuotis miestiečių socialinio, valdančiojo ir ekonominio elito pavardės, vėliau jas įgijo vidurinę ir žemesnę padėtį visuomenėje užimančios asmenys. XVIII a. miesto aktų rinkiniuose šio miesto gyventojai užfiksuoti vardu ir pavarde. Kalbamojo laikotarpio dokumentuose funkcionavo pavardžių grafiniai variantai ir pavardžių formos, besiskiriančios galūnėmis ar priesagomis (Ragauskaitė 2017: 76–77; 2022: 87–104).

Siekiant palyginti pavardžių formavimosi reiškinius skirtingų miestų (didesnių ir mažesnių) vardynuose, buvo pasirinktas 1616 m. Magdeburgo teisė gavęs, šiaurės Lietuvoje įsikūręs nedidelis Joniškio miestas (Tyla 1988: 6–7; Baliulis 1994: 31–32; Vasiliauskas 2005: 110–112). Remiantis ankstyviausios Joniškio gimimo registracijos knygos įrašais, be lenkinimo reiškinių aptarimo, dar atkreiptas dėmesys į išskirtinę lietuviškų asmenvardžių gausą (Garliauskas 1998: 150–154; 2004: 15–32; Ragauskaitė 2004: 9–11; 2015: 57–61; 2019a: 179–182; 2019b: 155–159; 2020: 117–121; 2021a: 1–5; 2023: 175–176). Tačiau tik Kauno miesto savivaldos institucijų aktų knygos yra išlikusios nuo XVI a. pradžios. Kitų senosios Lietuvos miestų šio tipo unikalių istorijos dokumentų surasta nuo XVII a. (Kiaupa 1988: 27–28; 1989: 31; 1998: 26–27).

Šio straipsnio svarbiausias tikslas – detaliam išnagrinėti XVIII a. joniškiečių asmenvardžių būdingesnius slavinimo reiškinius bei veiksnius, įtakojusius jų lyčių perteikimą miesto administraciniuose šaltiniuose, aptarti pavardžių formavimosi ypatybes, rekonstruoti antroponimus su lietuviškais darybos formantais ir sugretinti su dabartinėmis pavardėmis.

Istorinės antroponimijos duomenys straipsnio analizei surinkti iš 1722–1773 m. Joniškio aktų knygų. Jos rašytos lotyniškai ir lenkiškai. Iš šių istorijos dokumentų buvo atrinkta 400 įvardijimų. Skaiciuoti ne tik skirtingi vyrų ir moterų užrašymai, bet ir pasikartojantys jų antroponimų formų variantai. Analizuojant joniškiečių istorines pavardes, bus taikomi bent keli tyrimo metodai: rekonstrukcinis, deskriptyvinis ir lyginamasis (Zinkevičius 1977: 118–119; Maciejauskienė 1991: 11–12; Ragauskaitė 2005: 30–33; 2022: 39–40; 2023: 170). Remiantis surinktais įvardijimais, pirmiausia bus aptariamos svarbesnės lietuvių asmenvardžių slavinimo tendencijos.

1. Joniškiečių antroponimų užrašymo ypatybės

Tiriamose XVIII a. Jonišchio aktų knygosė atvykėliai iš kitų Lietuvos vietų (Upytės pavieto, Ariogalos, Šiaulių, Tendžiogalos ir kt.) buvo aiškiai išskirti, pvz.: 1759 *Pani Anna z Białkowskich Białozorowa Horodniczyna P(owia)ttu Up(i)t(skie)go* JA₇ 129, 1759 *Panu Michałowi Gurskiemu Ciwunowi Tędziagolskiemu* naud. JA₇ 137, 1762 *Iozefa Karpia Ciwuna Eyragolskiego* kilm. JA₇ 287, 1760 *Pani Zofia z Białozorow Rufselowa podczasyna Powiatu Upickiego* JA₇ 194v, 1760 *Pani Helena Słodkowa Mieszczka Szawelska* JA₈ 8. Tačiau Jonišchio miesto gyventojų sudėtis įvairavo. Jie skaidėsi į keletą socialinių sluoksnių. Joniškiečių daugumą sudarė pilnateisiai miestiečių bendruomenės nariai, miesto piliečiai (plg. Gierszewski 1973: 85–88; Kiaupa 1989: 31; Ragauskas 2002: 12–16; Ragauskaitė 2005: 18–21; 2022: 19–24). XVIII a. aktų knygosė jie pažymėti nuorodomis lenkų kalba *mieszczanin, obywatel*, pvz.: 1725 *Kazimierz Balcewicz M(ieszczanina) I(aniskiego)* kilm. JA₁ 16, 1760 *uczciwy Jerzy Buyniewicz Mieszczanin Jan(iski)* JA₈ 24, 1725 *Macieja Matykiewiczza M(ieszczanina) I(aniskiego)* kilm. JA₁ 14, 1724 *Jozepha Milenkiewiczza M(ieszczanina) J(aniskiego)* kilm. JA₁ 40, 1760 *P(an) Szymon Rymafzewski M(ieszczanin) I(aniski)* JA₈ 7v, 1733 *Andrzej Sobolewski Obywatel Ianiski* JA₂ 21v, 1731 *Stanisława Stankiewiczza M(ieszczanina) I(aniskiego)* kilm. JA₁ 36v, 1722 *Michała Zacharzewskiego Miefzczanina Ianis(kiego)* kilm. JA₁ 1.

Dokumentuose atitinkamomis nuorodomis pažymimi socialiai dominuojančio miesto elito atstovai (burmistrai, tarėjai, raštininkai), pvz.: 1751 *Francifzek Baltufzkiewicz Ławnik Ianiski* JA₁ 84, 1760 *P(ana) Jerzego Juchnowskiego Pisarza* kilm. JA₈ 3, 1753 *Jozeph Jutkiewicz Radca* JA₆ 58, 1753 *Marcin Klaufewicz Burmistrz Janiski* JA₆ 58, 1728 *P(ana) Michała Kłopowiczza Ławn(ika) I(aniskiego)* kilm. JA₅ 79, 1724 *P(an) Stanisław Romutowicz Ławnik Ianiski* JA₁ 8v, 1726 *pana K(azi)m(ie)rza Szunakiewiczza <...> Raycow Ianiskich* kilm. JA₁ 23, 1722 *Iana Ziolinowiczza Ławn(ika) I(aniskiego)* kilm. JA₁ 1, 1723 *Piotr Kazimierz Zubrowicz Ławnik Ianiski* JA₁ 7.

Tai, kad minimi asmenys yra šio miesto gyventojai, liudija čia pat nurodytos gatvės, kuriose jie gyveno, pvz.: 1750 *Na Ulicy Niemieckiej Pan Matheus Bogdanowicz* JA₅ 18, 1760 *ulicy Zagorskiej P(ana) Stanisława Mayzewicza* kilm. JA₈ 40, 1750 *Na Ulicy Zagorskiej P(an) Michał Pacewicz* JA₅ 18, 1750 *Na Ulicy Upickiej P(an) Kazimierz Rapcewicz* JA₅ 18, 1761 *ulicy Inflantskiej P(ana) Stan(a) Srogiewiczza* kilm. JA₈ 40, 1761 *ulicy Szawelskiej P(ana) Fran(ciszka) Ziolonowiczza* kilm. JA₈ 40.

Tiriamieji dokumentai buvo sudaromi praktiniais tikslais. Tų šaltinių esama teismo bylų rinkinių, magistrato posėdžių protokolų, paveldėjimo testamentų, nekilnojamojo turto, sklypų pardavimo sutarčių ir kt. Dėl šių aplinkybių antroponimai buvo perteikiami taip, kaip sugebėjo ir suprato raštininkai. Taigi pavardžių rašyba priklausė ir nuo dokumentą surašiusio asmens.

Kai kurie XVIII a. antroponimai, netgi užfiksuoti lotynų ir lenkų kalbomis, užrašyti palyginti taisyklingai. Jų autentiškos formos rekonstruojamos pagal pirmiau išskirtus principus. Jos yra lyginamos su šių dienų pavardėmis (Maciejauskienė 1991: 227;

Ragauskaitė 2019a: 193–195; 2021b: 6–9; 2023: 172). Dalis asmenvardžių istorijos šaltiniuose yra perteikti su lietuviškomis galūnėmis, priesagomis, pvz.: **Dagis*: 1733 *Iakub Dagis* JA₂ 20v. Plg. db. pvd. *Dāgis* (LPŽ I 444); **Kairis*: 1733 *Bartłom(iey) Kayris* JA₁ 43. Plg. db. pvd. *Kaĩris* (LPŽ I 888); **Kauliūnas*: 1731 *Iozef Kaulunas* JA₁ 37. Plg. db. pvd. *Kauliūnas* (LPŽ I 950); **Kietis*: 1750 *Kazimierz Kietis* JA₅ 6. Plg. db. pvd. *Kiētis* (LPŽ I 989); **Medinis*: 1751 *Tomafz Medynis* JA₁ 84. Plg. db. pvd. *Medinis*, *Mēdinis* (LPŽ II 196); **Morkūnas*: 1760 *Jerzy Morkunas* JA₈ 1v. Plg. db. pvd. *Morkūnas* (LPŽ II 271).

Lenkiškuose tekstuose lietuvių vyrų vardai ir asmenvardžiai, jei vartojami netiesioginiu linksniu, dažniausiai adaptuojami, pridodant lenkiškas linksnų galūnes. Taikantis prie lenkiško teksto, asmenvardžiai, turintys lietuviškos kilmės patronimines priesagas, taip pat buvo linksnuojami ir modifikuojami (žr. Ragauskaitė 2022: 61–62), pvz.: **Balčiūnas*: 1750 *Baltrómieju Balczunie* naud. JA₁ 78v. Plg. db. pvd. *Balčiūnas* (LPŽ I 169–170); **Balnis*, **Balnys*: 1728 *P(ana) Błazeja Balnia* kilm. JA₁ 28v. Plg. db. pvd. *Bálnis*, *Bálnis*, *Balnỹs* (LPŽ I 175); **Čepas*: 1725 *Krzystofa Czepa* kilm. JA₁ 17. Plg. db. pvd. *Čėpas* (LPŽ I 410–411); **Didžgalvis*: 1750 *Stefanie Didzgalwie* naud. JA₁ 78v. Plg. db. pvd. *Didžgalvis* (LPŽ I 506); **Girnis*, **Girnyš*: 1723 *Marcina Girnia* kilm. JA₁ 45. Plg. db. pvd. *Gĩrnis*, *Gĩrnis*, *Girnis*, *Girnỹs* (LPŽ I 676); **Jogminas*: 1722 *P(an)a Iana Iagmina Burmistrza* kilm. JA₁ 3. Plg. db. pvd. *Jógminas*, *Jogmĩnas* (LPŽ I 838); **Juknis*, **Juknyš*: 1722 *K(azi)m(ie)rza Iuknia* kilm. JA₁ 2. Plg. db. pvd. *Jũknis*, *Juknỹs* (LPŽ I 853); **Jurgulis*: 1725 *K(azi)m(ie)rza Iurgulia* kilm. JA₁ 13. Plg. db. pvd. *Jurgũlis* (LPŽ I 868); **Karvelis*: 1732 *Stefana Karwela* kilm. JA₁ 4. Plg. db. pvd. *Karvėlis* (LPŽ I 936); **Kibildis*: 1728 *Jozepha Kibildzia* kilm. JA₁ 28v. Plg. db. pvd. *Kibĩldis* (LPŽ I 986); **Lilis*, **Lilys*: 1726 *Iana Lilia* kilm. JA₁ 19. Plg. db. pvd. *Lilis*, *Lilỹs* (LPŽ II 82); **Linka*: 1723 *Iana Linki* kilm. JA₁ 4v. Plg. db. pvd. *Lĩnka*, *Linkà*, *Linka* (LPŽ II 86); **Macys*: 1724 *Iana Macia* kilm. JA₁ 7v. Plg. db. pvd. *Macỹs* (LPŽ II 124); **Mikolaitis*: 1750 *Macieja Mikolaycia* kilm. JA₁ 78v. Plg. db. pvd. *Mikoláitis* (LPŽ II 231); **Nemunis*: 1766 *Filipa Nemunia* kilm. JA₈ 61. Plg. db. pvd. *Nēmunis*, *Nemũnis*, *Nemunis* (LPŽ II 319); **Puida*: 1723 *Symona Puydy* kilm. JA₁ 5. Plg. db. pvd. *Pũida*, *Puidà*, *Puida* (LPŽ II 526); **Rimdžius*: 1727 *Matyafza Rymdzia* kilm. JA₁ 25. Plg. db. pvd. *Riĩndžius* (LPŽ II 608); **Rimgaila*: 1723 *Iozepha Rymgayly* kilm. JA₁ 4v. Plg. db. pvd. *Rimgáila* (LPŽ II 609).

Pastebėta, kad kai kada joniškiečių pavardės užfiksuotos be galūnių arba su apslavintomis galūnėmis. Kiekvienas raštininkas dar turėjo ir savitą rašybos būdą. Kai kurios netiksliai perteiktos lytys – tai atsitiktinės raštininkų klaidos, įvairūs iškraipymai, pvz.: **Daugela*: 1756 *Jakub Dowgialło* JA₂ 73. Plg. db. pvd. *Daugelà* (LPŽ I 468); **Spulginas*: 1760 *Lukasz Spulgin* JA₈ 3v. Plg. db. pvd. *Spulģinas* (LPŽ II 787); **Stripeika*: 1735 *Eliasz Strypeyko* JA₂ 74. Plg. db. pvd. *Stripėika*, *Stripeikà*, *Stripeika* (LPŽ II 837).

Kitas asmenvardžių slavinimo būdas – slaviškų priesagų vartoseną. Galima pateikti žymiai daugiau taip suslavintų antroponimų. Be galūnių visuomet rašytos

pavardės, turinčios slaviškas priesagas *-(i)ewicz* (varijuoja: *-(i)ewicz*, *-(i)ewicz*) ir *-ovič* (rašoma *-owicz*, *-owicz*), pvz.: 1725 *Michał Dapkiewicz* JA₁10, 1725 *Gabryel Iackiewicz* JA₁ 11v, 1735 *Dawid Iankiewicz* JA₂ 74v, 1733 *Mikołaj Klausewicz* JA₁ 43, 1733 *Ierzy Kozakiewicz* JA₁ 43, 1729 *Francifzka Szymkiewicz* kilm. JA₁ 31v, 1737 *Barthłomiej Tubelewicz* JA₂ 151v, 1748 *Matyafz Wazniewicz* JA₁ 71, 1725 *Piotr Zubrewicz* JA₁13; 1760 *Jan Beniuszowicz* JA₈ 7, 1725 *Dominika Grygułowicz* kilm. JA₁ 14, 1723 *Piotra Kasperowicz* kilm. JA₁ 4v, 1724 *Iana Pauperowicz* kilm. JA₁ 7, 8, 1725 *Samuela Raubowicz* kilm. JA₁ 13, 1760 *Tomafzowi Wargunowiczowi* naud. JA₈ 4, 1760 *Stefana Zytkowicz* kilm. JA₈ 8v.

Akivaizdi pavardžių, turinčių lenkiškas *-sk-* priesagas, gausa. Be kita ko, kai kurios pavardės galėjo būti suslavintos, verčiant jų šaknis į lenkų kalbą, pvz.: 1725 *Michala Dyngawickiego* kilm. JA₁ 14, 1747 *Woyciecha Dziewulskiego* kilm. JA₁ 63v, 1724 *Ierzego Giegieckie(go)* kilm. JA₁ 8v, 1751 *Iozef Kaminski* JA₁ 83, 1723 *Francifzkiem Karczewskim* įnag. JA₁ 6, 1748 *Symon Kleynowski* JA₁ 68, 1725 *Stanisław Kozłowski* JA₁ 17, 1760 *Mateusz Krynicki* JA₈ 12, 1733 *Thomasz Męczynski* JA₁ 43, 1738 *Krzysztof Narunski* JA₂157v, 1732 *Iozeph Palecki* JA₂ 5, 1733 *Francifzka Romanowskiego* kilm. JA₂ 29, 1751 *Symon Romafzewski* JA₁ 83, 1733 *Matheusz Snarski* JA₁ 43, 1722 *Sebastiana Strackiego* kilm. JA₁ 3v, 1722 *Michala Szaulanskiego* kilm. JA₁ 3v, 1725 *Ierzego Walenczawskiego* kilm. JA₁ 14, 1723 *Wawrzynca Wierzbickiego* kilm. JA₁ 5, 1723 *Alexandra Zaudynskie(go)* kilm. JA₁ 4v, 1748 *Antona Zeymeckiego* kilm. JA₁ 69v.

Kaip matyti, Jonišchio aktų knygas rašę raštininkai joniškiečių pavardes ne visuomet perteikdavo autentiškai. Oficialūs tekstai buvo rašyti lenkų, lotynų kalbomis pagal lenkišką ir lotynišką tradiciją. Todėl jų asmenvardžių lytys įvairavo ir XVIII a. Kaip tik šių, vietinių Jonišchio miesto gyventojų, pavardžių formavimosi proceso ypatybės ir bus aptartos, daugiausia dėmesio skiriant vyrų pavardžių analizei. Tai daroma remiantis tais pačiais šeimos narių įvardijimais (Ragauskaitė 2005: 75–77; 2017: 61–62; 2022: 86–88). Šitaip bus nustatytos pavardžių susidarymo aplinkybės tiriamu laikotarpiu.

2. Joniškėčių pavardžių formavimosi situacija XVIII a.

Tokių duomenų, rodančių miestiečių šeiminę priklausomybę, galima rasti nuo XVIII a. trečiojo dešimtmečio. Tiriamose Jonišchio aktų knygos surašyti visų socialinių sluoksnių atstovai (privilegijuotieji ir miesto prastuomenė). Todėl galima teigti, kad šio amžiaus pirmojoje pusėje ne tik miesto aukštuomenė jau turėjo pavardes, bet ir žemesnės visuomeninės padėties gyventojai. Bendro vienos šeimos narių antroponimo radimąsi liudija pavyzdžiai, kai greta užrašyti abu situotiniai, pvz.: 1733 *Vczciwego Iozepha Bicina M(ieszczanina) <...> teraznieyszey zonie swey Barbarze Bicinowey* JA₁ 43, 1725 *uczciwy Bartłomiej Boszynski M(ieszczanin) <...>*

Małzonki swey Maryanny Bofzynskiej JA₁13, 1723 Uczci(wego) Grzegorza Gąsiewiczza obywatela Ianiskiego zonie mojej Katharzynie Gąsiewiczzowej JA₁ 6, 1729 Krystyna Kiudelowa Mieczczanka Ianiska <...> Męża Swego Iana Kiudela JA₁ 31, 1726 Wawrzynca Kozłowski(go) JA₁ 21v <...> małzonki swey Agaty Kozłowskiej kilm. JA₁ 22, 1724 Kazimierza Łapieni M(ieszczanina) I(aniskiego) <...> Elzbieta Łapieniowa JA₁ 7, 1773 Stanisława Linki <...> Magdalena Linkowa JA₂ 19v, 1723 P(a)n Stanisław Piotrowski Ławnik I(aniski) <...> Małzonki swą Magdalenę Piotrowską JA₁ 4, 1729 Uczciwego Mikolaia Staniewiczza Mieszczanina Janiskiego Annę Staniewiczową Małżonkę swią JA₁ 30.

Šio laikotarpio užrašymuose pastebėti du bendri vyro ir žmonos asmenvardžiai, pvz.: 1726 *Pan(a) Ierzego Baniewiczza y samey Pani Agniefzki Ierzyney Baniewiczzowej kilm. JA₁ 23, 1734 P(a)n Piotr Gibowicz <...> P(ani) Anny Butowciowney Piotrowey Gibowiczowej JA₁ 42, 1725 Anna Michałowa Grycewiczowa Mieszczka Janiska mężowi Michałowi Grycewiczowi JA₁ 14, 1722 Anny Bartłomiejowej Praniowej Mężowi memu <...> Bartłomieia Prania kilm. JA₁ 3v, 1725 po Nieboszczyku Grzegorze Szlupowiczu Mężu swym <...> Vczciwey Anny Piotroszczanki Grzegorzowej Szlupowiczowej Mieszczanki Ianiskiej JA₁ 17, 1723 Magdaleny <...> Ierzyney Walufzewiczowej <...> Ierzym Walufzewiczem JA₁ 24v.*

Dažnai situoktinių užrašymai papildomi nuorodomis, iš kokios šeimos arba giminės moteris yra kilusi, pvz.: 1756 *Martyn Ian Dowgiał y ya Helena z Stankiewiczow Dowgiałowa Małzon(kowie) JA₅ 92, 1752 Maryan Kragas z zoną swą Justina z Jurgulow Kragową JA₅ 38, 1753 Agnieszka z Szunakiewiczow Lubinowa y z mężem swym Jozefem Lubinom JA₅ 48, 1750 Panu Macieiw Szyleyce y Małżące iego Maryannie z Baniewiczow Szyleykowej JA₅ 6, 1759 Panom Michałowi y Agacie z Juziciow Szymkiewiczom naud. JA₅ 129, 1759 Mateusz y Magdalena z Gasparowiczow Tykniewiczowie Małżonkowie JA₅ 129.*

Vienodus antroponimus turi greta paminėti tėvai ir jų palikuonys, pvz.: 1750 *Pani Barbara z Kławsewiczow Jaksztelewiczowa <...> swych Rodzicach Mikolaui y Justynie Kławsewiczach Raycach Janiskich JA₅ 10, 1726 Wawrzynca Kozłowski(go) JA₁ 21v <...> y Synowi Krzyszstofowi Kozłowskiemu JA₁ 22, 1724 Kazimierza Łapieni M(ieszczanina) I(aniskiego) <...> Corce swey na imie Lucyey Łapieniowney <...> y corkę moią Katharzyną Łapieniowną JA₁ 7, 7v, 1723 Matka P(an)a Piotrowskiego na imie Iudytha Piotrowfka JA₁ 4v, 1723 P(an)a Stanisława Piotrowskiego Ł(awnika) I(aniskiego) <...> Annie Piotrowskiej Corce swey JA₁ 4v, 1747 Katerzynę Roczkiowę Mieczczką Ianifkę <...> synowi Kazimierzowi Roczkiovi JA₁ 61, 1760 Michał Stasaytis oyciec syna swojego starszego Szymona Stasaycia JA₈ 11, 1725 Nieboszczyku Grzegorze Szlupowiczu <...> synowi Kazimierzowi Szlupowiczowi naud. JA₁ 17, 1756 Tomaszowi Antoniemu y Matheuszowi Waluszewiczom synom naud. JA₅ 92, 1726 Ierzym Walufzewiczem <...> corce mey Annie Rozalij Walufzewiczownie JA₁ 24v, 1722 corka pierwszego małženstwa pozostała Iana Witynskiego na Imie Rozalia Witynskicia JA₁ 1 – 1737 Rozalia z domu Witinskicia <...> Oyca swego Iana Witinskiego JA₂ 139v.*

Be užrašymų, kurie vartoti vyrams ir moterims užfiksuoti atskirai, dar paliudyta ir tokių, kur situoktiniai paminėti kartu ir nurodyta jų kuopinė pavardė, pvz.: 1762 *P(anowie) Adam y Elzbieta Dowgiallowie Malzonkowie* JA₈ 35, 1760 *Uzcziwy(m) Kazimierzowi y Elzbiecie z Wierzbickich Mikulskim* naud. JA₈ 3, 1759 *Panom Michałowi y Agacie z Juzyciow Szymkiewiczom* naud. JA₅ 129, 1759 *Mateusz y Magdalena z Gasparowiczow Tykniewiczowie Mał(żonkowie)* JA₅ 129, 1756 *Panu Waw(rzyncu) y Helenie Waluszewiczom Malzonkom* naud. JA₅ 92, 1743 *Panom Ignacemu y Agnieszce z Laucewiczow Woyciechowiczow Malżąkom Lentwoytom Janiskim* JA₃ 131.

Paveldimus asmenvardžius turi ir kiti tų pačių šeimų nariai (broliai ir seserys), pvz.: 1750 *Stanisława Kiecia <...> Kazimierza Kiecia Brata iego Rodzonego* kilm. JA₅ 6, 1750 *Pani Barbary z Kławsewiczow Jaksztelewiczowey Panu Jozefowi Kławsewiczowi Bratu swemu* JA₅ 10v, 1735 *Eliasz Strypeyko Miefzczanin Ianiski po Bracie swym rodzonym Bartłomieiu Strypekim* JA₂ 74.

Surasta ir kitokių įvardijimų, liudijančių, kad moteriai po vedybų suteikiama vyro pavardė, pvz.: 1747 *Pani Elzbiety bywszey Jagminowey ad praesens Czerepowiczowey* JA₄ 80, 1732 *Anna Dantowiczowna Radziszewska bywsza ad praesens Zeymecka* JA₂ 97, 1755 *Katarzyna bywsza Narwoyszowa teraznieysza Stanisławowa Domkowa* JA₅ 83, 1750 *Faustyny bywszey Jozefowey Puczkorowey Mieszczanki Janiskiey* kilm. JA₅ 7, 1757 *Pani Magdaleny bywszey Sobolewskiey a teraznieyszey Jerzyney Walluszewiczowey wdowy* kilm. JA₅ 98.

Įdomu, kad XVIII a. lietuvių istorinės antroponimijos kontekste išsiskiria joniškėčių moterų įvardijimai. Juose dar pasitaiko asmenvardžių su lietuviška priesaga -yčia, pvz.: **Garbelyčia*: 1748 *Katerzynę Garbelicie* JA₁ 68. Dėl garb-plg. db. pvd. *Garbà, Gařbas, Garbáuskas* (LPŽ I 622, 623); **Gluomyčia*: 1736 *Stefan Wanagas M(ieszczanin) <...> małzonki swey Magdaleny Głomici Wanagiowey* JA₂ 76v. Plg. db. pvd. *Gluomé* (LPŽ I 685); **Matulyčia*: 1729 *Uzcziwego Franciska Baltkrawia M(ieszczanina) I(aniskiego) <...> Pierwzzego Malzenstwa Agaty Matulici Franciszkowey Baltkrawiowey* kilm. JA₁ 31v. Plg. db. pvd. *Matūlis* (LPŽ II 183, 184); **Morkyčia*: 1723 *Stanisława Gayluna* kilm. JA₁ 5 <...> 1744 *Zofij Morkici Stanisławowey Gaylunowey Miefzczanki Ianiskiey* JA₁ 62. Plg. db. pvd. *Mōrkis, Morkyřs* (LPŽ II 271).

Tačiau įprastai Joniško miestiečių užrašymuose funkcionavo slaviškos priesagos -ova ir -ovna, pvz.: 1747 *Iozefowey Antulowey* naud. JA₁ 63v, 1748 *Stanisławowę Gielaziowę* JA₁ 68v, 1722 *Agatha Ianiulowa wdowa* JA₁ 3v, 1722 *Agathy Ionayciowey* kilm. JA₁ 13, 1749 *Baltromiejowey Katylowey* naud. JA₁ 78, 1747 *Iozefowey Kopsztykowey* naud. JA₁ 63v, 1748 *Ianowę Lilowę* JA₁ 68v, 1737 *Iozefowa Merkielowa* JA₂ 139v, 1723 *Magdalenie Piotrowskiey* naud. JA₁ 4v, 1737 *Heleny Walczewskiey* kilm. JA₂ 156v, 1752 *Agnieszka Woyciechowicowa* JA₆ 42.

Aukštesnę padėtį visuomenėje užimantys joniškėčiai greičiausiai įgijo vienodą paveldimą asmenvardį. Kiek vėliau, matyt, susidarė žemesnių sluoksnių (smulkių amatininkų, miesto tarnų ir kt.) pavardės (Ragauskaitė 2017: 66–67; 2022: 102). Tačiau to meto istorijos dokumentai, iš kurių buvo surinkti miestiečių asmenvardžiai,

rašyti ne lietuvių, bet daugiausia lenkų ir lotynų kalbomis. Gyvojoje kalboje vartotas lietuviškas pavardžių lytis magistrato teismo aktus rašiusieji asmenys neretai slavindavo. Todėl Jonišchio gyventojų pavardžių lytis įvairavo ir XVIII a. Pateikiant kiek galima daugiau senųjų antroponimų bei čia pat juos grupuojant, formuluojami ir svarbiausi tyrimo teiginiai ir išvados.

3. Išvados

1. Bent 400 joniškiečių užrašymų, surinktų iš 8-ių XVIII a. Jonišchio aktų knygų, lingvistinės analizės rezultatai paliudijo, kad miesto gyventojų asmenvardžiai intensyviai slavinti. Buvo pastebėta fonetinės substitucijos atvejų, dalis pavardžių perteikta be galūnių, slaviškos tėvavardinės priesagos *-ovič*, *-ovič* pridedamos prie nepriesaginių asmenvardžių, dažnai vartotos lenkiškos *-sk-* tipo priesagos.
2. Išnagrinėti miestiečių antroponimai – tai nepatroniminės kilmės pavardės ir patronimai. Pastarieji turi lietuviškas priesagas *-aitis*, *-(i)ūnas*, slaviškas priesagas *-ovič*, *-ovič* ir deminutyvinę priesagą *-(i)ulis*, galėjusią atlikti ir patroniminę funkciją. Dalis asmenvardžių buvo lenkiškos kilmės *-sk-* tipo priesagų vediniai.
3. Daugelis XVIII a. įvardijimų rodo, kad Jonišchio miesto gyventojai turėjo paveldimus antroponimus (pavardes). Palyginus tų pačių šeimos narių užrašymus paaiškėjo, kad šiuo laikotarpiu visų miestiečių pavardės pamažu stabilizavosi. Istorinių pavardžių formos (su slaviškomis priesagomis ir be jų) turėjo įtakos dabartinių joniškiečių pavardžių autentiškumui.

Sutrumpinimai

db. – dabartinis, -ė
plg. – palygink
pvd. – pavardė
žr. – žiūrėk

Istorijos šaltiniai

- JA₁ = Jonišchio aktų 1722–1753 m. knyga. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, toliau – LVIA. F. SA. B. 15345.
JA₂ = Jonišchio aktų 1732–1739 m. knyga. LVIA. F. SA. B. 15346.
JA₃ = Jonišchio aktų 1740–1744 m. knyga. LVIA. F. SA. B. 15347.
JA₄ = Jonišchio aktų 1744–1751 m. knyga. LVIA. F. SA. B. 15348.
JA₅ = Jonišchio aktų 1750–1760 m. knyga. LVIA. F. SA. B. 15349.
JA₆ = Jonišchio aktų 1751–1756 m. knyga. LVIA. F. SA. B. 15350.
JA₇ = Jonišchio aktų 1756–1764 m. knyga. LVIA. F. SA. B. 15351.
JA₈ = Jonišchio aktų 1760–1773 m. knyga. LVIA. F. SA. B. 15352.

Literatūra

- Baliulis, Algimantas. 1994. Jonišio miestiečiai XVIII amžiuje. *Lietuvos istorijos metraštis. 1993*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 31–47.
- Garliauskas, Vidas. 1998. Lietuviškos oikonomių lytys nelietuviškuose XVI–XIX a. šaltiniuose. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 40, 123–204.
- Garliauskas, Vidas. 2004. *XVII a. Molėtų bažnyčios krikšto ir santuokos metrikų knyga*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Gierszewski, Stanisław 1973. *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Kiaupa, Zigmantas. 1988. Kauno miesto vaitas ir jo aktų knygos XVI–XVII a. pirmojoje pusėje. *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*. Vilnius: Mokslas, 25–46.
- Kiaupa, Zigmantas. 1989. Miestietis, miesto pilietis ir miestėnas. *Mokslas ir gyvenimas* 6, 31.
- Kiaupa, Zigmantas. 1998. Kauno mokyklos XVI amžiuje. *Kauno istorijos metraštis* 1, 25–35.
- Kijasowa-Pihan, Alicja. 2010. Wileńskie słownictwo rzemieślnicze XVI–XVIII wieku. Rekonesans badawczy. *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego: Millenium Litwy 1009–2009*. Red. Jolanta Mędelśka, Zofia Sawaniewska-Mochowa. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Kazimierza Wielkiego, 334–341.
- Kijasowa-Pihan, Alicja. 2017. Językowe cechy regionu północnokresowego wpisane w nazwiska mieszczan wileńskich (XVI–XVIII wiek). *Onomastyka na pograniczach językowo-kulturowych*. Red. Marcin Kojdera, Marek Olejnik. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 115–128.
- LPŽ I–II = *Lietuvių pavardžių žodynas* 1–2. Ats. red. Aleksandras Vanagas. Vilnius: Mokslas, 1985–1989.
- Maciejauskienė, Vitalija. 1991. *Lietuvių pavardžių susidarymas XIII–XVIII a.* Vilnius: Mokslas.
- Ragauskaitė, Alma. 2001. Kauno miestiečių pavardžių formavimasis XVI–XVIII a. *Acta Linguistica Lithuanica / Lietuvių kalbotyros klausimai* 45, 123–143.
- Ragauskaitė, Alma. 2002. XVII–XVIII amžių kauniečių (vyrų) pavardžių variantai. *Acta Linguistica Lithuanica / Lietuvių kalbotyros klausimai* 47, 31–40.
- Ragauskaitė, Alma. 2004. XVI–XVII a. joniškėčių asmenvardžiai. *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra*. Šiauliai, Ryga, 8–18. Sud. Janina Švambarytė-Valužienė. Šiauliai, Ryga: Lucilijus, 8–18.
- Ragauskaitė, Alma. 2005. *XVI–XVIII a. kauniečių asmenvardžiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Ragauskaitė, Alma. 2008. Tendencies in the Evolution of Hereditary Surnames of Townspeople in Lithuania from Sixteenth to Eighteenth Centuries. *Zunamen / Surnames* 3, 29–37.
- Ragauskaitė, Alma. 2009. Kada susidarė kauniečių pavardės? *Kalba ir žmonės*, sud. Artūras Judžentis. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 226–232.
- Ragauskaitė, Alma. 2015. Seniausios Lietuvoje 1599–1621 metų Jonišio krikšto metrikų knygos joniškėčių moterų asmenvardžiai lietuvių istorinės antroponimijos kontekste. *Acta Linguistica Lithuanica* 73, 55–81.
- Ragauskaitė, Alma. 2017. Kėdainiečių (lietuvių, lenkų) pavardžių formavimosi tendencijos XVII–XVIII amžiuje. *Acta Linguistica Lithuanica* 76, 53–77.
- Ragauskaitė, Alma. 2019a. Jonišio vyrų asmenvardžių darybos tendencijos seniausioje Lietuvoje 1599–1621 m. Jonišio krikšto metrikų knygoje. *Acta Linguistica Lithuanica* 80, 177–194.
- Ragauskaitė, Alma. 2019b. Lietuviškos kilmės asmenvardžiai seniausioje Lietuvoje 1599–1621 m. Jonišio krikšto metrikų knygoje. *Baltu filologija* 28(1), 153–168.
- Ragauskaitė, Alma. 2020. Krikščioniškos kilmės asmenvardžiai Lietuvoje seniausioje 1599–1621 m. Jonišio parapijos krikšto metrikų knygoje. *Baltu filologija* 29(1), 115–134.
- Ragauskaitė, Alma. 2021a. Tendencies of formation of anthroponyms of rural residents in the oldest Lithuanian parish register of Joniškis dated 1599–1621. *Onomástica desde América Latina* 2(3), 2–29.
- Ragauskaitė, Alma. 2021b. Language Contact Between Lithuanian and Polish in the Historical Anthroponymy of Kėdainiai Town of the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Acta Baltico-Slavica* 45, 1–19.

- Ragauskaitė, Alma. 2022. *XVII–XVIII a. kėdainiečių asmenvardžiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Ragauskaitė, Alma. 2023. 1621 m. kaimų gyventojų antroponimų darybos polinkiai Jonišio parapijos krikšto metrikų knygoje. *Baltu filologija* 32(1/2), 169–182.
- Ragauskas, Aivas. 2002. *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antroje pusėje (1662–1702 m.)*. Vilnius: Diemedžio leidykla.
- Sinkevičiūtė, Daiva. 2016. Lietuvių dvikamienių vardų trumpinių kilmės asmenvardžiai ir jų kamienų užrašymo ypatybės Vilniaus naujųjų miestiečių ir laiduotojų 1661–1795 m. sąrašė. *Archivum Lithuanicum* 18, 221–254.
- Tyla, Antanas. 1988. Žemaitijos savivaldžių miestų dokumentai Lietuvos Metrikoje. *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*. Vilnius: Mokslas, 5–24.
- Vasiliauskas, Ernestas. 2005. Joniškis XVI–XVIII a. *Lietuvos archeologija* 27, 105–132.
- Zinkevičius, Zigmąs. 1976. W sprawie kontaktów językowych litewsko-polskich w Wilnie w XVII wieku. *Acta Baltico-Slavica* 9, 125–131.
- Zinkevičius, Zigmąs. 1977. *Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje*. Vilnius: Mokslas.

Alma Ragauskaitė
Baltų kalbų ir vardyno tyrimų centras
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
alma.ragauskaite@lki.lt

IEDZĪVOTĀJU UZVĀRDU EVOLŪCIJA JONIŠĶU PILSĒTAS MAĢISTRĀTA GRĀMATĀS 18. GADSIMTĀ

Alma Ragauskaitē

Šajā rakstā tiek aplūkota uzvārdu slāviskošana un veidošanās, balstoties uz 400 iedzīvotāju ierakstiem, kas iegūti no astoņiem 18. gadsimta Jonišķu pilsētas pašvaldības dokumentiem. Lingvistiskā vēsturiskās antroponīmijas analīze apstiprina, ka pilsētas iedzīvotāju personvārdi tika slāviskoti. Dažos gadījumos novērota fonētiska aizstāšana, reizēm uzvārdi tika pierakstīti bez galotnēm, pievienoti slāvu patronīmu piedēkļi *-evič* un *-ovič* vārdiem, kuriem sākotnēji nebija šādu piedēkļu, kā arī bieži lietoti poļu cilmes piedēkļi *-sk-*.

Analizētie antroponīmi ietver gan patronīmus, gan nepatronīmiskas cilmes uzvārdus. Patronīmiem raksturīgi lietuviešu patronīmu piedēkļi *-aitis*, *-(i)ūnas*, deminutīvu piedēklis *-(i)ulis*, kā arī slāviskie piedēkļi *-evič*, *-ovič* un poļu izcelsmes piedēklis *-sk-*. Pētījuma rezultāti apliecina, ka vairumam Jonišķu iedzīvotāju 18. gadsimtā bija mantoti personvārdi – uzvārdi. Apskatītajā periodā notika pakāpeniska uzvārdu formu stabilizācija. Dažas uzvārdu variācijas, kas atrodamas 18. gadsimta manuskriptos, mūsdienu onomastikā kļuvušas par neatkarīgiem personvārdiem.

SUMMARY

THE EVOLUTION OF RESIDENT SURNAMES IN JONIŠKIS TOWN MAGISTRATE BOOKS OF THE 18TH CENTURY

Alma Ragauskaitē

This article explores the Slavicization and formation of surnames based on 400 resident entries from eight 18th-century Joniškis town municipal documents. A linguistic analysis of historical anthroponymy revealed significant Slavic influence on the surnames of town residents. Some cases of phonetic substitution were observed with names recorded without endings, the addition of the Slavic patronymic suffixes *-evič* and *-ovič* to personal names that do not have suffixes, and frequent use of the Polish *-sk-* type suffix.

The analysed anthroponyms of town residents were surnames of non-patronymic origin and patronyms. The latter have Lithuanian patronymic suffixes *-aitis*, *-(i)ūnas*, a diminutive suffix *-(i)ulis*, Slavic suffixes *-evič*, *-ovič*, and *-sk-* suffixes of Polish origin. The findings confirm that most 18th-century Joniškis residents had hereditary surnames. During this period, surname forms gradually stabilized. Some surname variants found in 18th-century manuscripts have since evolved into distinct, independent names in contemporary onomastics.

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

RAIDES SU DIAKRITIKAIS TURINTYS EMIGRANTŲ VAIKŲ VARDAI DIDŽIOSIOSE EMIGRACIJOS IŠ LIETUVOS ŠALYSE 1991–2020 M.¹

Daiva Sinkevičiūtė

Vilniaus universitetas

Anotacija. Jungtinėje Karalystėje, Airijoje, Norvegijoje ir Vokietijoje 1991–2020 m. gimusiems emigrantų iš Lietuvos vaikams dažnai duoti vardai, kurių formos įprastos lietuvių kalbai, bet didžioji dalis šių asmenvardžių neturi raidžių su diakritikais. Kai tėvai išrinko vaikams vardus su raidėmis, turinčiomis diakritikus (šie vardai būdingesni mergaitėms), su jomis ir registravo daugumą asmenvardžių – įprastomis lietuvių kalbos formomis. Netinkamai dokumentuose užrašytuose varduose dažniausiai vietoj raidės *ė* yra *e*, ypač mergaičių vardų galūnėse. Kartais raidė *ė* pasitaikė ir kitoms kalboms įprastuose varduose, kas rodo lietuvių kalbos įtaką.

Raktiniai žodžiai: asmenvardžiai; emigrantų vardai; lietuvių kalbos raidės; raidės su diakritikais; identitetas.

Keywords: personal names; emigrant names; Lithuanian letters; Lithuanian letters with diacritics; identity.

1. Įvadas

Tiriant naujus XXI a. pirmo dešimtmečio antros pusės lietuviškus vardus pastebėta, kad Lietuvos piliečiai užsienio šalyse, ypač Airijoje, Jungtinėje Karalystėje (toliau – JK), registruoti asmenvardžiais, kuriuose vietoj lietuvių kalbos raidžių su diakritikais (taip toliau vadinama *q*, *č*, *ę*, *ė*, *ū*, *š*, *ž* ir *dž*) užrašyta *a*, *e*, *u*, *s*, *z* ir *dz*, plg. *Ažuolas*, *Aiste*, *Jorune*, *Zavinta*, *Dziugas* (Sinkevičiūtė 2011: 225). Nors XXI a.

¹ Parengtas pagal VLKK finansuojamą projektą „Lietuvos emigrantų vaikų vardai 1991–2020“, Nr. K-12/2022.

antrame dešimtmetyje JK tėvai berniukams davė nedaug lietuvių vardų, kurie turėjo raidės su diakritikais, bet tokie mergaičių asmenvardžiai, ypač su pabaigos *-ė*, išplitę labiau (Sinkevičiūtė 2021). Populiariesni vardai su diakritikus turinčiomis raidėmis daugiau turi ir be jų registruotų variantų nei retesni asmenvardžiai (Sinkevičiūtė 2011: 225). Vis dėlto šių vardų paplitimo mastas, įvairovė sistemiskai netirti, nors manoma, kad užsienio šalyse netinkamai registruoti lietuvių vardai yra paplitę, o tarp jų dažni ir tokie, kuriuose diakritikus turinčios lietuvių kalbos raidės pakeistos jų neturinčiomis².

Analizės objektu pasirinkti didžiosiose emigracijos iš Lietuvos šalyse – JK, Airijoje, Norvegijoje ir Vokietijoje³ – gimusių vaikų vienanariai vardai, kartu su pasikartojusiais apėmę daugiau nei 53 tūkstančių asmenvardžių. Analizuojamas 1991–2020 m. laikotarpis, nes Lietuvai tapus nepriklausoma nuo 1991 m. išaugo emigracija į aukštesnio ekonominio lygio šalis.

Siekiama iširti, kaip emigrantai užsienyje registravo vaikų vardus su diakritikus turinčiomis lietuvių kalbos raidėmis bei koks šių vardų santykis su emigrantų duotais vaikų asmenvardžiais, kurie neturi raidžių su diakritikais, kad išaiškėtų emigracijoje gyvenančių Lietuvos piliečių nuostatos dėl jų vaikų varduose esančių raidžių su diakritikais. Tikslui pasiekti kelti uždaviniai: nustatyti tiriamosiose šalyse gimusių vaikų vardų, užrašytų su diakritikus turinčiomis raidėmis, apimamas dalis, identifikuoti be jų registruotus lietuvių kalbai neįprastus jų variantus ir vardų, įprastų lietuvių, kitoms kalboms, perdirbinius su diakritikus turinčiomis raidėmis bei aptarti jų įvairovę.

Kadangi šių dienų Lietuvoje keliami kitų kalbų asmenvardžių, turinčių lietuvių kalbai nebūdingų raidžių, užrašymo dokumentuose klausimai⁴, todėl tyrimo rezultatai yra svarbūs, nes rodo kitose šalyse taikomą imigrantų iš Lietuvos asmenvardžių registravimo praktiką. Analizuoti Lietuvos piliečių vardai atspindi, kaip JK, Airija, Norvegija ir Vokietija elgiasi su asmenvardžiais, kurie turi lietuvių kalbai būdingas raides su diakritikais.

² Pvz., žr. <https://www.delfi.lt/news/daily/emigrants/vaiko-vardas-pagal-emigracijos-krypti-38878737> (tikrinta 2024-03-24), taip pat <http://mokslolietuva.lt/2013/07/lietuvybes-skauduliai-neteikime-savo-vaikams-svetimvardziu/> (tikrinta 2024-03-24) ir kt.

³ Oficialiais duomenimis, 2010–2020 m. iš Lietuvos į Didžiąją Britaniją išvyko 213986, į Airiją – 43814, į Vokietiją – 35462, į Norvegiją – 36419 Lietuvos Respublikos piliečiai (žr. 123.emn.lt, tikrinta 2024-03-24).

⁴ 2022 m. priimtas Lietuvos Respublikos vardo ir pavardės rašymo dokumentuose įstatymas, pagal kurį atitikus tam tikrus kriterijus asmenvardžiai dokumentuose gali būti užrašyti su raidėmis *w, q, x*, žr. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/32ec5f92790211ecb2fe9975f8a9e52e?jfwid=-zr22zvlgbt> (tikrinta 2024-03-24), o šiuo metu keliamas ir autentiškų asmenvardžių, kurie turi raides su diakritikais, dokumentuose rašymo klausimas (žr., pvz., <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/kt-galimybe-vardus-ir-pavardes-asmens-dokumentuose-rasyti-be-diakritiniu-zenklu-nepriestarauja-konstitucijai-95486367> (tikrinta 2024-03-24) ir kt.).

2. Emigrantų iš Lietuvos vardų tyrimai

Emigrantų iš Lietuvos vardai nėra plačiai tirti. Socialinių mokslų darbuose akcentuojama emigrantų iš Lietuvos asmenvardžių specifika, aptariamasis lietuvių požiūris į juos. Lietuviai JAV atrodo egzotiški dėl nesuprantamų vardų ir pavardžių (Čiubrinskas 2014: 15). Šiaurės Airijoje lietuvių vardai atrodo keisti, juos sunku išstarti ir prisiminti, todėl dalis lietuvių renkasi tuos, kokiais juos vadina anglakalbiai, arba susigalvoja patys, o savo aplinkoje vartoja įprastą vardą, nors kai kurie jų vėliau vėl ima vartoti lietuvių kalbai būdingą vardą ir nelietuvių aplinkoje (Liubinienė 2011: 149–151). Norvegijoje lietuvių vardai ir pavardės nėra įprasti, nes neskamba norvegiškai, ir rodo lietuvius priklausant „kitiems“ (Daukšas 2018: 80; 2019: 234–235), o dėl pavardžių, kalbos, akcento juos kartais palaiko suomiais (Daukšas 2013: 58; 2016: 183). Vis dėlto daliai lietuvių išlaikytos pavardės rodo savivertę ir tapatumą (Daukšas 2019: 230–240).

Lingvistiškai emigrantų iš Lietuvos vardai nėra plačiai analizuoti, dėmesys telktas į jų kilmę, davimo motyvus, emigrantų identifikaciją. Detaliau tirti 1991–2020 m. JK gimusių Lietuvos piliečių baltiški vardai. JK neišplitę vardai dažniausiai yra gamtiniai, lietuvių pagonių dievų ir deivių, garsių ir legendinių Lietuvos praeities asmenybių vardai, kurie parodo emigrantų vertinamus dalykus (Sinkevičiūtė 2024b). Paanalizavus, kaip Vokietijos lietuvių ar mišrios, taip pat turinčios lietuviškų šaknų, šeimos renka vaikams vardus, nustatyta, kad tėvai, duodami vardus siekia išvengti neigiamų asociacijų, jiems rūpi, kaip vardai skamba ir dera prie lietuvių, vokiečių kalbų, taip pat jų reikšmė, patogus tarimas abiem kalbomis (Schiller 2024). Sipavicius Seide (2020: 100–121), tyrusi XX a. pradžios emigrantų iš Lietuvos palikuonių Brazilijoje vardus, nustatė, kad lietuvių bendruomenės „Facebook“ grupėje jie identifikavosi vardais, nebūdingais lietuvių kalbai, nors dalis jų išlaikė ar atkūrė lietuvišką identitetą.

Pastebėti atskiri emigrantų vaikų vardų davimo polinkiai. 2010–2018 m. JK matomas emigrantų vaikų vardų variantiškumas, plg. *Danielius* ir *Daniel*, kuriuo pasižymi ir kitoms kalboms įprasti vardai, plg. *Oskar* ir *Oscar*, reti yra adaptuoti, plg. *Džeikobas*, sugramatinti, plg. *Oscaras*, asmenvardžiai (Sinkevičiūtė 2021). 1991–2020 m. Norvegijoje gimusiems vaikams emigrantai dažniausiai davė įprastus lietuvių kalbos galūnes turinčius vardus, kurie rodo teigiamas nuostatas lietuvių kalbos atžvilgiu, nors kilmės požiūriu vaikams dažniau išrenkami skolinti ar iš jų susidarę asmenvardžiai, atspindintys pastangas suderinti skirtingų kultūrų vardų madas (Sinkevičiūtė 2022a).

Iš 1991–2020 m. lietuviškų JK, Airijos, Norvegijos ir Vokietijos asmenvardžių matyti, kad emigrantai vaikus pavadino ir naujais, anksčiau neduotais lietuviškais vardais, plg. *Jausmina*, *Kaunas*, kurie liudija sėkmingai panaudotus lietuvių leksikos resursus (Sinkevičiūtė 2023). Šio laikotarpio JK, Airijos ir Norvegijos populiariausių emigrantų vaikų vardų analizė parodė, kad beveik trečdalių vardyno sudaro daugiausiai

pasikartoję vardai, iš kurių berniukus dažnai pavadino vartojimo lietuvių kalboje tradiciją turinčiais krikščioniškais asmenvardžiais, plg. *Lukas, Matas*, mergaites – įvairesnės kilmės, tarp jų ir lietuviškais, vardais, plg. *Emilija, Kamilė, Gabija, Lėja, Milana* (Sinkevičiūtė 2024a).

3. Tyrimo duomenys ir jų analizė

Duomenys gauti per Valstybinę lietuvių kalbos komisiją iš Registrų centro ir pildyti iki 2020 m. (imtinai). Be vardo, tyrime naudotos lyties, gimimo metų, gimimo šalies nuorodos, reikalingos asmenvardžiams grupuoti. Nagrinėti vienanariai vardai, kurie dominuoja iš dviejų (ar trijų, keturių) narių sudarytų asmenvardžių atžvilgiu, pvz., tiriamuoju metu JK gimę Lietuvos piliečiai dažniausiai registruoti vienu vardu – 89,4 % mergaičių, 89,5 % berniukų (Sinkevičiūtė 2024b). Skaičiuojant asmenvardžius, atskirais onimais laikyti ir skirtingai grafiškai užrašyti vardai, plg. *Inesa* ir *Inessa*, *Kaila* ir *Kayla*, *Katalėja* ir *Kataleja*, *Lea* ir *Leah*, *Ugnė* ir *Ugne*, nes nuo to priklauso, ar vardas įprasta forma užrašytas lietuvių ar kitomis kalbomis.

Registrų centro duomenimis, didžiausias vienanarių vaikų vardų skaičius duotas JK, mažesni – Airijoje, Norvegijoje ir Vokietijoje. 1 lentelėje pirma pateikti nepasikartoję, toliau – kartu su pasikartojusiais mergaitėms ir berniukams didžiausiose emigracijos iš Lietuvos šalyse duotų vienanarių vardų skaičiai. Jie atspindi emigracijos iš Lietuvos mastus, nes daugiausia Lietuvos piliečių išvyko į JK, kur gimusių Lietuvos piliečių ir jų vardų skaičius yra didžiausi. Kitose šalyse – Airijoje, Norvegijoje ir Vokietijoje – gimusių Lietuvos pilietybę turinčių vaikų ir jiems duotų vardų skaičiai yra mažesni.

Kaip matyti iš 1 lentelės, nepasikartojusių mergaičių vardų skaičius šiek tiek didesnis už berniukų, išskyrus JK, kur berniukų vardų yra daugiau už mergaičių. Pasikartojusių berniukų vardų skaičius yra didesnis už mergaičių tirtose šalyse, išskyrus Airiją, kur mergaičių vardų yra daugiau už berniukų. Kartu vertinant vardų skaičių tirtose šalyse, didesnė yra nepasikartojusių mergaičių vardų įvairovė, ir didesnis yra vienanarių berniukų vardų skaičius.

1 lentelė. Didžiosiose emigracijos iš Lietuvos šalyse 1991–2020 m. duoti vienanariai vardai

Vardų pobūdis		JK	Airija	Norvegija	Vokietija
Mergaičių vardai	Nepasikartoję vardai	1753	811	685	800
	Pasikartoję vardai	16066	3875	3726	2293
Berniukų vardai	Nepasikartoję vardai	1757	738	609	729
	Pasikartoję vardai	16982	3861	3959	2387

Tiriant atskirti lietuvių kalbai ir kitoms kalboms įprasti vardai bei jų variantai. Identifikuojant lietuvių kalbai įprastus vardus, kurie publikuoti LVKŽ ir svetainėje vardai.vlkk.lt, remtasi dviem kriterijais. Vienas jų – gramatinis, kai lietuvių kalbai įprastais vardais laikyti asmenvardžiai, po priebalsių turintys lietuvių kalbos galūnes – moterų vardai *-a*, *-ė*, vyrų vardų *-as*, *-is*, *-(i)us*, retai *-ys*, *-a*. Kitas kriterijus buvo fonetinis-ortografinis: įprastais lietuvių kalbai vardais laikyti asmenvardžiai, kurių lietuvių kalbai įprasti garsų deriniai perteikti lietuvių kalbai įprastomis raidėmis, jų kombinacijomis. Kai šio pobūdžio varduose vietoj raidžių su diakritikais užrašyta kitos grafemos ar jų deriniai, taip pat raidžių su diakritikais neturintys vardai registruoti su pertekline raide, turinčia diakritiką, asmenvardžiai laikyti lietuvių kalbai įprastų vardų variantais.

Skiriant kitoms kalboms įprastus vardus naudoti asmenvardžių žodynai (BIN, DFN, DNP, DP, GVN, HSN, SI, SRLI, SUI ir kt.) bei interneto svetainės (BN, NO ir kt.), atsižvelgus į kitakalbę asmenvardžių vartojimo aplinką. Kitoms kalboms įprastais vardais laikyti asmenvardžiai, atitikę kitų kalbų gramatinį ir fonetinį-ortografinį kriterijus, nustatytus pagal minėtus žodynus ir interneto svetaines. Kitoms kalboms įprastais asmenvardžiais laikyti ir vardai, kurie neturi lietuvių kalbai įprastų galūnių, bet užrašyti lietuvių kalbai įprastomis, taip pat ir su diakritikais, raidėmis bei jų kombinacijomis. Kai kitoms kalboms įprastuose asmenvardžiuose vietoj jiems įprastų raidžių buvo užrašytos – priklausomai nuo vardo – raidės su diakritikais ar be jų, jie laikyti kitoms kalboms įprastų vardų variantais.

Tokiu būdu grupuojant asmenvardžius siekta atlikti kokybinę vardų analizę ir identifikuoti lietuvių ar kitoms kalboms įprastus vardus ir jų variantus, kad būtų galima įvertinti problemos, susijusios su vardų, turinčių raides su diakritikais, registravimu, dydį. Tyrime naudotas statistiškai reikšmingas duomenų kiekis, apimantis visus tiriamuoju metu užsienio šalyse registruotų Lietuvos piliečių vardus, ir dėl to tyrimo išvados yra reikšmingos. Aptariant vardus jų kilmė nekomentuota, nes kilmės aiškinimus galima rasti minėtuose šaltiniuose, LVKŽ, svetainėje vardai.vlkk.lt, kur yra ir Lietuvos piliečių vardų statistika, išskyrus iki šiol kilmės aiškinimų neturinčius vardus.

Vardai skirti į dvi grupes: pirmai grupei priskirti asmenvardžiai, kurie užrašyti su diakritikais turinčiomis raidėmis, antrai – kurie jų neturi. Šių grupių vardai padalyti į tris pogrupius.

Pirmos grupės pirmam pogrupiui priskirti vardai, kurių sandara įprasta lietuvių kalbai, jie užrašyti su lietuvių kalbai įprastomis raidėmis, jų deriniais, plg. *Ažuolas*, *Džiugas*, *Kęstutis*, *Šarūnė*, *Žemyna*. Antram pogrupiui priskirti vardai, įprasti kitoms kalboms ir neturintys lietuvių kalbos galūnių, bet užrašyti lietuvių kalbai įprastomis raidėmis, jų deriniais, plg. *Ričard*, *Žasmin*. Trečio pogrupio vardai yra lietuvių, kitoms kalboms būdingų vardų, įprastai neturinčių raidžių su diakritikais, variantai, kurie užrašyti raidėmis su diakritikais, plg. *Daniellė*, *Gordėj*.

Antros grupės pirmo pogrupio vardai yra lietuvių kalbai įprasti asmenvardžiai su lietuvių kalbos raidėmis, jų deriniais, plg. *Robertas, Vaiva*. Prie jų priskirti su kitų kalbų vardais sutapę įprastos lietuvių kalbai sandaros asmenvardžiai, plg. *Amanda, Jonas*. Antram pogrupiui priskirti kitoms kalboms įprasti vardai, turintys lietuvių kalbai neįprastų raidžių, jų derinių, plg. *Emily, Estelle, Leah, Jacob, Maria, Markuss*. Taip pat čia yra dvejopai galimi interpretuoti kitose kalbose įprasti vardai, nors juos galima laikyti ir lietuvių kalbai įprastų vardų variantais, užrašytais su raidėmis be diakritikų, plg. *Adele, Emile, Madeleine*. Dar šiam pogrupiui priskirti sugramatinti vardai, plg. *Jacobas, Thoras*, nes dėl kamienų užrašymo neįprastais lietuvių kalbos raidžių deriniais, jie nebūdingi lietuvių kalbai. Trečio pogrupio vardai yra lietuvių kalbai⁵ įprastų vardų variantai, kuriuose trūksta raidžių su diakritikais, plg. *Andzelika, Jurate, Kesmina, Matejus, Sarolote*.

Pagal tyrimo tikslą vardai vertinti iš lietuvių ir kitų kalbų perspektyvų, kreipiant dėmesį į jų užrašymą raidėmis su diakritikais. Dėl to tarp išskirtų lietuvių, kitoms kalboms įprastų vardų pasitaikė užrašymo riktų turinčių asmenvardžių, pvz., prie lietuvių kalbai įprastų vardų yra *Džiulijus* (plg. *Džulijus*), *Ričerdas* (plg. *Ričardas*), prie kitoms kalboms įprastų vardų – *Gabia* (plg. vietoj *Gabija*), *Tayus* (plg. vietoj *Tajus*). Šių vardų analizė yra kitų tyrimų objektas, nes siekiama iširti emigrantų vardus vien raidžių su diakritikais atžvilgiu.

4. Tyrimo rezultatai

Vardų registravimo su diakritikus turinčiomis raidėmis tyrimo rezultatai matomi iš 2 ir 3 lentelių. Jose pateikti į grupes ir pogrupius suskirstytų JK, Airijoje, Norvegijoje ir Vokietijoje gimusių mergaičių (2 lentelė) ir berniukų (3 lentelė) vardų skaičiai bei jų apimamos dalys tirtose šalyse, nurodžius ir kiekvienos šalies Lietuvos piliečių vardų skaičių. Atskirti nepasikartoję ir pasikartoję vardai, siekiant parodyti jų įvairovę ir dažnumą.

Raides su diakritikais turinčių vardų skaičius ir jų apimamos dalys pateikta pirmoje, jų neturinčių – antroje lentelės dalyse, jas padalinus į tris skiltis. Abiejų dalių pirmose skiltyse nurodyti lietuvių, antrose – kitoms kalboms įprastų, o trečiose, priklausomai nuo grupės, su diakritikus turinčiomis raidėmis ar be jų registruotų lietuvių ir kitoms kalboms įprastų vardų skaičiai ir jų apimamos dalys. Po jų nurodyta bendras kiekvienos šalies vardų, turinčių raides su diakritikais ar be jų vardų skaičius, jų apimamos dalys.

⁵ Minėti tik lietuvių kalbai įprastų vardų variantai, nes kitoms kalboms įprastų vardų variantų, kurie būtų užrašyti be jiems būdingų raidžių su diakritikais, nėra.

2 lentelė. Mergaičių vardai pagal juose esančias raides su diakritikais

Šalis		Vardai turi raides su diakritikais			Vardai neturi raidžių su diakritikais			Iš viso
		Lietuvių kalbai įprasti vardai	Kitoms kalboms įprasti vardai	Lietuvių ir kitoms kalboms įprastų vardų variantai	Lietuvių kalbai įprasti vardai	Kitoms kalboms įprasti vardai	Lietuvių kalbai įprastų vardų variantai	
JK	Nepasikartojusių vardų skaičius ir %	341	2	7	778	589	36	1753 100 %
		19,5 %	0,1 %	0,4 %	44,4 %	33,6 %	2 %	
	Iš viso 350 (20 %)			Iš viso 1403 (80 %)				
JK	Pasikartojusių vardų skaičius ir %	4316	2	7	8509	3163	69	16066 100 %
		26,9 %	0 %	0 %	53 %	19,7 %	0,4 %	
	Iš viso 4325 (26,9 %)			Iš viso 11741 (73,1 %)				
Airija	Nepasikartojusių vardų skaičius ir %	160	0	3	394	209	45	811 100 %
		19,7 %	0 %	0,4 %	48,6 %	25,8 %	5,5 %	
	Iš viso 163 (20,1 %)			Iš viso 648 (79,9 %)				
Airija	Pasikartojusių vardų skaičius ir %	1079	0	3	2146	565	82	3875 100 %
		27,8 %	0 %	0,1 %	55,4 %	14,6 %	2,1 %	
	Iš viso 1082 (27,9 %)			Iš viso 2793 (72,1 %)				
Norvegija	Nepasikartojusių vardų skaičius ir %	174	1	7	325	158	20	685 100 %
		25,4 %	0,1 %	1 %	47,5 %	23,1 %	2,9 %	
	Iš viso 182 (26,5 %)			Iš viso 503 (73,5 %)				
Norvegija	Pasikartojusių vardų skaičius ir %	1261	1	7	1958	477	22	3726 100 %
		33,8 %	0 %	0,2 %	52,6 %	12,8 %	0,6 %	
	Iš viso 1269 (34 %)			Iš viso 2457 (66 %)				
Vokietija	Nepasikartojusių vardų skaičius ir %	105	1	4	361	317	12	800 100 %
		13,1 %	0,1 %	0,5 %	45,2 %	39,6 %	1,5 %	
	Iš viso 110 (13,7 %)			Iš viso 390 (86,3 %)				
Vokietija	Pasikartojusių vardų skaičius ir %	325	1	4	1199	747	17	2293 100 %
		14,2 %	0 %	0,2 %	52,3 %	32,6 %	0,7 %	
	Iš viso 330 (14,4 %)			Iš viso 1963 (85,6 %)				

3 lentelė. Berniukų vardai pagal juose esančias raides su diakritikais

Vardų pobūdis		Vardai turi raides su diakritikais			Vardai neturi raidžių su diakritikais			Iš viso
		Lietuvių kalbai įprasti vardai	Kitoms kalboms įprasti vardai	Lietuvių ir kitoms kalboms įprastų vardų variantai	Lietuvių kalbai įprasti vardai	Kitoms kalboms įprasti vardai	Lietuvių kalbai įprastų vardų variantai	
JK	Nepasikartojusių vardų skaičius ir %	48	8	2	814	879	6	1757 100 %
		2,7 %	0,5 %	0,1 %	46,3 %	50,1 %	0,3 %	
	Iš viso 58 (3,3 %)			Iš viso 1699 (96,7 %)				
JK	Pasikartojusių vardų skaičius ir %	402	10	2	12709	3845	14	16982 100 %
		2,4 %	0 %	0 %	74,8 %	22,7 %	0,1 %	
	Iš viso 414 (2,4 %)			Iš viso 16568 (97,6 %)				
Airija	Nepasikartojusių vardų skaičius ir %	25	1	0	437	274	1	738 100 %
		3,4 %	0,1 %	0 %	59,3 %	37,1 %	0,1 %	
	Iš viso 26 (3,5 %)			Iš viso 712 (96,5 %)				
Airija	Pasikartojusių vardų skaičius ir %	102	1	0	3137	620	1	3861 100 %
		2,6 %	0 %	0 %	81,3 %	16,1 %	0 %	
	Iš viso 103 (2,6 %)			Iš viso 3758 (97,4 %)				
Norvegija	Nepasikartojusių vardų skaičius ir %	24	2	2	387	193	1	609 100 %
		3,9 %	0,3 %	0,3 %	63,6 %	31,7 %	0,2 %	
	Iš viso 28 (4,5 %)			Iš viso 581 (95,5 %)				
Norvegija	Pasikartojusių vardų skaičius ir %	129	2	2	3298	526	2	3959 100 %
		3,3 %	0,03 %	0,03 %	83,3 %	13,3 %	0,03 %	
	Iš viso 133 (3,4 %)			Iš viso 3826 (96,6 %)				
Vokietija	Nepasikartojusių vardų skaičius ir %	20	2	0	279	425	3	729 100 %
		2,7 %	0,3 %	0 %	38,3 %	58,3 %	0,4 %	
	Iš viso 22 (3 %)			Iš viso 707 (97 %)				
Vokietija	Pasikartojusių vardų skaičius ir %	36	2	0	1263	1083	3	2387 100 %
		1,5 %	0,1 %	0 %	52,9 %	45,4 %	0,1 %	
	Iš viso 38 (1,6 %)			Iš viso 2349 (98,4 %)				

4.1. Lietuvių ir kitoms kalbos įprastų vardų, turinčių raides su diakritikais, registravimo polinkiai

Tirtose emigracijos šalyse vardai su diakritikus turinčiomis raidėmis nėra išplitę. Iš 2 ir 3 lentelių matyti, kad užsienyje gimusiems vaikams emigrantai dažniau suteikė vardus, kurie neturi raidžių su diakritikais: visose šalyse šių vardų yra daugiau nei asmenvardžių, turinčių raides su diakritikais. Norvegijoje šie vardai sudaro ~2/3, kitose šalyse – dar didesnes mergaičių vardų dalis (žr. 2 lentelę). Kaip matyti iš 3 lentelės, berniukų vardai be raidžių su diakritikais dominuoja visų tirtų šalių emigrantų iš Lietuvos vardyne.

Taigi vardai su diakritikus turinčiomis raidėmis būdingesni mergaitėms. Didžiausią dalį pasikartoję mergaičių vardai, kurie turi raides su diakritikais, apima Norvegijoje: sudaro 34 %, Airijoje ir JK – mažiau, atitinkamai 27,9 % ir 26,9 % visų tirtų mergaičių vardų. Iš šių šalių išsiskiria Vokietija, kurioje mergaičių vardai, kurie turi raides su diakritikais, sudaro 14,4 % vardų (žr. 2 lentelę). Pasikartojusių mergaičių vardų apimamos dalys visose šalyse didesnės už nepasikartojusių vardų dalis rodo, kad mergaičių vardai su diakritikus turinčiomis raidėmis pasižymi dažnumu.

Didžiosiose emigracijos iš Lietuvos šalyse tėvai vengia berniukų vardų, kurie turi raides su diakritikais. Daugiausia pasikartojusių raides su diakritikais turinčių berniukų vardų, kaip ir mergaičių, registruota Norvegijoje – 3,4 % vardų, mažiau Airijoje ir JK – atitinkamai 2,6 % ir 2,4 %, mažiausiai Vokietijoje – 1,6 % pasikartojusių vardų, kurie turi raides su diakritikais (žr. 3 lentelę). Taigi berniukų vardai su diakritikus turinčiomis raidėmis yra periferiniai. Pasikartojusių berniukų vardų sudaromos dalys, visose šalyse mažesnės už nepasikartojusių vardų dalis, rodo, kad tokie berniukų vardai kartojasi retai.

Iš 2 ir 3 lentelių 1 grupės 1 pogrupio duomenų matyti, kad pasikartoję lietuvių kalbai įprasti mergaičių ir berniukų vardai apima beveik visus (kartais visus – JK mergaičių ir berniukų, Airijos berniukų vardų atvejai) raides su diakritikais turinčius asmenvardžius. Taigi statistiškai reikšminga vardų dalis yra įprastos lietuvių kalbos vardų formos, nors šie vardai ir reti berniukų vardyne: tėvai, pasirinkę vaikų vardus, kurie turi raides su diakritikais, dažniausiai juos tinkamai ir registruoja. Tai rodo, kad tėvai neabejingi vaikų vardų formoms, nes didžioji jų dalis yra įprastos lietuvių kalbai.

Tirtose emigracijos šalyse pasikartojo tie patys mergaičių asmenvardžiai su raidėmis, turinčiomis diakritikus, plg. *Kamilė* 336⁶ (JK)⁷, 82 (N), 68 (A), 15 (V), *Gabrielė* 311 (JK), 88 (A), 72 (N), 21 (V), *Lėja* 304 (JK), 90 (N), 59 (A), 25 (V), taip pat *Viltė* 200 (JK), 56 (A), 45 (N), 14 (V), *Austėja* 191 (JK), 53 (A), 46 (N), 19 (V), *Tėja* 166 (JK), 71 (N), 23 (A), 10 (V) ir kt. Šie vardai patenka į JK, Airijos ir Norvegijos vardų dvidešimtukus, išskyrus *Tėją* Airijoje (Sinkevičiūtė 2024a). Berniukų vardai

⁶ Toliau prie kiekvieno vardo pateiktas skaičius, kuris rodo, kiek asmenvardžių duota tirtose emigracijos šalyje.

⁷ Toliau prie vardų skliaustuose nurodytas tiriamuoju metu šalyje duotų vardų skaičius ir pateiktos šalių santrumpos: be JK, A – Airija, N – Norvegija, V – Vokietija.

su diakritikus turinčiomis raidėmis, išskyrus *Jokūba* 173 (JK), 42 (A), 59 (N), 7 (V), kuris yra tarp dvidešimties dažniausių JK, Airijos ir Norvegijos berniukų vardų (Sinkevičiūtė 2024a), kartojo si rečiau. Tokie vardai yra *Rėjus* 47 (JK), 9 (A), 4 (V), *Ažuolas* (37), 17 (N), 7 (A), 3 (V), *Džiugas* 24 (JK), 12 (A), 6 (N), 3 (V), *Vėjas* 13 (JK), 12 (N), 2 (V), 1 (A).

Minėti populiarūs asmenvardžiai rodo, kad tėvai mergaitėms renka vardus, kurie jiems patinka, o lietuvių kalbos raidė *ė* nėra kliūtis. Gali būti, kad neišplitę berniukų vardai su diakritikus turinčiomis raidėmis atspindi bendrą nuostatą – rečiau vadinti ne tik lietuviškais vardais, kaip parodė baltiškų emigrantų vaikų vardų tyrimas JK, kai tėvai perpus rečiau davė berniukams baltiškus vardus nei mergaitėms (žr. Sinkevičiūtė 2024b), bet ir vengti berniukų vardų, kurie turi raides su diakritikais.

Iš kitoms kalboms įprastų vardų su diakritikus turinčiomis raidėmis (2 ir 3 lentelių 1 grupės 2 pogrupis) matyti, kad šie asmenvardžiai yra reti. Iš pasikartojusių šio pogrupio vardų matyti, kad išskyrus Vokietijoje duotus berniukų vardus, jie nesiekia 0,1 %.

Vieni šių vardų yra Lietuvos tautinių mažumų asmenvardžiai, neturintys lietuvių kalbos galūnių. Tokie yra lenkų, rusų, ukrainiečių ir kt. kalboms būdingi asmenvardžiai *Lukaš* 2 (JK), *Mateuš* 1 (N), 2 (JK), *Ričard* 1 (N), 1 (A), *Tomaš* 1 (JK), 1 (V), *Viačeslav* 1 (JK), *Ždan* 1 (JK), taip pat *Elijuš* 1 (JK) duotas ankstesniais amžiais Lietuvoje išplitusia forma, susidariusia perimant vardus iš lenkų kalbos, ir šiuo būdu padaryta forma *Emiljuš* 1 (JK). Antra dalis vardų yra kitoms kalboms būdingi vardai, užrašyti raidėmis su diakritikais ir neturintys lietuvių kalbos galūnių. Tai yra mergaičių vardai *Mišel* 1 (JK), *Žaklin* 1 (N), 1 (V), *Žasmin* 1 (JK) ir berniukų vardai *Ardžent* 1 (V), *Džeikob* 1 (JK).

Taigi raides su diakritikais turintys kitoms kalboms būdingi vardai nėra populiarūs. Kita vertus, iš jų matyti reti atvejai, kai Lietuvos piliečiai lenkai vaikams davė vardus užrašytus su lietuvių kalbos raide *š*, plg. *Lukaš*, *Mateuš*, *Tomaš*, *Elijuš*, *Emiljuš*, o ne su lenkų kalbos digrafu *sz*. Tai liudija lietuvių kalbos poveikį Lietuvos tautinių mažumų vardams⁸. Kiti vardai, neturintys lietuvių kalbos galūnių, atspindi atvejus, kai tėvams priimtini neįprastos lietuvių kalbai sandaros vaikų vardai, užrašomi lietuvių kalbos raidėmis. Tai taip pat yra lietuvių kalbos poveikis kitakalbių Lietuvos piliečių, gyvenančių emigracijos šalyse, vardynui.

4.2. Lietuvių kalbai įprastų vardų variantai, kuriuos trūksta raidžių su diakritikais

Kaip matyti iš 2 ir 3 lentelių antros grupės trečio pogrupio skilties, lietuvių kalbai įprastų vardų variantai, užrašyti be raidžių su diakritikais, yra reti. Šių asmenvardžių apimamos dalys yra didesnės mergaičių vardyne, nes ten labiau išplitę ir vardais su diakritikus turinčiomis raidėmis (žr. anksčiau).

⁸ Tokio poveikio pastebėta ir anksčiau, kai kitataučiai Lietuvos gyventojai davė savo vaikams lietuvių kilmės vardus, užrašytus lietuvių kalbai neįprasta forma – be galūnių, plg. *Almin*, *Einor* ir kt. (Sinkevičiūtė 2022b: 316).

Kartu su pasikartojusiais asmenvardžiais, daugiausia mergaičių vardų variantų, kurie netinkamai registruoti be raidžių su diakritikais, fiksuota Airijoje – 2,1 %, mažiau Vokietijoje ir Norvegijoje – atitinkamai 0,7 % ir 0,6 %, mažiausiai – JK, kur sudaro 0,4 % visų kiekvienos šalies mergaičių vardų (žr. 2 lentelę). Berniukų vardų variantai, netinkamai registruoti be raidžių su diakritikais, yra dar retesni. Jie apima po 0,1 % visų JK ir Vokietijoje duotų pasikartojusių berniukų vardų, o kitose šalyse jų dalys nesiekia 0,1 % (žr. 3 lentelę). Nepasikartoję lietuvių kalbai įprastų vaikų vardų variantai, registruoti be diakritikų neturinčių raidžių, visose tirtose šalyse apima didesnes dalis nei pasikartoję: šie asmenvardžiai ne tik neišplitę, bet ir reti. Taigi emigrantų vaikų vardams raidžių su diakritikais trūksta retai.

Išskirtos įprastų lietuvių kalbos vardų variantų, registruotų be raidžių su diakritikais, grupės. Ypač varduose trūksta balsės *é*, kitų raidžių su diakritikais – rečiau. Galima skirti atvejus:

1. Vardų galūnė *-é* užrašyta *-e*

Tirtose šalyse dažniausi yra įprastų lietuvių kalbos vardų variantai, kai vietoj lietuvių kalbai įprastų mergaičių vardų galūnės *-é* užrašoma *-e*. Šie asmenvardžiai kartojasi labiausiai, nes lietuvių kalbos moterų vardų galūnė *-é* varduose yra išplitusi.

Dalis tų pačių vardų be raidės *-é* fiksuoti keliuose šalyse. Tokiu būdu registruoti baltiški vardai: Aine 1 (N)⁹, 1 (JK), 1 (A) šalia *Ainè* 3 (N), 4 (JK), 4 (A), Deimante 3 (A), 1 (JK) šalia *Deimantè* 26 (A), 68 (1), Lukne 1 (N), 1 (A) šalia *Luknè* 23 (N), 23 (A), Migle 1 (N), 1 (A), 1 (V) šalia *Miglè* 30 (N), 22 (A), 6 (V), Rugile 2 (JK), 2 (A), 1 (V) šalia *Rugilè* 79 (JK), 19 (A), 4 (V), Saule 1 (N), 1 (JK), 1 (A) šalia *Saulè* 27 (N), 94 (JK), 24 (A), Smilte 6 (A), 2 (JK) šalia *Smiltè* 23 (A), 111 (JK), Ugne 5 (A), 2 (JK) šalia *Ugnè* 45 (A), 149 (JK), Vakare 1 (JK), 1 (A) šalia *Vakarè* 41 (JK), 15 (A), Vilte 6 (A), 3 (N), 2 (JK) šalia *Viltè* 56 (A), 45 (N), 200 (JK).

Be *-é* užrašytų skolintų vardų yra mažiau, jie kartojasi rečiau: Elze 1 (JK), 1 (A) šalia *Elzè* 32 (JK), 9 (A), Guste 3 (A), 1 (V), 1 (N) šalia *Gustè* 39 (A), 4 (V), 39 (N), Izabele 2 (A), 1 (N) šalia *Izabelè* 10 (A), 20 (N), Kamile 4 (JK), 1 (N) šalia *Kamilè* 336 (JK), 82 (N), Urte 1 (N), 1 (A) šalia *Urtè* 35 (N), 32 (A). Įprasti su diakritikus turinčiomis raidėmis registruoti vardai tirtose šalyse yra išplitę labiau nei jų variantai be *-é*, išskyrus *Aine* (žr. anksčiau).

Kitų vardų su *-e* vietoj *-é* pasitaiko atskirose šalyse. Vieni yra retesni išplitusių raidės su diakritikais turinčių vardų, duotų tirtose šalyse, variantai. Dalis jų yra skolinti vardai Akvile 2 (A) šalia *Akvilè* (15), Ariele 4 (JK) šalia *Arielè* 35 (JK), Auguste 1 (A) šalia *Augustè* 26 (A), Beatriče 1 (JK) šalia *Beatričè* 15 (JK), Ignė 1 (JK) šalia *Ignè* 8 (JK), Juste 1 (A) šalia *Justè* 6 (A). Kita dalis asmenvardžių yra baltiški vardai: Aiste 1 (N) šalia *Aistè* 10 (N), Aukse 1 (A) šalia *Auksè* 11 (A), Jore 1 (JK) šalia *Jorè* (23), Rusne 1 (JK) šalia *Rusnè* 45 (JK).

⁹ Netinkamai registruoti vardai yra pabraukti.

Dar kiti vardai yra neišplitę įprastų lietuvių kalbai emigrantų vardų, kurie tiriamuoju laiku tirtose šalyse yra reti, variantai. Tokie yra baltiški vardai *Armante* 1 (A) šalia *Armantė* 1 (A), *Eimante* 1 (A) šalia *Eimantė* 1 (A), *Egle* 2 (A) šalia *Eglė* 3 (A), *Gintare* 1 (V) šalia *Gintarė* 1 (V), *Gyte* 1 (A) šalia *Gytė* 3 (A), *Indre* 1 (V) šalia *Indrė* 1 (V), *Rimante* 1 (A) šalia *Rimantė* 1 (A), *Upe* 1 (N) šalia *Upė* 4 (N). Pasitaikė ir skolintų asmenvardžių, plg. *Agne* 1 (A) šalia *Agnė* 4 (A), *Aire* 2 (A) šalia *Airė* 1 (A), *Anele* 1 (JK) šalia *Anelė* 2 (JK), *Ilze* 2 (JK) šalia *Ilzė* 2 (JK), *Noele* 1 (N) šalia *Noelė* 1 (N). Fiksuota ir kitų raidės *e* neturinčių skirtingos kilmės vardų, plg. *Anete* 1 (JK), *Arville* 1 (A), *Eirile* 1 (JK), *Gabne* 1 (JK)¹⁰, *Gvide* 1 (A), *Nagle* 1 (V)¹¹, *Ovile* 1 (A), *Renesme* 2 (JK), *Sibile* 1 (N), *Une* 1 (JK), *Urmile* 1 (JK)¹², kurie tose šalyse, kuriose jie fiksuoti, tiriamuoju metu neturi įprastų lietuvių kalbos vardų atitikmenų.

Taigi be raidės *-ė* registruoti tie vardai, kuriems variantiškos lietuvių kalbai įprastos formos tiriamuoju metu yra populiarios visoje Lietuvoje. Kiti emigracijoje be raidės *-ė* fiksuoti vardai paplitę mažiau, dalis jų yra XX a. paplitusių lietuvių kalbai įprastos formos vardų variantai, plg. *Agne*, *Anele*, *Indre* (žr. vardai.vlkk.lt).

2. Vardų baigmenys *-ėja*, *-ėjus* užrašyti *-ėja* (kartais *-ea*), *-ėjus*

Kitais atvejais vardų baigmenys *-ėja*, *-ėjus* užrašyti be *-ė*. Dažniausiai varduose vietoj *-ė* užrašyta *-e-*, nepakeitus vardo struktūros. Tokiu būdu registruoti labiau paplitę vardai *Austeja* 7 (JK), 3 (A), 1 (N), 1 (V) šalia *Austėja* 191 (JK), 53 (A), 46 (N), 19 (V), *Andreja* 2 (JK), 2 (A), 1 (N) šalia *Andrėja* 81 (JK), 23 (A), 30 (N). Mažiau išplitę mergaičių vardai *Aureja* 2 (JK), 2 (A) šalia *Aurėja* 27 (JK), 5 (A), *Ameja* 1 (A) šalia *Amėja* 1 (A), *Doroteja* 1 (A) šalia *Dorotėja* 6 (A), *Kataleja* 3 (JK) šalia *Katalėja* 18 (JK) ir berniukų vardas *Matejus* 1 (JK), 1 (V) šalia *Matėjus* 9 (JK), 1 (V). Pasitaikė ir vardai *Adreja* 1 (A)¹³, *Elveja* 1 (A), *Mateja* 1 (JK), *Nedeja* 1 (A)¹⁴, *Timeja* 1 (JK) ir *Vereleja* 1 (A)¹⁵, kurie registracijos šalyse neturi įprastų lietuvių kalbai variantų.

Retesniais atvejais mergaičių vardų baigmuo *-ėja* užrašytas *-ea*. Tokius atvejus rodo vardai *Austea* 1 (N) šalia *Austėja* 46 (N), taip pat *Astrea* 1 (V), *Ulea* 1 (N)¹⁶, *Timea* 1 (V), šalyse, kur registruotas vardas su *-ea*, neturintys lietuvių kalbai įprastų variantų. Toks modelis greičiausiai atsirado pagal lietuvių ir kitoms kalboms įprastų vardų *Tėja* ir *Tea* analogiją.

¹⁰ Vardo kilmę galima aiškinti dvejopai. Viena vertus, jis gali būti atsiradęs pagal lietuvių pavardę *Gabnys*, kurią galima sieti su lie. *gobti*, *gobia* (?); LPŽ pavardės kilmė palikta neaiškinta. Kita vertus, vardas gali būti ir atsiradęs dėl eufonijos pagal kitus panašiai skambančius vardus, plg. *Agnė*, *Dagnė*, *Ragnė*.

¹¹ Asmenvardžio pamatas yra vyro vardas *Naglis*, kilęs iš kalno *Naglis* pavadinimo ir paplitęs iš padavimo apie Neringą ir Naglį.

¹² Vardas gali būti padarytas pagal kitų vardų su pabaigos *-milė* analogiją (žr. Sinkevičiūtė 2022b: 317), jo pradinę dalį interpretavus pagal operos dainininkės Violetos Urmanavičiūtės–Urmanos sceninį vardą.

¹³ Vardas yra priesagos *-ėja* vedinys padarytas iš avd. *Adrė*.

¹⁴ Vardas yra priesagos *-ėja* vedinys padarytas iš avd. *Neda*.

¹⁵ Neaiškios kilmės vardas.

¹⁶ Vardas yra priesagos *-ėja* vedinys padarytas iš avd. *Ula*, *Ulė*.

Išskyrus į dažniausių JK, Airijos ir Norvegijos emigrantų vaikų vardų dvidešimtukus patenkančio vardo *Austėja* variantus (Sinkevičiūtė 2024a), aptarti asmenvardžiai su *-eja*, *-ejus* ar *-ea* yra skolinti ar iš jų padaryti vediniai. Iš jų matyti, kad be raidės *-ė* registruoti vardų variantai yra retesni už juos turinčius įprastus lietuvių kalbos vardus, o kitais atvejais, kai vardai yra to paties ar panašaus populiarumo kaip ir raidė *-ė* turintys lietuvių kalbai įprasti jų variantai, asmenvardžiai yra reti.

3. Vardų kamiene *ė* užrašytas *e*

Kaip ir anksčiau aptarti vardai, dalis asmenvardžių vietoj raidės *ė* kamiene turi *e*. Šie asmenvardžiai yra skolinti dviskiemeniai vardai, iš kurių dažniausi yra *Leja* 8 (JK), 8 (A), 5 (V), 1 (N) šalia *Lėja* 304 (JK), 59 (A) 25 (V), 90 (N) ir *Teja* 5 (JK), 2 (A), 1 (N), 1 (V) šalia *Tėja* 166 (JK), 23 (A), 71 (N), 10 (V). Pasitaikė retesnių mergaičių, plg. *Meja* 2 (A), 1 (JK) šalia *Mėja* 10 (A), 43 (JK), *Neja* 1 (JK) šalia *Nėja* 2 (JK), ir berniukų, plg. *Rejus* 1 (JK) šalia *Rėjus* 47 (JK), vardų. Visoms tirtoms emigracijos šalims būdinga, kad labiau išplitę vardai turi daugiau be raidės *ė* užrašytų variantų, kurie visose tirtose šalyse yra retesni už įprastus lietuvių kalbos vardus.

4. Vardų kamiene *ū* užrašytas *u*

Fiksuota vardų, kuriuose lietuvių kalbos balsė *ū* užrašytas *u*. Labiausiai išplitęs yra *Jokubas* 6 (JK), 2 (N), 1 (A), 1 (V) šalia *Jokūbas* 173 (JK), 59 (N), 42 (A), 7 (V). Kiti atvejai yra vienetiniai; tai – mergaičių vardas *Ruta* 1 (A) šalia *Rūta* 10 (A), berniukų vardai *Rukas* 1 (JK) šalia *Rūkas* 1 (JK), *Timuras* 1 (JK) šalia *Timūras* 2 (JK). Varianto *Jokubas* dažnumas sietinas su vardo *Jokūbas* populiarumu (žr. Sinkevičiūtė 2024a).

5. Atskiri atvejai: *q*, *ž*, *ę* ir *dž* užrašyti *a*, *z*, *e* ir *dz*

Kitais atvejais tirtose šalyse registruotuose varduose trūko *q*, *ę*, *ž* ir *dž*. Vietoj raidės *ž* užrašyta *z*, plg. *Anzelika* 1 (A) šalia *Anželika* 1 (A), vietoj *dž* – *dz*, plg. *Andzelas* 1 (V). Vietoj nosinių raidžių *q* užrašyta *a*, plg. *Ažuolas* 1 (JK) šalia *Ažuolas* 37 (JK), vietoj *ę* – *e*, plg. *Kesmina* 1 (JK). Šie atvejai reti, nes minėtos raidės su diakritikais lietuvių varduose yra retos.

6. Varduose trūksta dviejų raidžių su diakritikais

Pasitaikė atvejų, kai be galūnės *-ė*, užrašytos *-e*, trūko ir kitų raidžių su diakritikais. Tokie atvejai yra: a) raidė *ė* kamiene užrašyta *e*, plg. *Atene* 1 (JK), 1 (A) šalia *Atėnė* 40 (JK), 17 (A); b) raidė *ū* kamiene užrašyta *u*, plg. *Arune* 1 (A), *Jurate* 1 (V); c) raidė *š* kamiene užrašyta *s*, plg. *Sarlote* 2 (A), 1 (N) šalia *Šarlotė* 2 (A), 6 (N), arba digrafu *sh*, plg. *Sharlote* 1 (JK) šalia *Šarlotė* 4 (JK). Išskyrus *š* užrašymą *s* ar *sh*, kiti raidžių užrašymo atvejai kartojosi anksčiau ir atspindi aptartus vardų užrašymo polinkius.

Taigi lietuvių kalbai įprastuose varduose skirtingose pozicijose dažniausiai trūksta raidės *-ė*, kitų raidžių – rečiau. Tirtų šalių varduose nepasitaikė kitomis

raidėmis užrašytos raidės č, nes vardai su č, kaip ir minėtais *q, e, dž, š, ž* atvejais, yra reti. Dauguma vardų, kuriuose trūksta raidžių su diakritikais, yra reti išplitusių įprastų lietuvių kalbos vardų, turinčių raides su diakritikais, variantai.

4.3. Lietuvių ir kitoms kalboms įprastų vardų variantai, registruoti su diakritikus turinčiomis raidėmis

Iš 2 ir 3 lentelių pirmos grupės trečio pogrupio skilčių matyti, kad lietuvių ir kitoms kalboms įprastų vardų variantų, registruotų su diakritikus turinčiomis raidėmis, yra mažai. Norvegijoje ir Vokietijoje jų fiksuota po 0,2 %, Airijoje – 0,1 %, o JK jie nesudaro matomos mergaičių vardų dalies (žr. 2 lentelę). Pasikartoję berniukų vardų variantai, užrašyti su diakritikus turinčiomis raidėmis, yra dar retesni (žr. 3 lentelę). Nepasikartoję lietuvių ar kitoms kalboms įprastų vardų variantai, užrašyti su diakritikus turinčiomis raidėmis, sudaro šiek tiek didesnes dalis. Taigi lietuvių ar kitoms kalboms įprasti vardai, juose įprastas raides be reikalo keičiant raidėmis su diakritikais, perdirbami retai.

Vieni šios grupės vardai yra įprasti asmenvardžiai, kurie perdirbti vietoj įprastų raidžių juose įrašius raides su diakritikais. Dalis tokių vardų turi labiau paplitusius lietuvių kalbai įprastus jų atitikmenis, plg. mergaičių vardus *Ariélé* 1 (JK) šalia *Ariélé* 35 (JK), *Jūna* 1 (N) šalia *Juna* 2 (N) ir berniukų vardą *Bėnas* 1 (N) šalia *Benas* 84 (N). Kiti asmenvardžiai, plg. mergaičių *Terėse* 1 (A) ir berniukų *Nėlis* 1 (N), vardų atitikmenų tose šalyse, kur registruoti variantai, neturi. Kiti lietuvių kalbai įprasti vardai, nors ir turi raides su diakritikais, bet jie yra perdirbti, panašūs į kitoms kalboms įprastus vardus, plg. mergaičių vardus *Beatričia* 1 (N) šalia *Beatričė* 6 (N), *Estėa* 1 (JK) šalia *Estėja* 3 (JK), taip pat *Aristėja* 1 (N), ir berniukų *Matėas* 1 (JK) šalia *Matėjas* 1 (JK), vardus.

Šie vardai rodo, kad emigrantų vardyne retai pasitaiko įprastų lietuvių kalbos vardų perdirbinių. Į skolintus vardus panašūs asmenvardžiai atspindi tėvų pastangas rasti optimalius vardų formų variantus, balansuojant tarp lietuvių ir užsienio kalbų: modifikavus lietuvių kalbai įprastų vardų formas juose išsaugoma lietuvių kalbos raidė *-ė*. Antri vardai yra kitoms kalboms įprasti asmenvardžiai, užrašyti su *e* vietoj raidės *ė*. Galima skirti atvejus:

1. Vardų baigmuo *-e* užrašytas *-ė*

Šie atvejai yra dažniausi, nors taip užrašyti vien mergaičių vardai. Iš jų daugiau pasikartoję vardas *Nicolė* 2 (N), 1 (JK), 1 (V) šalia *Nicole* 1 (N), 8 (V). Kiti variantai buvo pavieniai, plg. *Charlottė* 1 (JK) šalia *Charlotte* 11 (JK), *Carolinė* 1 (JK) šalia *Caroline* 3 (JK), *Daniellė* 1 (JK) šalia *Danielle* 5 (JK), *Gabriellė* 1 (A) šalia *Gabrielle* 3 (A), *Kamillė* 1 (N) šalia *Kamille* 1 (N), taip pat *Estellė* 1 (N), *Gracė* 1 (A), *Rašellė* 1 (V). Kita vertus, dalį minėtų variantų galima interpretuoti ir kitaip: laikyti lietuvių kalbai įprastų vardų *Danielė*, *Estelė*, *Gabrielė*, *Kamilė* variantais, kurie užrašyti su digrafais.

2. Vardų baigmenys *-ej*, *-éa* užrašyti *-ėj-*, *-ea*

Tokių variantų pasitaikė mergaičių ir berniukų vardyne. Tai – reti vardų *Andrėja* 1 (JK) šalia *Andrea* 29 (JK), *Gordėj* 1 (JK) šalia *Gordej* 2 (JK) variantai.

3. Vardų kamienų balsė *e* užrašyta *é*

Šie atvejai taip pat reti, plg. *Amélie* 1 (V) šalia *Amelie* 6 (V), *Léa* 1 (V) šalia *Lea* 18 (V), taip pat *Fréya* 1 (N). Šių variantų galėjo atsirasti norint akcentuoti ryškiau tariamą skiemenį.

Perdirbiniai rodo, kad emigrantų vardyne kitoms kalboms įprastas vardų formas kartais veikia lietuvių kalba. Jos įtaka matoma tada, kai emigrantai, vaikams išrinkę kitoms kalboms įprastus vardus, siekia juos padaryti panašius į lietuvių kalbai įprastus vardus dažniausiai modifikuodami jų baigmenis.

5. Apibendrinimas

Nors emigrantų iš Lietuvos vardai užsienyje išsiskiria iš kitų kalbų asmenvardžių, tačiau emigrantams pavadinant vaikus svarbu išlaikyti lietuviškumą – dėl to dažniausiai jie duoda vaikams lietuvių kalbos gramatikai įprastus vardus (Sinkevičiūtė 2022a; 2024b). Šį polinkį patvirtina atliktas tyrimas: kai emigravę Lietuvos piliečiai užsienyje savo vaikams išrinko lietuvių kalbai įprastus vardus, didelę jų daugumą registravo įprastomis lietuvių kalbos formomis. Jei pasirinkti vardai turėjo raides su diakritikais, vardus su jomis ir užrašė registracijos dokumentuose. Tai patvirtina ankstesnius pastebėjimus, kad emigrantų vaikų vardų formos yra tėvų sąmoningų sprendimų rezultatai.

Nors emigrantai vaikams dažniausiai duoda vardus, kurie yra skolinti ir panašūs į kitų kalbų asmenvardžius, bet pasitaiko retesnių iš lietuvių leksikos atsiradusių vardų, būdingesnių mergaitėms (Sinkevičiūtė 2024b). Vis dėlto tai rodo tėvų pastangas duoti vaikams asmenvardžius, kurie panašūs į kitų kalbų vardus. Šio tyrimo rezultatai taip pat atspindi tą patį polinkį: emigrantai, vadindami vaikus, linkę duoti jiems vardus, kurie užrašyti tokiais pačiais rašmenimis kaip ir populiarūs kitų kalbų vardai – be diakritikus turinčių raidžių. Būtent dėl to galima manyti, kad raidės su diakritikais yra vienas iš vardų lietuviškumo požymių, kurių emigrantai vadindami vaikus stengiasi vengti.

Raides su diakritikais turintys mergaičių ir berniukų vardai, iš kurių didžiąją dalį sudaro lietuvių kalbai įprasti asmenvardžiai, tirtose šalyse yra nevienodai išplitę. Jie atspindi skirtingas tėvų nuostatas dėl raides su diakritikais turinčių vardų: daugiausiai teigiamas nuostatas vardų su raidėmis, kurios turi diakritikus, atžvilgiu turinčių emigrantų gyvena Norvegijoje, mažiau – JK ir Airijoje, mažiausiai – Vokietijoje. Gerokai daugiau nei berniukų, raides su diakritikais turi mergaičių asmenvardžiai, nes iš dažniausių emigrantų vardų matyti plačiausiai išplitę lietuvių kalbai įprasti mergaičių vardai su *-é* (Sinkevičiūtė 2024a). Tai gali rodyti, kad mergaičių vardai su diakritikus turinčiomis raidėmis tėvams patrauklesni už berniukų. Manant, kad

raidės su diakritikais yra lietuviškumo požymis, laikytina, kad mergaičių vardai lietuviškesni už berniukų. Vis dėlto šių tyrimo rezultatų kol kas negalima vertinti visos Lietuvos vardu kontekste, nes neaišku, ar tai yra vien emigrantų vardu požymis.

Kadangi vardai su diakritikus turinčiomis raidėmis būdingesni mergaitėms, tai ir vardu variantai, kuriuose trūksta diakritikus turinčių raidžių, taip pat būdingesni mergaitėms. Vis dėlto be diakritikus turinčių raidžių tirtose šalyse registruoti įprastų vardu variantai yra reti, o raides su diakritikais turintys įprasti vardai dominuoja jų atžvilgiu. Dėl to nuostata, kad netinkamai užsienyje be raidžių su diakritikais registruoti emigrantų vaikų vardai yra plačiai išplitę, nėra teisinga. Emigrantai vaikų vardus didžiosiose emigracijos iš Lietuvos šalyse registruoja atsakingai, jų formos rodo teigiamas nuostatas lietuvių kalbos atžvilgiu. Tai rodo, kad registruoti autentiškus lietuvių kalbai įprastus asmenvardžius tirtose užsienio šalyse nėra problemiška.

Tais atvejais, kai vardus užregistravo be raidžių su diakritikais, juose dažniausiai trūko raidės *-ė* (ypač mergaičių vardu galūnėse, taip pat baigmenyje *-ėja*, vardu kamienuose ir kt.), kitų raidžių – gerokai rečiau. Greičiausiai ši padėtis atspindi raidžių su diakritikais paplitimo polinkius varduose. Lietuvių, kitoms kalboms įprastuose varduose su nereikalingomis diakritikus turinčiomis raidėmis taip pat dažniausia yra raidė *-ė* (daugeliu atvejų tose pačiose pozicijose, kur įprastų vardu variantuose trūksta raidės *-ė*). Tai rodo lietuvių kalbos įtaką registruojant kitoms kalboms įprastus vardus, o raidė *-ė* greičiausiai yra dėl kitoms kalboms įprastų vardu panašumo į lietuvių kalbai įprastus vardus.

Varduose vietoj diakritikus turinčių raidžių linkstama rašyti to paties grafinio pavidalo raides be diakritikų. Retais atvejais lietuvių kalbai įprastų raidžių deriniai buvo perteikti kitaip: vietoj baigmen *-ėja* yra *-ea* (veikia vardu *Mėja* ir *Mea* analogija), vietoj *š* užrašyta *sh*. Taigi tėvai mėgsta rinktis vardus, kurie vizualiai panašiausi į įprastus lietuvių kalbai, kas liudija teigiamas tėvų nuostatas lietuvių kalbos atžvilgiu.

Literatūra

- BIN = Coghlan, Ronan, Grehan, Ida, Joyce, P. W. (Patrick Weston). *Book of Irish Names*, Belfast: Appletree Press Ltd., 1990.
- BN = *Behind the Name. The etymology and history on first names*. Prieiga internete: <http://www.behindthename.com/> (tikrinta 2024-03-24).
- Čiubrinskas, Vytis. 2014. Posocialistinių migrantų saistymosi trajektorijos Čikagoje: saviškių ratai ir manipuliuojamas lojalumas valstybei (-ėms). *Etniškumo studijos* 2, 9–28.
- Daukšas, Darius. 2013. Lithuanians in Norway: Between 'Here' and 'There'. *Urbanites* 3(2), 51–68.
- Daukšas, Darius. 2016. Lietuviai Norvegijoje: tarp integracijos ir savo tapatumo išlaikymo. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 39, 173–194.
- Daukšas, Darius. 2018. Tarp tapimo norvegu ir buvimo lietuviu: Norvegijos lietuvių pilietybės sampratos. *Lietuvos etnologija. Socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2018, 18(27), 63–84.
- Daukšas, Darius. 2019. Antros kartos emigrantai iš Lietuvos Norvegijoje: tarp Lietuvos ir Norvegijos? *Lituanistica* 65(3), 230–240.
- DFN = Hanks, Patick, Hardcastle, Kate, Hodges, Flavia. *A Dictionary of First Names*, Oxford: Oxford University Press, 2006.

- DNP = Faure, Roberto. *Diccionario de nombres propios*, Madrid: Espasa Calpe, 2008.
- DP = Tanet, Chantal, Hordé, Tristan. 2000. *Dictionnaire des prénoms*, Montréal: Larousse.
- GVN = Kohlheim, Rosa, Kohlheim, Volker. *Das große Vornamenlexikon*, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2007.
- HSN = Coleman, Nancy L., Veka, Olav. *A Handbook of Scandinavian Names*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 2010.
- Liubinienė, Neringa. 2011. „Aš esu lietuvė visada, tikrai galiu turėti kitą pilietybę“: imigrantų iš Lietuvos identiteto dėlionės Šiaurės Airijoje, Čiubrinskas, Vytis (sudaryt.). *Lietuviškasis identitetas šiuolaikinės emigracijos kontekstuose*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 141–161.
- LPŽ = Vanagas, Aleksandras (red.). *Lietuvių pavardžių žodynas 1–2*, Vilnius: Mokslas, 1985, 1989.
- LVKŽ = Kuzavinis, Kazimieras, Savukynas, Bronys. *Lietuvių vardų kilmės žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.
- NO = Names.org. Prieiga internete: <https://www.names.org/> (tikrinta 2024-03-24).
- Schiller, Christiane. 2024. Motive der Vornamenwahl für Kinder von in Deutschland lebenden Litauerinnen und Litauer. *Schriften der Gesellschaft für Baltische Studien. Baltische Studien 6 (SGBS 6)*. Hamburg: baar, 221–241.
- SI = Grzenia, Jan. *Słownik imion* (red. Aleksandra Kubiak–Sokół). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Sinkevičiūtė, Daiva. 2011. Nauji 2007–2010 m. lietuviškos kilmės vaikų vardai ir jų davimo polinkiai. *Kalbos kultūra*, 84, 214–229.
- Sinkevičiūtė, Daiva. 2021. Jungtinėje Karalystėje gimusių Lietuvos Respublikos piliečių vardai: jų registravimo dokumentuose įvairovė. *Pasaulio lietuvis*, 2021-08-02, <https://pasauliolietuvis.lt/jungtineje-karalysteje-gimusiu-lietuvos-respublikos-pilieciu-vardai-ju-registravimo-dokumentuose-ivairove/>
- Sinkevičiūtė, Daiva. 2022a. Lietuviškumo raiškos įvairovė Norvegijoje gimusių Lietuvos piliečių vardyne. *Pasaulio lietuvis*, 2022-05-20, <https://pasauliolietuvis.lt/lietuviskumo-raiskos-ivairove-norvegijoje-gimusiu-lietuvos-pilieciu-vardyne/>
- Sinkevičiūtė, Daiva. 2022b. Nauji sudurtiniai vardai Lietuvos vardyne: įvairovė ir sudarymo ypatumai (XXI a. II dešimtmečio duomenimis), *Baltistikos platybėse. Baltų kalbotyros straipsnių rinkinys, skirtas prof. Bonifaco Stundžios 70 metų jubiliejui, Vilnius University Open Series: 2022: Baltistikos platybėse*, 311–326, https://doi.org/10.15388/Baltistikos_platybese.2022.19
- Sinkevičiūtė, Daiva. 2023. Labai retų lietuviškų vardų įvairovė emigrantų iš Lietuvos vardyne. *Pasaulio lietuvis*, 2023-05-31, <https://pasauliolietuvis.lt/labai-retu-lietuvisku-vardu-ivairove-emigrantu-is-lietuvos-vardyne/>
- Sinkevičiūtė, Daiva. 2024a. Populiariausi emigrantų iš Lietuvos vaikų vardai Jungtinėje Karalystėje, Norvegijoje ir Airijoje. *Pasaulio lietuvis*, 2024-02-01, <https://pasauliolietuvis.lt/populiariausi-emigrantu-is-lietuvos-vaiku-vardai-jungtineje-karalysteje-norvegijoje-ir-airijoje/>
- Sinkevičiūtė, Daiva. 2024b. Baltiškų vardų davimo polinkiai emigracijoje 1991–2020 m. (Jungtinės Karalystės atvejis). *Acta Linguistica Lithuanica*, 90, 204–226, <https://doi.org/10.35321/all90-08>
- Sipavicius Seide, Mársia. 2020. Antroponimia, diáspora y migración: los descendientes de lituanos en Brasil. *Onomástica Desde América Latina*, 1 (1), 100–121; <https://doi.org/10.48075/odal.v1i1.24156>
- SRLI = Superanskaja, Aleksandra. *Slovar' russkich ličnych imen*. Moskva: EKSMO, 2003.
- SUI = Trijnjak, Ivan Ivanovič. *Slovyk ukrajins'kyh imen*. Kyjiv: Dovira, 2005.
- 123.emn.lt = *Migracija skaičiai* (Lietuvos Respublikos statistikos portalas) (tikrinta 2024-03-24).
- vardai.vlkk.lt = *Lietuvos Respublikos piliečių vardų sąvadas* (tikrinta 2024-03-24).

Daiva Sinkevičiūtė
Baltistikos katedra Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva
daiva.sinkeviciute@flf.vu.lt

KOPSAVILKUMS

EMIGRANTU BĒRNU VĀRDI AR LIETUVIEŠU BURTIEKĀM UN DIAKRITISKAJĀM ZĪMĒM LIELĀKAJĀS EMIGRĀCIJAS VALSTĪS NO LIETUVAS 1991.–2020. GADĀ

Daiva Sinkevičiūtė

Pētījumā par Apvienotajā Karalistē, Īrijā, Norvēģijā un Vācijā reģistrētajiem Lietuvas emigrantu bērnu vārdiem tika konstatēts, ka bērniem pārsvarā ir ierasti lietuviešu vārdi, kuros lielākoties nav burtu ar diakritiskajām zīmēm. Personvārdi ar diakritiskajām zīmēm ir raksturīgāki meitenēm: visvairāk to ir Norvēģijā, kur tie veido trešdaļu meiteņu vārdu šajā valstī, mazāk – Īrijā un Apvienotajā Karalistē, un vismazāk – Vācijā. Zēnu vārdi ar diakritiskajām zīmēm ir ļoti reti: Norvēģijā tie neveido pat 5 % no pētītajiem vārdiem, un citās valstīs tie ir vēl retāki. Vārdi ar diakritiskajām zīmēm parasti tiek reģistrēti standarta lietuviešu formās, kas liecina, ka vecākiem rūp bērnu vārdu formas. Ja vārdi tiek reģistrēti bez lietuviešu burtiem ar diakritiskajām zīmēm (lietojot *a, e, u, s, z, dz*), visbiežāk trūkst burta *-ė* (parasti tas ir meiteņu vārdu galotnēs, piemēram, *Smilte*). Citu burtu trūkst daudz retāk. Iespējams, ka šī situācija atspoguļo vispārējās tendences, kā lietuviešu vārdi tiek izmantoti ar vai bez diakritiskajām zīmēm. Tāpat tika novērota lietuviešu valodas ietekme, reģistrējot vārdus no citām valodām, piemēram, *Charlottė* ar lietuviešu burtu *-ė*, kā arī citu valodu vārdu formas ar diakritiskajiem burtiem, piemēram, *Žasmin*.

SUMMARY

NAMES OF EMIGRANT CHILDREN WITH LITHUANIAN LETTERS WITH DIACRITICS IN MAJOR EMIGRATION COUNTRIES FROM LITHUANIA IN 1991–2020

Daiva Sinkevičiūtė

A study of the names of Lithuanian emigrants registered in the UK, Ireland, Norway and Germany has found that children usually have popular Lithuanian names that, however, do not contain Lithuanian letters with diacritics. Personal names with Lithuanian letters with diacritics are more typical of girls: most of them in Norway, where they account for a third of the names of girls in this country, less – in Ireland and the UK, and the least – in Germany. Boys' names with Lithuanian letters with diacritics are very rare: in Norway they do not reach even the 5 % of the studied names, in other countries they are even rarer. The names are usually registered in the standard Lithuanian forms, including diacritics. This suggests that parents care about the forms of children's names. When names are registered without Lithuanian letters with diacritics (writing *a, e, u, s, z, dz* instead), the letter *-ė* is most often missing (the most common position is the endings of girls' names, cf. *Smilte*). Other letters are missing much less frequently. It is possible that this situation reflects common Lithuanian tendencies for the use of names with Lithuanian letters with diacritics. In addition, influence of Lithuanian in registering names of other languages is also found (cf. *Charlottė*, with the Lithuanian letter *-ė*), as well as names of other languages registered with Lithuanian letters with diacritics, cf. *Žasmin*.

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

TVERT UN TĀ ATVASINĀJUMI LATVIEŠU VALODAS SENAJOS TEKSTOS: NOZĪMES ATTĪSTĪBA¹

Anta Trumpa

Latvijas Universitātes HZF Latviešu valodas institūts

Anotācija. Šis raksta mērķis ir, analizējot verbu *tvert* un tā atvasinājumu semantiku latviešu valodas senajos tekstos un izšķirot vairākas semantiskās grupas, mēģināt noteikt to nozīmes attīstību, konstatēt, vai īpatnējās, šiem tekstiem raksturīgās nozīmes ir avotteksta ietekmēti kalki vai arī patstāvīgas latviešu valodas nozīmes, kas līdz mūsdienām ir zudušas, noteikt vai jau senajos tekstos šiem vārdiem ir vērojams metaforisks lietojums, konkrētas, fizisku darbību izsakošas nozīmes verbam iegūstot abstraktu, kognitīvu darbību raksturojošu nozīmi.

Rakstā tika secināts, ka: verbi *tvert*, *tverties* 16. un 17. gadsimta tekstos galvenokārt lietoti ar nozīmēm 'tvert, ķert'; 'turēt'; 'glābties', arī atvasinājumos ir redzama tā pati semantika. Nozīmes attīstība acīmredzot ir bijusi 'tvert, ķert' → 'turēt, turēties' → 'patverties, glābties'.

Lai gan atsevišķos gadījumos, piemēram, verbam *satvert*, ir novērojams metaforisks nozīmes pārnese, tomēr lielākoties *tvert* un tā atvasinājumi senajos tekstos apzīmē fizisku, nevis kognitīvu darbību izsakošus jēdzienus. Kognitīvas nozīmes atsevišķi šīs saknes vārdi latviešu valodā – *aptvert* un *uztvert* – ieguvuši jau vairākus gadsimtus pēc veclatviešu rakstu valodas perioda – 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā. Atsevišķos gadījumos 17. gadsimtā atvasinājumi no *tvert* ir kalki no avotteksta un parasti tie ir okazionāli lietojumi (piemēram, *satvert* 'sacerēt, sarakstīt' < vācu *verfassen* 'tas pats', *aiztvert* 'uzbrukt' < vācu *angreifen* 'tas pats'). 17. gadsimtā jēdziena 'glābiņš, patvērumš' izteikšanai rakstu valodā jau bija nostiprinājies vārds *patvērumš*, tomēr izloksnēs gan 17. gadsimtā, gan arī 18. un 19. gadsimtā pastāvēja diezgan liela sinonīmu dažādība, kas līdz mūsdienām jau zudusi.

Atslēgas vārdi: latviešu 16., 17. gadsimta teksti; semantiskās pārmaiņas; kalki; avotteksta ietekme.

Keywords: 16th-17th century Latvian texts; semantic changes; semantic calques; influence of source texts.

¹ Raksts sagatavots ar Valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projekta „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003) atbalstu.

1. Ievads

Viena no izplatītākajām semantiskajām universālījām ir vārda nozīmes pārmaiņa no konkrētas uz abstraktu, no nozīmes, kas raksturo fizisku darbību, uz nozīmi, kas raksturo mentālu darbību. Šī pārmaiņa īpaši bieži novērojama starp vārdiem – verbi, kas apzīmē fizisku darbību, var iegūt nozīmi, kas apzīmē mentālu, kognitīvu darbību, tajā skaitā verbi, kas sākotnēji apzīmē fizisku, savācošu darbību ar rokām, var iegūt nozīmi, kas raksturo informācijas uztveri. Kā atzīst pētnieki, pasaules valodās vārdi ar nozīmēm 'tvert', 'turēties', 'notvert', 'saņemt', 'pieķerties' ļoti bieži iegūst nozīmi 'saprast' – notiek nozīmes pārmaiņa 'just ar rokām'→'just, domāt, izjust simpātijas vai līdzjūtību u. c.' Piemēram, spāņu *captar* 'notvert, satvert, saprast', senangļu *felan* 'aizskart'→'piedzīvot garīgi', somu *käsi* 'roka'→somu *käsittää* 'saprast' utt. (Campbell 1998, 271, Traugott, Dasher 2003: 95).

Kā piemēru te var minēt arī latviešu *lasīt* 'vākt'→'uztvert un saprast rakstu zīmes tekstā' (Karulis 1992: I 503, 504)², lietuviešu *vókti* 'vākt, tīrīt, novākt (labību, sienu, dārzus)'→*vókti, suvókti* 'saprast, uztvert' (Fraenkel LEW II: 1272; Smoczyński 2023: 1176, 1177), vācu *greifen* 'tvert, ķert, grābt, kaupt'→*begreifen* 'aptaustīt; saprast; aptvert; apjēgt' (EWD). Arī šajā rakstā aplūkojamais verbs *tvert* mūsdienu latviešu valodā ir fizisku darbību raksturojošs vārds, bet vairākiem atvasinājumiem, kā, piemēram, *uztvert* 'saprast, iegaumēt', *aptvert* 'saprast, izprast' ir arī ar maņu orgānu darbību un ar kognitīvo darbību saistīta semantika.

Verbs *tvert* un tā dažādie atvasinājumi latviešu valodas 16. un 17. gadsimta tekstos (korpusā *SENIE*) ir minēti bagātīgi: *aiztveršana, aiztvert, aptvert, āztvert, neaptvert, nenotvert, notvert, patvēre, patvērme, patvert, patverties, patvērums, patverve, pietvert, satvert, tvarsīt, tverme, tversma, tverties, tverums, tvērums* – daļa šo atvasinājumu nav saglabājusies līdz mūsdienām, daļai ir no mūsdienu lietojuma atšķirīga semantika.

Šī raksta mērķis ir, analizējot verba *tvert* un tā atvasinājumu semantiku latviešu valodas senajos tekstos un izšķirot vairākas semantiskās grupas, mēģināt noteikt to nozīmes attīstību, konstatēt, vai īpatnējās, šiem tekstiem raksturīgās nozīmes ir avotteksta ietekmēti semantiskie kalki jeb nozīmes, kas veidotas pēc citas valodas polisēmiska vārda nozīmju parauga, vai arī patstāvīgas latviešu valodas nozīmes, kas līdz mūsdienām ir zudušas, noteikt, vai jau senajos tekstos šiem vārdiem ir vērojams metaforisks lietojums, konkrētas, fizisku darbību izsakošas nozīmes verbam iegūstot abstraktu, kognitīvu darbību raksturojošu nozīmi.

J. Endzelīns pamatvārdu *tvert* saista ar latviešu *turēt, tvarstīt, tvirts*, slāvu *tvoriti* 'radīt, veidot', grieķu *σορός* 'kaps' (ME IV: 291). Šie vārdi tiek atvedināti no indoeiropiešu pirmvalodas **tuerH-* 'sagūstīt, notvert' (Trautmann 1923: 333–334; Pokorny 1959: 1101; Smoczyński 2023: 1996, 1997; Derksen 2015: 476).

² Jānis Endzelīns gan saskata arī vācu verba *lesen* 'lasīt' ietekmi (ME II: 423).

Šīs saknes vārdu semantiku latviešu valodā var iedalīt vairākās lielās grupās, kuras tiks analizētas rakstā.

2. 'tvert, ķert'

Nozīme 'tvert, ķert' ir vistuvākā indoeiropiešu pirmvalodas **twerH-* nozīmei 'sagūstīt, notvert'. Šī nozīme ir arī viena no radniecīgā lietuviešu *tvėrti* nozīmēm: 2 *tvėrti* '1. čiupti, griebti (rankomis, dantimis, nagais ir pan.), stverti (satvert, sagrābt [ar rokām, zobiem, nagiem utt.])' (e-LKŽ).³

Pamatvārds *tvert* ir latviešu senajos tekstos sastopams jau kopš pašiem pirmajiem drukātajiem avotiem, un senākais minējums 1587. gada evaņģēlijos un epistulās ir ar tādu pašu nozīmi kā mūsdienās, proti, ar nozīmi 'tvert, ķert': *Beth par wueffems lethems twerreth to jeb Skyde thās Titczibes/ ar kattre yuus warreth Jfczheft / wueffe vggelige Wylytczes tha Bhleedeneka*. (EvEp1587, 1915). Salīdzinājumam mūsdienu Bībelē: *Pie visa tā vēl satveriet ticības vairogu, ar kuru nodzēst visas ļaunā ugunīgās bultas..* (Bībele 2012, Ef 6:16).

Pirmatnīgā nozīme 'ķert' un citas ar fizisku rokas kustību saistītas nozīmes ir redzamas atvasinājumos, no kuriem daļa ir pazīstama mūsdienās, daļa līdz mūsdienām nav nonākusi.

Vārds *tvarstīt* jau no pirmajiem minējumiem lietots ar to pašu nozīmi kā mūsdienās – 'vairākkārt censties notvert'. Piemēram, Georga Mancelļa (*Georg Manzel*) „Lettische Vade Mecum“: *Vnd weens Jauneklis by / tas ghaya packa!! winju / tas by ar Audāklu apgherbees vs to kailu Meeffu / vnd tee Jaunekļi twarrftiya pehtz to*. (Manc1631_LVM, 93₂₆). Tajā pašā 1631. gadā G. Mancelis, skaidrojot baušļus, vārdu lietojis ar atvasināto nozīmi 'piesavināties': *Mums buhß Deewu bietes vnd mieļoht / ka mehß muhffam Tuwakam nhe ar Willtu pehtz fawu Manntu jeb Nammu twarrftam / neds / to tees fatzidami / py mums wällkam..* (Manc1631_Cat, 470₇). Šī nozīme senajos tekstos vārdam *tvarstīt* lietota vēl tikai Georga Dreseļa (*Georg Dressell*) katehismā 1682. gadā un citur senajos tekstos neparādās, tādējādi to varētu uzskatīt par mancelismu⁴, paralēles var saskatīt arī latviešu valodas vārdu *ķert* un *grābt* semantikā, kur kā atvasinātā nozīme ir 'gūt, dabūt' (MLVV).

Ar fizisku darbību saistīta nozīme 16. un 17. gadsimtā ir bijusi arī vairākiem atvasinājumiem no *tvert*, kas šādi tiek lietoti arī mūsdienās, piemēram, *aptvert* 'aptvert, apņemt; ietvert, saturēt' un *neaptvert* 'neaptvert, neapņemt', piemēram, šajā dziesmā no Kurzemes dziesmu grāmatas: *Ko ta Debbes=Sahle turr/ Ko ta Semmiht glabba/*

³ Lietuviešu vārdnīcas tradicionāli lietuviešu *tvėrti* izšķir trīs homonīmus šķirklus, kaut to nozīmes ir savstarpēji saistītas un tiem ir kopīga cilme.

⁴ Kā norāda Everita Andronova, „G. Dreseļa tulkoto katehisma tekstu varētu uzskatīt par G. Mancelļa rediģētā katehisma tradīcijas turpinājumu“, abu katehismu valodai daudz kopīga (Andronova 2020: 8).

..Ko ir *aptwerr* *dfilla* *Juhr*/ *Tas wifs mannis labbâ*.. (LGL1685_K1, 246₁₇), *notvert* lietots ar nozīmi 'notvert, noķert; satvert' un *nenotvert* ar nozīmi 'nenotvert, nenokert', piemēram, 17. gadsimta sākuma Georga Elgera (*Georg Elger*) garīgajās dziesmās: *Tad te to notwâr ka wen lioune flapkouwe / Winie macekle wyffe no to nobâge*.. (Elg1621_GCG, 81₅) un 17. gadsimta beigu Kurzemes rokasgrāmātā: *Tu to ne notwerfi atka!*/ *tew ne waijaga tam pakka!* *tezzeht/ wiņsch irr daudf tahli nohft/ wiņsch irr ismuzzis/ kâ kahda Stirne no Tihkla*. (VLH1685_Syr, 40B₁₅).

Lielākoties ar pamatnozīmi 'satvert, noķert' senajos tekstos lietots arī verbs *satvert*, piemēram, Ernsta Glika (*Ernst Glück*) Vecās Derības tulkojumā: *Bet wiņsch kawejahs/ tad fattwehre tee Wihri wiņņa Rohku/ un wiņņa Seewas Rohku/ un wiņņa diwejo Meito Rohku*... (VD1689_94, 1Moz, 19:16). Tiesa, jau 17. gadsimta sākumā vārds ir lietots arī pārnestā nozīmē 'pieņemt (par ticību, uzskatiem)' attiecībā uz ticību, uz Dieva vārdu, piemēram, 1615. gada psalmos: *Tas gir taifnis prexkan Dewe wen / Katters fcho titczibe fattwer / ta titczibe dode no fewim tho fpidum*.. (Ps1615, 171₂₈). Arī lejasvācu oriģinālā šajā vietā: *glouen vatet* 'ticību satver' (Vanags 2000: 264), lejasvācu *vaten* 'satvert' (MW V 214).

Par okazionālu semantiskā kalka gadījumu acīmredzot var runāt saistībā ar verba *satvērt* lietojumu 1625. gadā sarakstītajos Linaudēju statūtos, kas ir tulkojums no vācu valodas. Šajā 17. gadsimta sākuma rokrakstā verbs *satvērt* divas reizes ir lietots ar nozīmi 'radīt, sarakstīt', piemēram: *..tas ammatz to ušjehmiß few par labbe, wene pūlne pafstawiege fchrage: eestahdiete fattwehrt vnd tas ammatz wenan pratan tappis vnd tad mums prexfchan neftcz*. (LS1625, 1v₁₈). Šīs saknes vārdiem citās indoeiropiešu valodās nozīme 'radīt' nav retums. Piemēram, lietuviešu verbam *sutvėrti*, kam viena no nozīmēm ir 'radīt', īpaši izplatīta šī nozīme ir radniecīgajos slāvu valodas vārdos, piemēram, senslāvu *tvoriti* 'radīt, veidot', serbu. *tvórac* 'radītājs' (Pokorny 1959: 1101), poļu *tworzyć* 'veidot, radīt' (Trautmann 1923: 333). Arī papildinājumos Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcai kā latviešu valodas vārda *satvērt* 2. nozīme dota „erschaffen“ ('radīt') ar piemēru no kursenieku valodas: *vēlna satvērtus luopus* (EH II: 459). Visticamāk, tomēr kursenieku valodas piemērā ir redzama lietuviešu valodas ietekme, turpretī Linaudēju statūtos drīzāk var runāt par avotteksta ietekmi un par semantisko kalku no vācu valodas, jo Linaudēju statūtu vāciskajā oriģinālā ir verbs *verfassen* 'sacerēt, sarakstīt', kas atvasināts no vācu *fassen* 'tvert, satvert'.

Lai gan tauste ir abstrakts jēdziens, tomēr tieši ar verba *tvert* pamatnozīmi 'tvert, ķert' ir saistīts arī substantīvs *aiztveršana* ar nozīmi 'tauste', kas senajos tekstos minēts tikai vienreiz, proti, pašā senākajā drukātajā avotā latviešu valodā, 1585. gada katoļu katehismā: *Ceck gir prate thas mefces? Pece / Redfjehen / Sirdefjehen / Boudifjehen / ohfjehen / aiftwerfjehen*. (CC1585, 337). Šeit acīmredzot tulkotājs ir centies atrast piemērotu vārdu attiecīgā jēdziena apzīmēšanai, kas vēlāk nav iedzīvojies valodā. Mūsdienās lietotais vārds *tauste* kā jaunvārds izveidots tikai 19. gadsimta beigās, „agrāk dažādi apzīmējumi, to vidū *aptaustīšana*.., *sajauta*.., *sajuta*..“ (Karulis 1992 II: 379).

Apkopojot 16. un 17. gadsimta latviešu tekstos fiksētos šīs saknes vārdus, kuru nozīme ir 'ķert, tvert' vai no tās atvasinātas nozīmes, jāsecina, ka lielākoties tie ir vārdi, kas apzīmē fizisku darbību, tikai atsevišķos gadījumos ir vērojamas pārnestās nozīmes – semantiskie kalki no avotteksta.

Atgriežoties pie raksta sākumā minētās semantiskās universālijas, kad vārdi, kas apzīmē fizisku, savācošu darbību ar rokām, iegūst nozīmi, kas raksturo kognitīvu darbību – informācijas uztveri, jāatzīst, ka tā ir redzama arī latviešu 16.–17. gadsimta tekstos minētajās frāzē *satvert ticību*, tiesa, šis lietojums ir bijis burtisks tulkojums no lejasvācu avotteksta un latviešu valodā nav iesakņojies. Savukārt vārdi *apvert* un *nepatvert*, proti, vārdi, kam mūsdienās vismaz kāda no nozīmēm raksturo kognitīvu darbību (sal. verba *apvert* 4. nozīmi 'saprast, izprast' – MLVV), 16. un 17. gadsimtā lietoti tikai ar fizisku darbību raksturojošu nozīmi. Izanalizējot šo vārdu lietojumu 17.–19. gadsimta vārdnīcās, šķiet, ka vārdam *apvert* nozīme 'saprast' nostiprinājusies 19. gadsimta beigās – senajās vārdnīcās šāda nozīme vēl nav fiksēta, bet periodikā 1. šādi lietojumi redzami 19. gadsimta 90. gados (periodika.lv).

Savukārt verbs *uztvert*, kuram mūsdienu vārdnīcās nozīme 'atveidot, analizēt apziņā; saprast', proti, ar kognitīvo jomu saistītā nozīme, ir sniegta kā pirmā, un fizisko jomu saistītā nozīme 'satvert, notvert' ir sniegta kā trešā nozīme (MLVV), ne 16. un 17. gadsimta tekstos, tajā skaitā vārdnīcās, ne 18. un 19. gadsimta vārdnīcās nav ietverts vispār. Vēl 1910. gada Jēkaba Dravnieka vācu-latviešu vārdnīcā vārds *uztvert* nav sastopams ne ar tiešo, ne ar pārnesto nozīmi, J. Dravnieka vārdnīcā attiecīgais vācu vārds *auffassen* ir tulkots nevis ar *uztvert*, bet ar *sajēgt, saprast, uzķert* (Drawneeks 1910: 84). Latviešu laikrakstos vārds *uztvert* parādās 20. gadsimta pirmajās desmitgadēs, sākumā lietots vairāk attiecībā uz fizisku darbību, bet 30. gados jau arī ar mūsdienām raksturīgo nozīmi 'saprast' (periodika.lv).

3. 'turēt'

Kā jau tika minēts raksta sākumā, latviešu *tvert* un *turēt* ir etimoloģiski saistīti (Trautmann 1923: 333; Pokorny 1959: 1101), viens no uzskatiem ir, ka *turēt* ir radies kā verba *tvert* iteratīvs un duratīvs (Karulis 1992, II: 447). Latviešu *tvert* un *turēt* radniecīgs ir arī lietuviešu *turėti* 'turēt, vajadzēt, būt (piederības nozīmē)', senprūšu *turit* 't. p.' (Pokorny 1959: 1101).

Latviešu valodas senajos tekstos arī vairākos citos atvasinājumos no vārda *tvert* var saskatīt nozīmi 'turēt'. Salīdzinājumam – arī atbilstošajam lietuviešu valodas vārdam *tvėrti* viena no nozīmēm ir 'būt izturīgam, turēties': 3 *tvėrti* 'būti patvariam, tinkamam, laikytis' (e-LKŽ). Nozīmes 'tvert' un 'turēt' ir tuvas, tomēr atšķirība pastāv.

Nozīme 'turēties', iespējams, ir saskatāma vairākos atgriezeniskā verba *tverties* lietojumos 17. gadsimtā. Piemēram, G. Manceļa 1631. gada darbā „Lettische Vade mecum”: *Daffch gir Ghowafuhdus no leelu baddu / dafchi tohß Sixnus no Säddeems / tahß Ahdas no Brunņeems no krimtuffchi vnd ähdufchi / dafcheems gir Seens Mutteh biyis / vnd gir tha nomirrufchi attraßti / zitti gir Langwegohß meckleyuffchi / ar Suhdeems prett Baddu twerrees..* (Manc1631_LVM, 229₂₇). Prievārda *pret* lietojums te ļauj domāt par nozīmi 'turēties', nevis 'glābties'.

Tāpat, iespējams, ar nozīmi 'turēties' vārds *tverties* ir lietots E. Glika Vecās Derības tulkojumā šajā piemērā: *Un neweens irr kas tawu Wardu peefauz/ kas usmohfohs un pee tewis twertohs.* (VD1689_94, Jes, 64:7). 2012. gada latviešu Bībeles tulkojumā šajā vietā lietots vārds *turēties*: *Nav neviena, kas piesauc tavu vārdu, kas būtu modrs, ka turētos pie tevis..* (Bībele 2012: 1275). Šajā gadījumā nozīmi 'turēties' apstiprina arī senebreju oriģināls, kurā attiecīgajā Vecās Derības vietā lietots vārds קִיחַהוּ, kas nozīmē 'turēt' (Hebrew OT). Arī Mārtaņa Lutera (*Martin Luther*) 1545. gada Bībeles tulkojumā šajā teksta vietā ir vārds *halten* 'turēt': *Niemand rufft deinen Namen an / Oder machet sich auff / das er dich halte.* (Luther 1545, Jesaja 64: 7). Šī pati vieta lietuviešu 1735. gada Bībelē: *Neywiens ne baukia tawo||wardo, arba kėlas, tawęs||uzlaiyti..* (B1735 ST, Iz 64, 6), un arī mūsdienu lietuviešu Bībelē šajā vietā lietots vārds *laikytis* ar nozīmi 'turēties': *Nėra kas šauktųsi tavojo vardo, kas stengtųsi tvirtai tavęs laikytis.* (Biblija RK_K1998).

Nozīme 'aizturēt' redzama divos 17. gadsimta atvasinājumos, proti, vārdos *āztvert* un *aiztvert* no Kristofa Fīrekera (*Christoph Fürecker*) 1. un 2. vārdnīcas manuskripta. Abos gadījumos šie vārdi ir tulkoti ar vācu *verhalten* 'aizturēt' un kā piemērs dots teikums *Burwis ahstwehris leetu* ar vācisko tulkojumu *der Zauberer verhält den regen* (Fuer1650_70_1ms, 2867). Acīmredzot burvis ticis vainots sausumā, uzskatot, ka viņš ir aizturējis, aizkavējis lietu.

Vārdam *aiztvert* 17. gadsimtā ir bijuši vēl arī citi, no mūsdienu viedokļa skatoties, īpatnēji lietojumi. Tā, piemēram, 1615. gada psalmu tulkojumā vārds *aiztvert* lietots ar nozīmi 'uzbrukt': *Kad te tōw aiftwer O Dewš / Vnde gribbey tōw apryth / Bus themš arridtczan exkan mums tho karye paffuft..* (Ps1615, 153₂₀). Atbilstošajā vietā lejasvācu avottekstā te ir vārds *angrieffen* (Vanags 2000, 97). Lejasvācu *angripen* nozīmē 'uzbrukt' (MW I, 90), tādējādi šķiet, ka šajā gadījumā arī var runāt par semantisku kalku no lejasvācu valodas. Šis lietojums acīmredzot ir bijis okazionāls, jo nevienā citā darbā 16., 17. gadsimtā tas nav sastopams. Tāpat par īpatnēju, neskaidru šī vārda lietojumu var runāt 1685. gada katehismā, baušļa skaidrojumā: *..ka Seewu/ Saimi in Lohpus ne atwiļlam/ jeb nowehrfcham/ (aistwerram/ jeb atluppinajam) Bet tohs pamahzam/ lai tee paleek in darra/ kas teem peederr.* (VLH1685_Cat, 14₇). Ja visi četri šeit uzskaitītie verbi ir domāti kā sinonīmi, tad, iespējams, arī vārds *aiztvert* lietots ar nozīmi 'atvilt, atņemt', te varbūt var vilkt paralēles ar raksta sākumā minēto *tvarstīt*, kas arī kāda baušļa interpretācijā tika lietots ar nozīmi 'piesavināties'.

Apkopojot šos atvasinājumus no *tvert* 16., 17. gadsimta tekstos ar nozīmi ‘turēt’ vai ar to saistītām nozīmēm, jāsecina, ka lielākoties tās, visticamāk, ir senas nozīmes, kuras pamazām izzudušas no dzīvās tautas valodas, un tikai viens no šeit aprakstītajiem lietojumiem – 1615. gada psalmu tulkojumā ierakstītais vārds *aiztvert* ‘uzbrukt’ ir okazonāls semantiskais kalks.

4. ‘glābt, glābties’

Ja nozīme ‘turēties’ verbiem ar sakni *tver-* sākotnēji attīstījās kā darbības turpinājums: ‘pieķerties’ → ‘turēties’, tad piesardzīgi var izteikt hipotēzi par to, ka nozīme ‘glābties’ ir tālāks nozīmes atvasinājums: ‘ķerties, pieķerties’ → ‘turēties’ → ‘pieķeroties, turoties izglābties’. Iespējams, paralēles var vilkt arī ar citiem šīs saknes baltu un slāvu valodu vārdiem ar stipruma, drošības semantiku, piemēram, latviešu *tvirts*, lietuviešu *tvirtas* ‘stiprs, izturīgs; stingrs; drošs’, *tvorà* ‘sēta’, *tvártas* ‘kūts’, senslāvu *tvǫdv*, krievu *tvěrdyj* ‘t. p.’, senslāvu *tvǫdv* ‘debesu velve, nocietinājums’ (Pokorny 1959: 1101).

Latviešu senajos tekstos ir daudz vārdu ar sakni *tvert-*, kuriem ir glābšanas, paglābšanās sēma jeb vismazākā nozīmes vienība, un, lai arī lielākoties šīs semantikas derivāti ir atvasināti ar piedēkli *pa-*: *patverties*, *patvērums* u. c., tomēr senajos tekstos šī nozīme ir redzama arī pamatvārdā *tvert*, refleksīvajā verbā *tverties* un bezpriedēkļa atvasinājumos *tverme* un *tversma*.

E. Glika Vecās Derības tulkojumā ir šāds teksts: *Bet ko darrifeet juhs tāi Deenā tahs Peemeklefchanas un Pohftifchanas/ kas no tahļenes nahk/ pee ka behgfeet juhs Palihdfibas pehz/ un kur twerfeet juhs fawu Gohdu.* (VD1689_94, Jes, 10:3). Gan senebreju oriģinālajā tekstā (senebreju teksta burtiskajā tulkojumā angļu valodā – *and-whither? you(p)-shall-leave glory-of-you* – Hebrew OT), gan Mārtiņa Luterā 1545. gada tulkojumā (*vnd wo wolt jr ewre Ehre lassen* – Luther 1545, Jesaja 10: 3) atbilst verbi ar nozīmi ‘likt’, respektīvi, ‘kur liksiet savu godu’. 1965. gada latviešu Bībeles tulkojumā šī vieta skan šādi: *Pie kā jūs meklēsīt palīgu un glābsīt savu mantu?* (Bībele 1965). Lai gan 2012. gada latviešu Bībeles tulkojumā šajā vietā ir teksts: *Pie kā pēc palīga bēgsiet, kur savu godību pametīsiet?* (Bībele 2012: 1165), E. Glika tulkojumā šajā vietā acīmredzot vārds lietots ar nozīmi ‘likt, atstāt, paglabāt’.

Jau skaidrāk glābšanās, patveršanās sēma ir redzama refleksīvajā verbā *tverties*, kas diezgan nepārprotami lietots ar nozīmi ‘patverties, paglābties’. Piemēram, G. Manceļa darbā *Phraseologia Lettica* 1638. gadā vācu teksts *führe die Pferde in den Stall/ fie können sich für die Bremsen nicht bergen..* iztulkots ar latvisko *ee=wedd Sirrghus Stallie/ tee nhe warr par Spahreem twerreeß.* (Manc1638_PhL, 291₁₀). Vecās Derības tulkojumā savukārt šāds lietojums: *No Aroëra lihdf Arnoņa Uppes Kraftam/ un ta Pilsfahta/ kas pee Uppes irr lihdf Gileadai/ ne weens Pilsfahts bija/ kas preekfch mums warreja twertees/ wiffus nodewe tas KUNgs muhfu Deews muhfu Preekfchâ.* (VD1689_94, 5Moz, 2:36).

Salīdzinājumam 2012. gada Bībeles tulkojumā: *..nebija pilsētas, kas mums būtu nepieejama..* (Bībele 2012: 300).

Verbs *patvert* Vecās Derības tulkojumā lietots ar nozīmi 'dot patvērumu, pasargāt': *Joas ween tohp eekfch ta KUNGA Namna fefchus Gaddus apflehpts/ un patwert..* (VD1689_94, 2Ken, 11:0), savukārt refleksīvais *patverties*, tāpat kā mūsdienās, lietots ar nozīmi 'patverties, paglābties': *Es palikfchu eekfch tawa Dfihwokļa muhšchigi/ es patwerfchohs appakfch tawu Spahrnu Paflehpumu/ Sela.* (VD1689_94, Ps, 61:5).

Īpašas uzmanības vērti ir substantīvi ar nozīmi 'patvērumš, glābiņš', jo 17. gadsimta latviešu tekstos šādu sinonīmu ir neparasti daudz: tie ir astoņi atvasinājumi gan ar, gan bez piedēkļa *pa-*. Tiesa, tikai viens no šiem atvasinājumiem nav ietverts K. Fīrekerā vārdnīcas manuskriptos, proti, *tversma* no Kurzemes dziesmu grāmatas: *Pehz mums fneegs apfchehlodams/ Twerfmas dohdams/ kad zelfees Bailibas/ Tas paleek muhšcham gohdams.* (LGL1685_K1, 22₂₂). Pārējie septiņi sinonīmi: *tverme*, *tverums*, *tvērums*, *patvēre*, *patvērme*, *patverve* un *patvērumš* ir atrodami K. Fīrekerā vārdnīcas manuskriptos, apliecinot to, ka K. Fīrekers savā vārdnīcā ietvēris vienu un to pašu jēdzienu izsakošus dažādu izlokšņu vārdus.

Mūsdienu literārajā valodā no šiem septiņiem K. Fīrekerā minētajiem sinonīmiem ir pazīstams tikai vārds *patvērumš*, un tas ir arī 17. gadsimta tekstos visizplatītākais vārds ar šo nozīmi – korpusā *SENIE* tas sastopams 90 reīzu. Acīmredzot tā laika rakstu valodā – reliģiskajos tekstos – jau bija nostabilizējies viens termins, kamēr izloksnēs vēl bija pazīstami diezgan daudzi citi šī jēdziena apzīmējumi. Dažus gadsimtus vēlāk – Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā – daļa no šiem vārdiem vēl ir fiksēta. Vārdnīcā, tiesa, ar citu galotni, ir ietverts Kurzemes garīgajās dziesmās lietotais vārds *tversma*: *tvešme* 1) der Anhalt, Rückhalt, Schutz, Trost, die Zuflucht; 2) Erfrischung; Kühlung (ME IV 290). No K. Fīrekerā vārdnīcā sastopamajiem apvidvārdiem Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā ir vārds *tverme*: *tverme* 2) Plur. *tvermes*, Anhalt, Rückhalt, Schutz, Trost (ME IV 290). Šajā vārdnīcā ir iekļauts arī K. Fīrekerā vārdnīcā sastopamais substantīvs *tvērums*: *tvērums* „was man ergreift, um sich daran zu halten“ (ME IV 291), tiesa, ar atsauci nevis uz izloksnēm, bet uz Gotharda Frīdriha Stendera (*Gothard Friedrich Stender*) 1789. gada vārdnīcu. Savukārt vārda *patvēre* vīriešu dzimtes forma *patvērs* Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā ievietota ar atsauci uz Karla Kristiana Ulmaņa (*Carl Christian Ulmann*) vārdnīcu = *patvērumš* (ME III 126).

Šis nelielais apskats rāda to, ka liela daļa no 17. gadsimta tekstos fiksētajiem sinonīmiem ar nozīmi 'glābiņš, patvērumš' nav vairs saglabājusies izloksnēs arī līdz mūsdienām, tomēr vēl 18. un 19. gadsimtā ir pastāvējusi lielāka sinonīmu daudzveidība.

Apkopojot vārdus ar glābšanās semantiku, jāsecina, ka tie visi ir seni vārdi, kuru semantikā nav redzama avotteksta ietekme, daļa no tiem nav saglabājusies līdz mūsdienām izlokšņu leksikas daudzveidības mazināšanās rezultātā.

Secinājumi

1. Verbi *tvert*, *tverties* 16. un 17. gadsimta tekstos galvenokārt lietoti ar nozīmēm 'tvert, ķert'; 'turēt'; 'glābties', arī atvasinājumos ir redzama tā pati semantika. Nozīmes attīstība acīmredzot ir bijusi 'tvert, ķert' → 'turēt, turēties' → 'patverties, glābties'.
2. Lai gan atsevišķos gadījumos, piemēram, verbam *satvert*, ir novērojams metaforisks nozīmes pārnesums, tomēr lielākoties *tvert* un tā atvasinājumi senajos tekstos apzīmē fizisku, nevis kognitīvu darbību izsakošus jēdzienus. Kognitīvas nozīmes atsevišķi šīs saknes vārdi latviešu valodā – *aptvert* un *uztvert* – ieguvuši jau vairākus gadsimtus pēc veclatviešu rakstu valodas perioda – 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā, laikā, kad strauji attīstījās latviešu literārā valoda. Lai noteiktu, vai šī nozīmes attīstība šajā laikā nav veidojusies, piemēram, vācu *aufgreifen* 'uztvert', *begreifen* 'aptvert' ietekmē, būtu nepieciešams speciāls pētījums.
3. Atsevišķos 17. gadsimta sākuma avotos, kuriem raksturīga liela avotteksta ietekme, atvasinājumi no *tvert* ir semantiski kalki un parasti tie ir okazionāli lietojumi (piemēram, *satvert* 'sacerēt, sarakstīt' < vācu *verfassen* 'tas pats', *aiztvert* 'uzbrukt' < vācu *angreifen* 'tas pats'), kas latviešu valodā nav nostiprinājušies.
4. 17. gadsimtā jēdziena 'glābiņš, patvērumš' izteikšanai rakstu valodā jau bija nostiprinājies vārds *patvērumš*, tomēr izloksnēs gan 17. gadsimtā, gan arī 18. un 19. gadsimtā pastāvēja diezgan liela sinonīmu dažādība, kas līdz mūsdienām jau ir zudusi.

Literatūra un avoti

- Andronova, Everita. 2020. Georgs Dreselis (1654–1698) un viņa „Swāhta Bāhrno=Mahziba“ (1682) Georģa Manceļa valodas fonā. *Baltu filoloģija XXIX (2) 2020*. Rīga: Latvijas Universitāte, 7–31.
- B1735 ST = *Kvanto Biblija. Senas Testamentas*. Karaliaučius. Pieejams: <https://seniejirastai.lki.lt/home.php>. Skatīts 14.06.2023.
- Bībele 1965 = 1965. *gada revidētais Bībeles teksts latviešu valodā*. Pieejams: www.bibele.lv. Skatīts 14.06.2023.
- Bībele 2012 = *Bībele*. Rīga: Latvijas Bībeles biedrība.
- Biblija RK_K1998 = *Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas*. Vilnius: LVK leidykla „Katalikų pasaulis”. Pieejams: <https://biblija.lt/index.aspx?cmp=toc>. Skatīts 14.06.2023.
- Campbell, Lyle. 1998. *Historical linguistics: an introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CC1585 = *Catechismus Catholicorum. Jscige pammacischen no thens Papreksche Galue gabblems Christites macibes..* Vilne Pille: pi Danielem Lanciensem. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=CC1585>. Skatīts 14.06.2023.
- Derksen, Rick. 2015. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: BRILL.
- EH = Endzelīns, Jānis, Edīte Hauzenberga. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha „Latviešu valodas vārdnīcai”*. 1.–2. sēj. Rīga: Kultūras fonds, 1934–1938; Grāmatu apgāds, 1946.
- Elg1621_GCG = *Geistliche Catholische Gesänge..* Braunßberg: George Schönfel. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Elg1621_GCG. Skatīts 14.06.2023.

- EWD = *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Pieejams: <https://www.dwds.de/d/wb-etymwb>. Skatīts 14.06.2023.
- Fuer1650_70_1ms = Fürecker, Christopher. *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*. 1. manuskripts, atrodas LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Fuer1650_70_1ms. Skatīts 14.06.2023.
- Drawneeks, J[ehkabs]. 1910. *Wahzu-latweeschu wahrniza*. Rīga: K. J. Sichmaņa isdewums.
- e-LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2017). Pieejams: <http://www.lkz.lt>. Skatīts 14.06.2023.
- EvEp1587 = *Euangelia und Episteln*. Königsberg: George Osterberger. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=EvEp1587>. Skatīts 14.06.2023.
- Fraenkel LEW = Fraenkel, Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1–2. Heidelberg: Carl Winter; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.
- Hebrew OT = *Hebrew Interlinear Bible (OT)*. Vecā Derība senebreju valodā ar burtisko tulkojumu angļu valodā. Pieejams: http://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Hebrew_Index.htm. Skatīts 22.06.2023.
- Karulis, Konstantīns. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: Avots.
- LGL1685_K1 = *Lettische geistliche Lieder vnd Collecten*. Mitau: George Radetzky. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LGL1685_K1. Skatīts 14.06.2023.
- LGL1685_V5 = *Lettische Geistliche Lieder Und Psalmen Collecten und Gebäte*. Rīga: Georg Matth. Möller, 1685. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LGL1685_V5. Skatīts 14.06.2023.
- LS1625 = *Linaudēju šrāga*. Manuskripts glabājas LVVA. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LS1625>. Skatīts 14.06.2023.
- Luther 1545 = *Biblia Das ist Die gantze Heilige Schrift Deudsch Auffz new zugericht*. Wittemberg: Hanns Lufft. Pieejams: <http://www.zeno.org/Literatur/M/Luther,+Martin/Luther-Bibel+1545>. Skatīts 14.06.2023.
- Manc1631_Cat = *Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri*. Rīga: Gerhard Schröder. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_Cat. Skatīts 14.06.2023.
- Manc1631_LVM = *Lettisch Vade mecum*. Rīga: Gerhard Schröder. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_LVM. Skatīts 14.06.2023.
- Manc1638_PhL = Mancelius, Georgius. *Phraseologia lettica*. Rīga: Gerhard Schröder. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1638_PhL. Skatīts 14.06.2023.
- ME = Milenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I–IV. Rīga: Kultūras fonds, 1923–1932.
- MLVV = *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003–2023. <http://www.tezaurs.lv/mlvv>. Skatīts 14.06.2023.
- MW = Schiller, Karl, August Lübben. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. I–VI. Bremen: Kühnmann [u. a.], 1875–1881.
- periodika.lv = *Periodika*. Pieejams: <http://periodika.lv/>. Skatīts 30.06.2023.
- Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern, München: Francke.
- Ps1615 = *Psalmen und geistliche Lieder*. Rīga: Nicolaus Mollin. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Ps1615>. Skatīts 14.06.2023.
- SENIE = *SENIE. Latviešu valodas seno tekstu korpuss*. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/toc.jsp>. Skatīts 30.06.2023.
- Smoczyński, Wojciech. 2023. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Elektroniskā versija [Papīra versija izdota: Vilnius: Universitas, 2007]. Pieejams: <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf>. Skatīts 15.06.2023.
- Traugott, Elizabeth Closs, Richard B. Dasher. 2003. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trautmann, Reinhold. 1923. *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
UP1587 = *Vndeutsche Psalmen..* [Kēnigsberga: G. Osterbergers.]. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=UP1587>. Skatīts 14.06.2023.
Vanags 2000 = Vanags, Pēteris. *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs. – 17. gs. sākuma) latviešu teksti*. Rīga: Mantojums; Stokholma: Memento.
VD1689_94 = *Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds..* Rīga: Johann Georg Wilcken. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VD1689_94. Skatīts 14.06.2023.
VLH1685_Cat = *Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri..* Mitau: George Radetzky. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VLH1685_Cat. Skatīts 14.06.2023.

Anta Trumpa
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultātes
Latviešu valodas institūts
Kalpaka bulvāris 4
LV 1050, Rīga, Latvija
anta.trumpa@lu.lv

SUMMARY

LATVIAN TVERT AND ITS DERIVATIVES IN EARLY WRITTEN LATVIAN TEXTS: THE DEVELOPMENT OF MEANINGS

Anta Trumpa

Through an analysis of the semantics of the verb *tvert* and its derivatives in early written Latvian texts, the aim of this article is to try to determine the development of the meanings of *tvert*, to establish whether the specific meanings inherent in these texts are calques influenced by source-texts, or independent meanings in Latvian that have been lost to the present day, and to determine whether these words had already been used metaphorically in early written texts where the verb expresses concrete, physical action, and takes on abstract, cognitive meanings, thus distinguishing several semantic groups.

The article concludes that the verbs *tvert*, *tverties* used in 16th and 17th century texts have the principal meanings 'to grip, to grab, to catch'; 'to hold'; 'to save oneself', and the same semantics is also evident in the derivatives. The development of the meaning has apparently been 'to grip, to grab, to catch' → 'to hold' → 'to find shelter'.

Although in some cases, for example, a metaphorical transfer of meaning can be observed for the verb *satvert*; for the most part *tvert* and its derivatives in early written texts denote concepts expressing a physical rather than a cognitive action. Certain words of this root – *aptvert* and *uztvirt* – had acquired the cognitive meaning 'to understand' in Latvian already several centuries after the Old Latvian period by the end of the 19th and early 20th centuries. In some cases, in the 17th century, derivatives from *tvert* are calques from the source text, and they usually have occasional usage (for example, *satvert* 'to compose, to write' < German *verfassen* 'id.', *aiztvirt* 'to attack' < German *angreifen* 'id.'). In the 17th century, the word *patvērumš* was already used expressing the concept of 'rescue, shelter' in the written language; however, there was a considerable variety of synonyms in the subdialects of the 17th, 18th and 19th centuries, and they have been lost nowadays.

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

14. STARPTAUTISKAIS SEMINĀRS „LATVIEŠU RAKSTI UN RAKSTI BALTIJĀ 16.–19. GADSIMTĀ – PĒTNIECĪBAS AKTUALITĀTES UN PROBLĒMAS“

2024. gada 12. janvārī Rīgā notika 14. starptautiskais starpdisciplinārais seminārs „Latviešu raksti un raksti Baltijā 16.–19. gadsimtā – pētniecības aktualitātes un problēmas“. Seminārs jau otro gadu norisinājās Latvijas Nacionālajā bibliotēkā, šoreiz mājīgajā 8. stāva lasītavā. Seminārā piedalījās pētnieki no Latvijas, Lietuvas un Zviedrijas augstskolām un pētniecības iestādēm. Tika nolasīti 13 referāti par dažādu 16.–20. gadsimta latviešu, lietuviešu, latīņu, grieķu un viduslejasvācu valodas avotu un to valodas problemātiku.

Pirmie pieci semināra priekšlasījumi bija veltīti 16.–17. gs. latviešu rakstu tematikai. Jaunatklātu agrīnu latviešu valodas pieminekli savā referātā „Anonīms starprindu tēvreizes pieraksts latviešu valodā“ prezentēja **Ernesta Kazakēnaite** (*Kazakēnaitē, Viļņa*). Tie ir ar roku veikti labojumi latviešu tēvreizes tekstā S. Minsteras kosmogrāfijas 1552. g. latīņu izdevuma eksemplārā, kas atrodas Lietuvas Zinātņu akadēmijas Vrubļevsku bibliotēkā Viļņā. Grāmata ir tur nonākusi 20. gs. vidū no slavenās Valenrodu (*Wallenrodt*) ģimenes bibliotēkas Kēnigsbergā. Tāpēc nav iemeslu apgalvot, ka ieraksts būtu veikts Lietuvā. Latviešu pieraksts sastāv no 22 vārdiem vai to formām. Analīze rāda, ka pierakstītājs seko 16. gs. vai 17. gs. sākuma rakstības tradīcijai, piemēram, *ie* rakstīts kā *e* (*Enackas, schöden, Neeved*, varbūt arī *parradnekems*), arī *au* vārda vidū apzīmēts kā *ow* vai *ou* (*lownan, loūne*, varbūt arī *toūwe*). Uz labojumu agrīnu izcelsmi norāda arī dažas citas teksta iezīmes.

Turpinot aizsākto pētījumu par latviešu baznīcas lūgšanām 17. gs. beigās, **Everita Andronova** (Rīga) referātā „Piezīmes par Jāņa Strauberga 1935. gadā atrasto latviešu 17. gadsimta beigu manuskriptu“ iepazīstināja ar 1935. g. „Ceļu“ VI numurā

J. Strauberga publicēto Zviedrijas arhīvā atrasto rokrakstu, kuru ir pārbaudījis A. Augstkalns. J. Straubergs kā visai ticamu rokraksta autoru minējis L. Depkinu, kas kalpojis Limbažos pirms pārceļšanās uz Rīgu. Priekšlasījumā tika gan skatītas paša rokraksta (katehisma, lūgšanas un sprediķa) rakstības, morfoloģijas, sintakses, kā arī leksikas īpatnības, gan tās salīdzinātas ar divu iespiesto baznīcas lūgšanu (1693, 1696) materiālu. Iesāktais pētījums paredz tālāku iepazīšanos ar J. Strauberga fondu LNB un LU Akadēmiskās bibliotēkas krājumos, lai noskaidrotu, vai tika sagatavots materiāls par rokraksta valodas īpatnībām. Papildu izpēte būs veltīta manuskripta autorības noteikšanai.

Anna Frīdenberga (Rīga) referātā „*Labība un padoms* 16. un 17. gadsimta tekstos“ aplūkoja abas leksēmas un to lietojumu 16. un 17. gs. rakstu avotos. Lai gan vārdam *labība* 17. gs. latviešu valodā ir jau nostabilizējusies konkrēta nozīme (un šādos gadījumos potenciāli atvasinājumi netiek darināti), dažos rakstu avotos tas tiek lietots ar nozīmi ‘labumi, manta’. Šāds lietojums parādās G. Mancelļa darbos konkrētā kontekstā – Lūkas evaņģēlija 1. nodaļas 53. pantā. Domājams, ka Mancelis šo vārdu pārņēmis no agrāka teksta, iespējams, no 1615. g. Vidzemes luterāņu dziesmugrāmatas. Nav zināms, kurš ierakstījis vārdu *labība* šādā nozīmē, tomēr iespējams, ka lietojumu ietekmējis vācu vārds *Gütern* attiecīgajā tekstā. Glikā Bībeles tulkojumā un citos 17. gs. beigu avotos aplūkotajā Lūkas evaņģēlija pantā lietots vārds *labumi*, kas ir raksturīgs arī mūsdienu tulkojumos. Tomēr šāds vārda *labība* lietojums ir rets, lielākoties vārds 17. gs. lietots ar nozīmi ‘labība, graudi’ vai arī plašākā nozīmē kā ‘pārtika, raža, maize’. Savukārt 16. gs. beigu avotos minētajā Lūkas evaņģēlija pantā lietots vārds *padoms*, kuram senajos rakstos ir vairākas nozīmes, kas tekstos tiek lietotas paralēli. Vārds *padoms* sastopams ar nozīmi ‘manta, bagātība, labumi, īpašums’, ‘ieteikums, kā rīkoties’ (kas ir mūsdienās zināmākā nozīme), kā arī ‘nodoms, nolūks; lēmums, spriedums’ un ‘prāts, saprāts, gudrība’.

Anta Trumpa (Rīga) uzstājās ar referātu „Cerība, viltus un vilšanās senajos tekstos: verba *vilt* un tā atvasinājumu semantika“. Pētniece aplūkoja vārda *vilt* un tā atvasinājumu nozīmes latviešu 16. un 17. gs. tekstos, mēģinot noteikt, kuras no tām ir senākas, kuras ir attīstījušās vēlāk, kādi semantisko pārmaiņu procesi ir notikuši, īpašu uzmanību pievēršot arhaiskākajām, mūsdienu valodā vairs nelietotajām, nozīmēm. Runātāja secināja, ka: 1) *vilt* un tā atvasinājumiem senajos tekstos lielākoties piemīt dažādas negatīvas īpašības un darbības izsakošas nozīmes. Izņēmums ir verbs *vilties* ar nozīmi ‘cerēt’, bet arī ar šo nozīmi vārds lietots negatīvā kontekstā – cerība kā kaut kas nepastāvīgs pretstatā ticībai Dievam; 2) šīs saknes vārdiem nozīmes attīstība varētu būt bijusi ‘vēlēties’ → ‘cerēt’ → ‘vilināt’ → ‘pievilt, piekrāpt, nodot’; ‘būt viltīgam’ → ‘vilties’. Tā kā visas minētās nozīmes šīs saknes vārdiem ir arī lietuviešu valodā un daļēji arī citās indoeiropiešu valodās, acīmredzot var runāt par ļoti seniem nozīmes attīstības procesiem; 3) spilgtākās tieši latviešu valodas 16. un 17. gs. tekstiem raksturīgās šīs saknes vārdu semantikas īpatnības ir vārdu *vilties* un *nevilties* lietojums ar nozīmi ‘cerēt’ un ‘necerēt’, vārda *vilt* lietojums ar nozīmi

‘vilināt’ un vārdu *viltība*, *viltīgs* un *viltnieks/viltenieks/viltinieks* lietojums ar plašāku un vairāk negatīvu nozīmi nekā mūsdienās.

Rakstības problemātikai referātā „Leksiski gramatiskais princips Georga Manceļa pareizrakstībā“ pievērsās **Pēteris Vanags** (Rīga / Stokholma). Viņš prezentēja daļu no projekta, kura mērķis ir noteikt Manceļa lietotās rakstības principus un raksturot to maiņu viņa darbības laikā. Analizējot agrinā perioda (1631. g. izdevumi) Manceļa darbus, noteikti šādi galvenie viņa lietotie principi: fonētiskais, morfēmiskais, leksiski tradicionālais, diferencētājprincips, tīri gramatiskais princips, kā arī leksiski gramatiskais princips. Tā var dēvēt lielo sākumburtu rakstībā izmantoto principu, jo tas saistīts gan ar vārdu leksisko, gan gramatisko semantiku. Nozīmīgākie vērojumi par principa lietojuma attīstību saskatāmi lietvārdu rakstībā ar lielu sākumburtu teikuma vidū. Šis paņēmieni pārņemts no vācu valodas, tomēr Manceļa darbos tas nav konsekventi izmantots. Līdzīgi vācu rakstiem, kā pirmie ar lielu sākumburtu teikuma vidū sākti rakstīt īpašvārdi, tad ar baznīcu un reliģiju saistīti sugasvārdi, tad personu apzīmējoši sugasvārdi, pēc tam konkrētas nozīmes sugasvārdi, bet kā pēdējie – abstraktas nozīmes sugasvārdi. Turklāt šādas rakstības attīstība bijusi nevis lēcienveida, bet pakāpeniska, neaptverot visu semantisko grupu uzreiz.

Šī gada seminārā veseli trīs referāti bija veltīti klasisko valodu avotiem Baltijas kontekstā. **Laura Kreigere-Liepīna** (Rīga) priekšlasījumā „Dzejnieka Daniela Hermaņa (1543–1601) epitalāmijs: kāzu sacerējums Rīgas patriciešiem Tomasam Rammam un Nikolausa Ekes meitai Annai“ kontekstualizēja Rīgas humānista Daniela Hermaņa (*Hermann*) literāro darbu – epitalāmiņu jeb kāzu sacerējumu, kas veltīts Rīgas patriciešiem Tomasam Rammam (*Ramm*) un viņa līgavai Annai, ievērojamā Rīgas birģermeistara Nikolausa Ekes (*Eck*) meitai. Lai atklātu teksta nianšes un zemtekstus, tika raksturoti šo Rīgas dižciltīgo personu vēsturē ierakstītie darbi un nedaudz ieskicētas personības, lai parādītu viņu ietekmi uz Rīgas 16. un 17. gs. politisko dzīvi. Pētniece īsi pakavējās pie dzejas rindu analīzes, kas atklāj tipisku neolatinitātes dzejas tradīcijās sacerētu tekstu. Šis dzejolis ir tikai fragments no Daniela Hermaņa Rīgā sacerēto darbu kopuma, kas atspoguļo 16. un 17. gs. Rīgas un Livonijas kolorīto sabiedrību kontekstā ar nozīmīgiem Latvijas vēstures notikumiem.

Renātes Bergas (Rīga) priekšlasījuma „Ieskats Rīgas jezuītu kolēģijas rēķinu grāmatu (1592–1621) latīņu leksikas izpētē“ mērķis bija demonstrēt latīņu leksikas bagātību, kas konstatēta līdz šim valodas aspektā nepētītajā Rīgas jezuītu kolēģijas rēķinu grāmatu *Libri duo rationum Collegii Rigensis* izdevumu sadaļā. Vairāk nekā 700 lapu plašais rokraksts tapis latīņu valodā, kas bija kolēģijas oficiālā saziņas valoda. Tas sniedz tiešas un detalizētas liecības par jezuītu kolēģijas aktivitātēm, sakariem ar Livonijas iedzīvotājiem un tās saimniecisko darbību Rīgā, kā arī ārpilsētas īpašumos laikā no 1592. g. jūlija līdz 1621. g. jūnijam.

LU profesore **Ilze Rūmniece** (Rīga) pastāstīja par „18. gadsimta grieķu-latīņu vārdnīcu *Graecum Lexicon manuale a Beniamine Hederico institutum*: šķirkļu informācijas īpašām iezīmēm“. Vārdnīcas sākotnējais veidotājs bijis Benjamins Hederiks (*Hedericus*),

gadu gaitā to papildinājuši, uzlabojuši Samuels Patricijs (*Patricius*) un Johans Augusts Ernests (*Ernesti*). Apjomīgākā ir grieķu-latīņu daļa, kurai seko neliela inversā latīņu-grieķu daļa. Šāda leksikogrāfiskā materiāla veidošanas un salīdzinoši biežas atjaunošanas iemesls un mērķauditorija 18. gs. ir tā laika skolēni, studenti, docētāji, kuri vingrinās (vai vingrina audzēkņus) veidot paši savus tekstus jebkurā no klasiskajām valodām, tā pakāpeniski dziļāk un aktīvāk apgūstot vienu, otru vai abas. Tolaik izglītības jomā abas klasiskās valodas ir tekstos, ar kuriem strādā un mācās, pēc to parauga veido jaunus tekstus – savējos, sava laika un tematikas. Apskatītajā vārdnīcā šķirkļu informācija īpašā veidā izvēlēta un sakārtota. Pirmajā – tulkojošajā jeb/un skaidrojošajā – daļā (*pars hermeneutica*) papildus vietām sniegta etimoloģiska, pat ģeogrāfiska, kultūrvēsturiska informācija. Otrā daļa (*pars analytica*) uzrāda gramatisku komentāru, bet arī sporādiskas norādes uz grieķu seno dialektu formām un antīkajiem klasiķiem, kuru tekstos leksēma sastopama. Trešā daļa (*pars synthetica*) ļauj ieraudzīt latīņu leksēmām atbilstošās grieķu; mūsdienu lietotājam tā interesanta ar iespēju salīdzināt vārdu semantikas informāciju abās vārdnīcas daļās, kas katrā no tām palaikam atšķirīga, dažādi izvēlēta un pasniegta. Izpētot vārdnīcu un šķirkļu grupējumu un katra izvērsumu tajā, var secināt, ka šķirkļu izveides principos nav skaidras viendabības, tomēr nenoliedzami tajos sniegtā papildu informācija ir dažādos aspektos (ne tikai leksikogrāfiskā tradicionālā pamatmateriāla jomā) vērtīga lietotājam.

Vācu valodas pētnieces **Ineta Balode** un **Dzintra Lele-Rozentāle** (Rīga / Ventspils) dalījās pārdomās par „Viduslejasvācu tekstu recepciju studijās un pētniecībā“. Latvijas kultūras mantojuma izpētē liela nozīme ir vēsturiskajiem tekstiem, kas tulkoti no latīņu un vācu valodas, kā arī publicēti pētniekiem un interesentiem paredzētās tīmekļa vietnēs, piemēram, www.history.lv. Ievērojot seno tekstu leksikas, morfoloģijas, sintakses, kā arī pierakstiem raksturīgās iezīmes, priekšlasījumā tika sniegts ieskats 1896. g. publicētajā 1392. g. beķeru šrāgas fragmentā (skat. Stieda, W., C. Mettig. *Schragen der Gilden und Ämter der Stadt Riga bis 1621*. Rīga, 1896, 239), pievēršot uzmanību viduslejasvācu valodas iezīmēm. Runātājas secināja, ka pēc iespējas veiksmīgu teksta tulkojumu nodrošina iedziļināšanās attiecīgā laika perioda vācu valodas vēsturē, atbilstošu leksikogrāfisko palīglīdzekļu izmantojums un starpnozaru sadarbība, piesaistot plašāku ekspertu loku.

Lietuviešu seno rakstu pētniece **Gina Holvūta** (*Holvoet*, Viļņa) nevarēja ierasties uz semināru klātienē, taču savu referātu „Senųjų rankraštnių tekstų skaitmeninimas: Chyliniskio NT atvejis“ (Seno rokrakstu digitalizācija: Hiliņska Jaunās Derības gadījums) nolasiņa attālināti. Vispirms viņa pastāstīja, kādi digitālie rīki pieejami Bībeles tekstu pētniecībai vairākās valodās – poļu, vācu, angļu, nīderlandiešu, arī senebreju –, tad uzskaitīja visus pašlaik pieejamos Bībeles pētniecības resursus tekstiem lietuviešu valodā. Referente īpaši pievērsās pašas vadītajam projektam, kura ietvaros top Samuela Hiliņska (*Chilinskis*, ap 1631–1666) tulkojuma digitalizācija un interneta resurss (<http://www.chyliniskibible.vu.flf.lt/>). Projekta mērķis ir izveidot interneta tekstu datu bāzi, kas satur interaktīvu Hiliņska Jaunās Derības tekstu, ļaujot

lietotājam: izvēlēties starp agrākām vai jaunākām teksta versijām; iegūt morfoloģisko, leksisko un sintaktisko labojumu sarakstus; piekļūt oriģinālā vai apgrieztā secībā vai pēc biežuma sakārtotiem vārdu formu sarakstiem, kā arī ģenerēt konkordances. Tāpat plānots resursu papildināt ar Vecās Derības tulkojuma tekstu, kā arī ar paralēliem nīderlandiešu un poļu avotiem.

LU Latviešu valodas institūta seno tekstu izpētes grupas pārstāves **Renāte Siliņa-Piņķe** un **Anta Trumpa** (Rīga) iepazīstināja ar „Jaunām meklēšanas iespējām korpusā *SENIE*“. Viņas informēja par jaunumiem seno tekstu korpusā *SENIE* un *Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā*, īpašu uzmanību veltot divām korpusa versijām, no kurām vecākā pārtop par digitālu seno tekstu bibliotēku ar pilnām tekstu elektroniskajām versijām un faksimiliem, savukārt jaunākā ir daļa no Nacionālās korpusu kolekcijas *NoSketchEngine* platformā (korpuss.lv/id/Senie). Prezēntācijā tika rādītas dažādās meklēšanas iespējas jaunajā korpusa vietnē, no kurām jaunākā – vairāku gadu darba rezultāts – ir iespēja meklēt vārdus senajos tekstos, ievadot tos meklētājā mūsdienu rakstībā. Meklēšanu korpusā var arī dažādi ierobežot, izvēloties kādu noteiktu avotu, gadu vai gadsimtu, žanru (laicīgie, garīgie teksti, dzeja) vai konkrētu autoru, utt.

LU Literatūras, mākslas un folkloras institūta pētniece **Ginta Pērle-Sīle** (Rīga) savā referātā „Noteikumi par labības magazīnu izveidi Rauzas un Mēru muižās 1796. gadā: dokumenti, autori, tuls“ pastāstīja par 1796. g. izdotiem noteikumiem par labības magazīnu izveidi, cenšoties atrast atbildi, vai to tulkojums varētu būt Palsmanes mācītāja Frīdriha Daniela Vāra (*Wahr*, 1749–1827) darbs. Noteikumu autori ir Palsmanes draudzei piederīgie – Mēru muižnieks Frīdrihs Vilhelms Cekels (*Zoekel*, 1759–1842) un Rauzas muižnieks Francis Johans Cekels (*Zoekel*, 1746–1811). Dokumenta noteikumi, vispārīgi definējot labības magazīnas funkcionēšanu, cita starpā paredz līdztiesību labības uzkrāšanā un realizācijā starp privātmuižas saimniekiem un īpašnieku – gan saistībās, gan iespējamā peļņā. Atsevišķa nodaļa Rauzas muižas noteikumu noslēgumā paredzēta kalpu īpašumtiesībām, izveidojot „kalpu pļavas“. Dokuments skatāms kontekstā ar muižnieku kā apgaismotāju aktivitātēm, jo īpaši F. J. Cekela 1790. g. izdoto kartupeļu audzēšanas pamācību *Kartoppelu Dahrs*. Zinot, ka kartupeļu audzēšanas pamfleta tulkojuma autors ir F. D. Vārs, tāpat liecības par viņa izmantoto latviešu valodas ortogrāfiju ir redzamas tautasdziesmu krājumā *Palzmareefchu Dfeefmu Krahjums* (1808), iespējams izteikt pieņēmumu, ka Palsmanes mācītājs bijis arī aplūkoto noteikumu tulkotājs un izplatītājs.

Semināru noslēdza LU profesore **Māra Grudule** (Rīga) ar priekšlasījumu „Latviešu tautasdziesmu tulkojumi vāciski 20. gadsimta pirmajās desmitgadēs“. Viņa pastāstīja par trim 20. gs. sākumā publicētām latviešu tautasdziesmu kopām vācu valodā. Pirmā no tām nākusi klajā 1913. g. un ir ievietota Kurzemes vācietes Lizetes Harmsenas (*Harmsen*, 1835–1914) atmiņu krājuma *Ein altes kurländisches Pastorat* (Vecā Kurzemes mācītājmuiža) pielikumā. 1918. g. Minhenē ir publicēts valodnieka Augusta Bīlenšteina mazmeitas Ingas Bīlenšteinas (*Bielenstein*, 1889–1980) tulkotais tautasdziesmu krājums *Lettsche Volkslieder* (Latviešu tautasdziesmas) Baltijas vācu

dzejnieka un tulkotāja Johanesa fon Gintera (*von Günther*) redakcijā. Un 1923. g. Berlīnē ir izdota latviešu tautasdziesmu izlase mākslinieces Eleonoras fon Mēdemas (*von Medem*) atdzejojumā *Pferdchen. Lettische Volksgedichte* (Zirdziņš. Latviešu tautas dzeja). Šis krājums ir papildināts ar tulkotājas ilustrācijām. Referente sniedza ieskatu katras atdzejotājas atšķirīgajā pieejā tautasdziesmu tulkošanai. Harmsena spērusi soli pretī uztvērējam, ieviešot atskaņas un vienlaidus ritmu. Bīlenšteina galveno uzmanību veltījusi teksta poētikas atveidei, tai pakārtojot arī tautasdziesmu formu. Savukārt Mēdema savu krājumu veidojusi kā vienotu mākslas darbu – teksts sabalsojas ar ilustrācijām. Grāmatu var interpretēt kā vispārinātu ieskatu tautas (zemnieku) dzīvē ar uzsvaru uz jaunību – cerēšanās posmu un kāzām –, un to var interpretēt arī dziļākā – Baltijas 20. gs. sākuma trauksmaino vēsturisko notikumu un starpnacionālo attiecību – kontekstā. Domājams, šis pēdējais aspekts sniedz atbildi arī uz jautājumu, kāpēc vispār visas trīs Baltijas vācietes ir pievērsušās latviešu tautasdziesmu tulkošanai. Iedziļināšanās tautasdziesmu un latviešu tautas kultūras pasaulē viņām ir bijusi iespēja atgriezties laikmetā, kurā Baltijā vēl valdīja stingra patriarhāla kārtība, latviešu nacionālās kustības un modernizācijas centieni, līdz ar to arī starpetnisko attiecību saasināšanās neskarta.

Pēteris Vanags
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latvistikas un baltistikas nodaļa
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
pvanags@latnet.lv

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

59. ARTURA OZOLA DIENAS KONFERENCE LATVIJAS UNIVERSITĀTES HUMANITĀRO ZINĀTŅU FAKULTĀTĒ

2024. gada 19. aprīlī LU Humanitāro zinātņu fakultātē notika 59. starptautiskā Artura Ozola dienas zinātniskā konference „Baltu valodu sistēmas elementu dažādība un likumsakarības“, kurā kuplā skaitā piedalījās Latvijas un Lietuvas valodnieki no Rīgas, Liepājas, Viļņas, Kauņas un Klaipēdas. Programma bija saturiski daudzveidīga, nolasīti 26 referāti par valodniecības vēstures, leksikoloģijas, sociolingvistikas, terminoloģijas, gramatikas, areālās lingvistikas, fonētikas un fonoloģijas, kā arī valodas politikas problēmām. Tēmas tika aplūkotas gan no sinhronijas, gan diahronijas viedokļa.

Pirmajā plenārsēdē izskanēja trīs referāti. Viļņas Universitātes profesore **Vilma Zubaitiene** (*Zubaitienē*) priekšlasījumā „Adalbertas Bezenbergeris ir lietuvių kalba“ (Adalberts Beczenbergers un lietuviešu valoda) pievērsās kādreizējā Kēnigsbergas Universitātes profesora ieguldījumam lietuviešu valodas pētniecībā. **Pēteris Vanags** referātā „Ārējo faktoru ietekme valodas pārmaiņu procesos: no leksēmas *kolektīvs* vēstures latviešu valodā“ aplūkoja vārda *kolektīvs* ienākšanu latviešu valodā 19. gs. beigās un tā gramatiskās un leksiskās nozīmes maiņu 20. gs. sabiedriski politisko notikumu ietekmē. Savukārt ilggadējā LU docētāja **Dzintra Paegle** nolasīja referātu „Dažas piezīmes par J. T. Bērenta *Tā Dieva kalpa Martiņa Lutera Mazo katķismi* (1852)“, kurā sniedza ieskatu kādreizējā Suntažu draudzes mācītāja grāmatā, analizējot gan tās saturu, gan valodu.

Rīta plenārsēdei sekoja paralēlo tematisko sekciju darbs. Pirmās sēdes referāti bija veltīti mūsdienu valodas problēmām. **Justīne Bondare** referātā „English loanwords in adolescent language: results from the *Youth Language Tour*“ (Aizguvumi no angļu valodas pusaudžu valodā: *Jauņiešu valodas tūres* rezultāti) pievērsās ļoti aktuālajai

angļu valodas ietekmes problēmai un jauniešu attieksmei pret to. Savukārt **Veslava Sidaravičiene** (*Sidaravičienē*, „Vilniaus jaunimo (g. 1989–1998 m.) šnekamosios kalbos urbanoniminē kompetencija“) analizēja 1989.–1998. g. dzimušo Viļņas iedzīvotāju urbanonīmisko kompetenci, skaidrojot, cik un kādus neoficiālus Viļņas vietvārdus jaunieši pazīst un lieto savā ikdienā, kā tie saistīti ar cilvēku pašidentifikāciju un mentalitāti. **Lina Inčuraite-Noreikiene** (*Inčuraitē-Noreikienē*) referātā „Availability and unavailability in the derivation of personal and agent nouns with borrowed roots in contemporary Lithuanian“ (Personu apzīmējumu un darītājvārdu atvasināšanas iespējamība/neiespējamība no aizgūtām saknēm mūsdienu lietuviešu valodā), balstoties uz mūsdienu lietuviešu valodas korpusa materiāliem, iztīrāja, kādi no aizguvumiem atvasinātu personu apzīmējumu un darītājvārdu darināšanas modeļi lietuviešu valodā ir aktuāli un kāda ir to savstarpējā konkurence.

Paralēlajā sekcijā trīs lietuviešu valodnieces referēja par terminoloģijas jautājumiem. **Aušra Rimkute-Ganusauskiene** (*Rimkutē-Ganusauskienē*) referātā „Antroponiminiai aprangos terminai“ (Antroponīmiskie apģērbu termini) aplūkoja eponīmiskos lietuviešu terminus vārdnīcā „Aiškinamasis aprangos terminų žodynas“ (2014). Tajā ir ap 60 jeb 1,01 % šādas cilmes terminu. No tiem 44 % ir antroponīmiska, bet 42 % – toponīmiska izcelsme. **Palmira Zemlevičūte** (*Zemlevičiūtē*) referātā „Nevienareikšmīai terminai XIX a. pab. – XX a. pr. populāriamuosiuose medicinos raštuose“ (Neviennozīmīgi termini 19. gs. beigū – 20. gs. sākuma populārajos medicīnas rakstos) prezentēja pētījumu par vēsturiskiem lietuviešu medicīnas terminiem. Pētījums parādīja, ka šādu terminu aplūkotajos 98 tekstos ir samērā maz – tikai 11, tie lielākoties ir tautas valodas vārdi, kas rakstos izmantoti vairākās nozīmēs. **Asta Mitkevičiene** (*Mitkevičienē*) referātā „Terminų sinonimija: trumpinimas, ilginimas, pakeitimas“ (Terminu sinonīmija: saīsināšana, pagarināšana, nomaiņa) analizēja terminu sinonīmijas veidus. Divu terminu vārdnīcu izpēte ļāva autorei izvirzīt savu sinonīmijas veidošanās mehānismu klasifikāciju.

Pēc kafijas pauzes sekciju darbs turpinājās. Pirmās sekcijas uzmanības lokā bija areālās lingvistikas un dialektoloģijas problemātika. **Asta Balčūniene** (*Balčiūnienē*) nolasīja referātu „Veiksmāžodžio formų variantiškumas XXI a. rytų aukštaičių kupiškėnų publicistiniuose grafolektuose“ (Darbības vārdu formu variantums 21. gs. austrumaukštaišu Kupiškū izloksnes publicistikas grafolektos), aplūkojot divu autoru izloksnē rakstītus publicistikas tekstus, kā arī tajos saglabātās izloksnes verbu morfoloģijas iezīmes. Ļoti aktuālai problēmai savā referātā „Socioekonominių rodiklių reikšmė vietinių kalbos atmainų prognozei“ (Sociālekonomisko rādītāju nozīme vietējo valodas paveidu prognozēšanā) pievērsās **Dangole Mikulēniene** (*Mikulēnienē*) un **Aids Gudaitis**. Viņu pētījumā sasaistītas iedzīvotāju ekonomiskās un demogrāfiskās situācijas izmaiņas ar valodas situācijas prognozēšanu. No situācijas analīzes izriet prognoze, ka nākotnē lietuviešu valodas varianti mainīsies un lielāku ietekmi var iegūt slāvu valodu kopienā lietotā lietuviešu valoda. **Daira Vēvere** referātā „Izlokšņu agrīno audioierakstu nozīmīgums mūsdienu pētījumiem: Kurzemes

lībisko izlokšņu piemērs“, balstoties 20. gs. sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados veikto audioierakstu salīdzinājumā ar jaunāko laiku ierakstiem, akcentēja izlokšņu pārmaiņas un ierakstu nozīmi to fiksēšanā. **Nijole Tomiene** (*Tuomienē*) savā referātā „Lietuvių kalbos ir vietinių slavų kalbų ilgalaikio kontakto rezultatas: gramatinių lituanizmų vartojimas lenkų kalboje“ (Lietuviešu valodas un vietējo slāvu valodu ilgstoša kontakta rezultāts: gramatisko lituānismu lietojums poļu valodā) parādīja, kā Lietuvas un Baltkrievijas robežareāla lietuviešu valodas salās runātajā poļu valodā ienākusi lietuviešu valodas gramatikas ietekme – poļu literārajai valodai neraksturīgs ģenitīva formu lietojums ar darbības vārdiem, kas pilnīgi atbilst lietuviešu valodas gramatikas sistēmai. Inovatīvu pētījumu par lingvistisko ainavu prezentēja **Agne Čepaitiene** (*Čepaitienē*) referātā „Kalbinis kraštovaizdis: Kauno rajono gatvėvardžiai“ (Lingvistiskā ainava: Kauņas rajona ielu nosaukumi). Kauņas rajona ielu nosaukumi raksturoti un analizēti pēc to vietējuma, kam piešķirta pakāpe (1–9). Pētījuma rezultāti rāda, ka no 25 rajona seņūnijām ielu nosaukumi 9 ir ar augstu vietējuma rādītāju, 11 – ar vidēju, bet 5 – ar zemu rādītāju. Referente arī dalījās pārdomās par šo rezultātu nozīmi vietējo valodas variantu ilgtspējas prognozēšanā. Vēsturiskai tēmai referātā „Kai kurios XVII–XVIII a. Kėdainių miestiečių pavardžių slavınimo ypatybės“ (Dažas 17.–18. gs. Ķėdaiņu iedzīvotāju uzvārdu slāviskošanas iezīmes) pievērsās **Alma Ragauskaitė** (*Ragauskaitē*). Viņa norādīja, ka personvārdu slāviskošana īpaši plaši ir redzama 18. gs. dokumentos, kad lietuviešu cilmes uzvārdiem pievienotas slāviskas izskaņas *-evič*, *-ovič*, kā arī darināti atvasinājumi ar slāvisko piedēkli *-sk-*. Nereti sastopami arī lietuvisku uzvārdu sakņu tulkojumi poļu valodā.

Otras sekcijas sēdē tika apspriesti fonētikas, fonoloģijas un akcentoloģijas jautājumi. **Sandra Lukšaitė-Ramoniene** (*Lukšaitė-Ramonienē*) un **Vītauts Rinkevičs** (*Rinkevičius*) savos referātos pievērsās lietuviešu valodas darbības vārdiem ar piedēkli *-uoti*. Pirmā runātāja analizēja šī tipa atvasinājumus no krāsu apzīmējošiem īpašības vārdiem lietuviešu izlokšnēs. Pētījums liecina, ka Lietuvas austrumu izlokšnēs raksturīgs piedēkļa uzsvars, bet uzsvars saknē – rietumu izlokšnēs. Turklāt arī šai gadījumā var izšķirt vairākus uzsvaru modeļus. Otrajā referātā uzmanība bija veltīta senākajam šī atvasinājuma tipa uzsvara modelim un tā attīstībai. Pēc referenta domām, sākotnēji atvasinājumi no vārdiem ar stabilu uzsvaru tikuši uzsvērti saknē, bet atvasinājumi no vārdiem ar mobilu uzsvaru – piedēklī. Vairāku faktoru ietekmē vēlāk sācis dominēt piedēkļa uzsvars. **Evalds Švāgeris** (*Švāgeris*) nolasīja referātu „Kalbos garsų varijavimą lemiantys faktoriai: naujesnės metodologinės prielaidos jų santykiams tirti“ (Valodas skaņu variāciju noteicošie faktori: jaunākās metodoloģiskās pieejas to attieksmju pētīšanai). Viņš norādīja, ka līdzšinējos skaņu variēšanās pētījumos galvenā uzmanība pievērsta dažādu faktoru identificēšanai, taču būtu nepieciešams sīkāk analizēt arī šo faktoru savstarpējo saistību un komplekso ietekmi šajā procesā. Līdzīgai tēmai savā referātā „Konkuruojančių faktorių poveikis balsių trukmei: instrumentis ir statistinis tyrimas“ (Konkurējošo faktoru ietekme uz patskaņu ilgumu: instrumentāls un statistisks pētījums) pievērsās arī **Jolita Urbanavičiene** (*Urbanavičienē*). Viņa

analizēja četrus faktoros, kas varētu ietekmēt patskaņu izrunas ilgumu, kā arī to savstarpējo ietekmi: diktori (runātāji), pozīcija, blakus esošie līdzskaņi un patskaņu kvalitāte. Pētījums parādīja, ka visspēcīgākā ietekme uz patskaņu izrunas ilgumu ir tieši subjektīvajam runātāja faktoram. **Inese Indričāne** un **Solveiga Čeirane** prezentēja „Latviešu valodas nebalsīgo un balsīgo troksneņu kvantitātes salīdzinājumu“. Pētījumā noskaidrots, ka pozīcijā starp īsu uzsvētu un īsu neuzsvētu patskaņi nebalsīgie troksneņi pagarinās salīdzinājumā ar pozīciju starp garu uzsvētu un īsu neuzsvētu patskaņi attiecībā 1,4–2,0 pret 1. Balsīgo troksneņu pagarinājums attiecīgajās pozīcijās ir ievērojami mazāks – 1,1–1,5 pret 1. Savukārt **Laura Paula Jansone**, **Anete Ozola**, **Odrija Ratfeldere** un **Edmunds Trumpa** savā kopreferātā „Dažas latviešu valodas prosodijas eksperimentālās izpētes problēmas un to risināšanas veidi“ parādīja, kā, izmantojot programmas *Praat* skriptus, kā arī to vizualizēšanu, iespējams dziļāk izpētīt dažādi intonēto zilbju kvalitatīvos parametrus un citas prosodijas parādības.

Pēcpusdienas plenārsēdē tika nolasīti vēl pieci referāti. **Dovile Tamulaitiene** (*Tamulaitienė*) priekšlasījumā „Lietuvių toponimų struktūrinė–gramatinė klasifikacija: diskutuoti atvejai“ (Lietuviešu toponīmu strukturāli gramatiskā klasifikācija: strīdīgi gadījumi), balstoties savulaik Aleksandra Vanaga ieteiktajā hidronīmu klasifikācijā primārajos un sekundārajos (atvasinātajos, salikteņos un saliktajos) nosaukumos, minēja gadījumus, kad atsevišķu vietvārdu daudzskaitlinieku klasificēšana ir problemātiska, jo tos iespējams traktēt gan kā primārus, gan sekundārus. **Anitas Paideres** pētījumā „Sufiksāli atvasinātu mikrotoponīmu motivētārvārdi kā iespējams vārddarināšanas līdzekļu produktivitātes noteikšanas avots“ vārddarināšanas līdzekļu produktivitātes noteikšana tika veikta, statistiskajā kopā izvēloties vienu pazīmi – atvasinājumu motivētārvārdu. Produktīvajam piedēklim *-en-* izveidotā biežuma histogramma rāda lielu skaitu motivētārvārdu, kuri fiksēti tikai vienā atvasinājumā, bet, pieaugot atvasināto nosaukumu skaitam, motivētārvārdu skaits pakāpeniski samazinās. RTU Liepājas akadēmijas pētnieču **Agritas Tauriņas**, **Tijas Ziriņas** un **Daces Markus** kopreferāts „Pedagogu darba izaicinājumi pirmsskolā, pārejot uz mācībām valsts valodā“ bija veltīts Latvijā aktuālam jautājumam – pārejai uz mācībām latviešu valodā mazākumtautību pārstāvjiem un dažādām problēmām, kas parādās šī procesa realizācijā, īpaši mazākumtautību bērniem iekļaujoties grupās, kur vairumā ir latviešu dzimtās valodas runātāji. Lietuviešu valodniece **Rima Bakšiene** (*Bakšienė*) referātā „Lietuvių bendrinės kalbos standarto zonas beiškant: Kauno rajono vietinių kalbinių variantų santykiai“ (Lietuviešu kopvalodas standarta zonas meklējumos: Kauņas rajona vietējo valodas variantu attiecības) pastāstīja par pētījumu, kurā mēģināts noteikt lietuviešu valodas areālu, kurā runātais valodas paveids būtu vistuvākais kopvalodai. Atšķirībā no tradicionālā viedokļa, ka par tādu uzskatāmas rietumaukštaišu izloksnes, mūsdienu situācijas izpēte rāda, ka vistuvāk kopvalodas standartam esošā valodas variantu zona atrodas Kauņas rajona rietumu daļā netālu no Kauņas pilsētas. Konferenci noslēdza LU profesores **Lidijas Leikumas** priekšlasījums „Par

kādu skaņu maiņas likumu Latgales latviešu valodā“, kurā referente aplūkoja, kā 19.–20. gs. gaitā atklāta un aprakstīta latgalisko izlokšņu pārskaņa *a : o*, kam būtiska nozīme arī latgaliešu rakstu valodas standarta normēšanā.

Spraigā un darbīgā gaisotnē noritējusi 59. Artura Ozola dienas konference parādīja, ka baltu valodu pētnieki Latvijā un Lietuvā ne tikai turpina tradicionālos pētījumus, bet iet arī jaunus ceļus, pievēršoties aktuālām tēmām, izmantojot jaunas metodes un datortehnoloģijas sniegtās iespējas.

Edmunds Trumba
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latvistikas un baltistikas nodaļa
Visvalža iela 4a, LV–1050 Rīga, Latvija
edmundas.trumba@lu.lv

Pēteris Vanags
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latvistikas un baltistikas nodaļa
Visvalža iela 4a, LV–1050 Rīga, Latvija
pvanags@latnet.lv

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

VADLĪNIJAS AUTORIEM

1. *Baltu filoloģija* publicē rakstus latviešu, lietuviešu, angļu vai vācu valodā. Autoriem, kuru dzimtā valoda nav tā, kurā iesniegts raksts, ieteicams pirms iesniegšanas nodot manuskriptu valodas pārbaudei.
2. Manuskripta vēlamais apjoms nedrīkst pārsniegt 50 000 rakstzīmju (bez atstarpēm) rakstiem, 25 000 rakstzīmju recenzijām un 15 000 rakstzīmju informatīvām piezīmēm. Garākus manuskriptus apstiprina redaktors un redkolēģija.
3. Katram manuskriptam jāpievieno anotācija (līdz 1500 rakstzīmēm) un līdz pieciem atslēgvārdiem. Manuskriptiem latviešu, lietuviešu vai vācu valodā ir nepieciešams pievienot arī nosaukumu, anotāciju un atslēgvārdus angļu valodā.
4. Raksta beigās jāpievieno izvērstāks kopsavilkums citā valodā (līdz 4000 rakstzīmēm). Latviešu, lietuviešu vai vācu valodā iesniegtajiem manuskriptiem kopsavilkums jā sagatavo angļu valodā, savukārt lietuviešu, angļu vai vācu valodā iesniegtajiem manuskriptiem – latviešu valodā.
5. Manuskripti iesniedzami redkolēģijai, sūtot uz e-pastu: baltu.filologija@lu.lv
6. Detalizētākas vadlīnijas ir pieejamas tiešsaistē: <https://www.apgads.lu.lv/zurnali-un-periodiskie-izdevumi/baltu-filologija/authors/>

GUIDELINES FOR AUTHORS

1. *Baltu filoloģija* publishes contributions in Latvian, Lithuanian, English, or German. Non-native language authors are encouraged to have their manuscripts reviewed for language before submission.
2. Manuscripts should not exceed 50,000 characters (no spaces) for articles, 25,000 characters for reviews, and 15,000 characters for informative notes. Longer works require editor and editorial board approval.
3. Each manuscript should be accompanied by an abstract (up to 1500 characters) and up to five keywords. For manuscripts in Latvian, Lithuanian, or German, the title, abstract, and keywords must also be provided in English.
4. A more extensive summary in a different language (up to 4000 characters) should be provided at the end of the article. This should be in English for manuscripts in Latvian, Lithuanian, or German, and in Latvian for manuscripts in Lithuanian, English, and German.
5. Manuscripts should be submitted to the editorial board via email: baltu.filologija@lu.lv
6. More detailed guidelines are available online at: <https://www.apgads.lu.lv/zurnali-un-periodiskie-izdevumi/baltu-filologija/authors/>

BALTU FILOLOĢIJA
33 (1) 2024
Baltu valodniecības žurnāls
Redaktors Pēteris Vanags

LU Akadēmiskais apgāds
Tālr. 67034889
www.apgads.lu.lv
Interneta grāmatnīca: gramatas.lu.lv
Iespiests SIA „Drukātava“